

genootschap

voor

141/3-4

2004

geschiedenis

ARTIKELS

A. Derolez, <i>Ten Duinen of Ter Doest ? De herkomst van de handschriften in de Openbare Bibliotheek en het Grootseminarie te Brugge</i>	219-277
A. Janssens, <i>De Meesters van de Lucia- en de Ursulalegende. Een poging tot identificatie</i>	278-331
S. Dehaeck, <i>Voedselconsumptie in het Brugse Sint-Janshospitaal tijdens de Middeleeuwen (1280-1440)</i>	332-364
A. Van den Abeele, <i>Prefect Bernard-François de Chauvelin en schilder Joseph Odevaere</i>	365-374
BOEKBESPREKINGEN	375-381
E. Müller, L. De Leeuw-Geirnaert en R. Vander Plaetse, <i>Hariulf. Pleidooi voor Oudenburg</i> (S. Vanderputten)	375-376
A. Simoni, <i>The Ostend Story</i> (L. Vandamme)	377-379
J. Devreese en G. Vanden Berghe, <i>'Wonder en is gheen wonder'. De geniale wereld van Simon Stevin</i> (G. Vanpaemel)	379-381
KRONIEK	382-408

Ten Duinen of Ter Doest? De herkomst van de handschriften in de Openbare Bibliotheek en het Grootseminarie te Brugge¹

Dank zij twee drukbezochte tentoonstellingen zijn de middeleeuwse handschriften, die ooit aan de West-Vlaamse cisterciënzerabdijen van Ten Duinen en Ter Doest hebben toebehoord, thans ook voor het grote publiek een begrip geworden. Duizenden bezoekers aan *Vlaamse kunst op perkament* in 1981 en *Besloten wereld, open boeken* in 2002 hebben kennis kunnen maken met de merkwaardigste codices uit deze verzamelingen en iets kunnen aanvoelen van de lang vervlogen religieuze en artistieke sfeer waarin deze zijn ontstaan. De rijk geïllustreerde catalogi van deze tentoonstellingen zijn een blijvend aandenken en een nuttig werkinstrument². De handschriften uit

-
- 1 Onze hartelijke dank gaat uit naar Kurt Priem en Ludo Vandamme, die de aan hun zorgen toevertrouwde handschriften met de grootste bereidwilligheid ter beschikking gesteld hebben en mij bij het onderzoek, waarvan de resultaten hier voorliggen, alle mogelijke faciliteiten hebben verleend. Noël Geirnaert was zoals steeds bereid mij van zijn uitgebreide kennis te laten genieten. De foto's waarmee deze bijdrage geïllustreerd is dank ik aan de tegemoetkoming van Ludo Vandamme.
 - 2 *Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12e tot de 16e eeuw. Tentoonstelling ingericht door de Stad Brugge in het Gruuthusemuseum, 18 juli - 18 oktober 1981*, Brugge 1981; *Besloten wereld, open boeken. Middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst. Tentoonstelling in het Grootseminarie in Brugge van 16 augustus tot 17 november 2002*, ed. Laurent Busine en Ludo Vandamme, met medewerking van Noël Geirnaert en Sofie Leyts, Brugge, Tielt 2002. Sinds het midden van de twintigste eeuw is de wens om het geïnteresseerde publiek te laten kennis maken met (verluchte) middeleeuwse handschriften zeer sterk naar voren gekomen. Talrijke prestigieuze tentoonstellingen zijn in binnen- en buitenland ingericht geworden. Een van de bedoelingen van de organisatoren was hierbij de belastingbetaler te laten kennis maken met en zo mogelijk genieten van de pronkstukken die met openbare middelen werden aangekocht en worden beheerd. Al is een boek geen ideaal tentoonstellingsobject (er kunnen immers maar twee bladzijden van getoond worden, terwijl het gehele boek moet verzekerd worden), toch hebben dergelijke tentoonstellingen een onmiskenbaar nut.

Ter Doest zijn bovendien enkele jaren geleden door Dom Anselm Hoste in een mooi geïllustreerd en keurig uitgegeven boek beschreven³.

In de drie totnogtoe genoemde publicaties ging de aandacht in de eerste plaats naar de honderden handschriften die in de Openbare Bibliotheek De Biekorf te Brugge en in het Grootseminarie in dezelfde stad bewaard worden. Door gelukkige historische omstandigheden is een zeer groot aantal codices uit deze beide abdijen tot ons gekomen en zijn deze nu voor het allergrootste deel toegankelijk in de twee genoemde bibliotheken: een voorwaar zeldzame omstandigheid in de geschiedenis der middeleeuwse bibliotheken in de Nederlanden.

Voor de handschriften in het Grootseminarie, die de kleinste, maar door hun decoratie de kostbaarste van de twee verzamelingen vormen, kan men nog wijzen op enkele bijdragen in het boek, dat twee decennia geleden verscheen onder de titel *De Duinenabdij en het Grootseminarie*⁴. Maar uiteindelijk kan en moet iedereen, die zich met de West-Vlaamse cisterciënzerhandschriften wil bezig houden, teruggrijpen naar twee belangrijke wetenschappelijke catalogi: die van A. De Poorter voor de Openbare Bibliotheek, verschenen in 1934⁵, en

Alleen beantwoorden de begeleidende catalogi, die zich in principe tot de bezoeker richten, meestal niet aan het gestelde doel: de meeste catalogi van handschrifttentoonstellingen zijn wetenschappelijke publicaties, die veel nuttige informatie bevatten voor de vakgenoot, o.m. uitvoerige codicologische, kunsthistorische en iconografische beschrijvingen en discussies, maar waaraan de doorsnee bezoeker, buiten de illustraties, weinig heeft. Al te vaak betaalt deze voor een moeilijk te hanteren boek, dat niet echt voor hem bestemd is. De eerstgenoemde Brugse catalogus ontsnapte niet helemaal aan dit euvel (zonder dat dit nu als kritiek moet beschouwd worden). De samenstellers van de recente catalogus *Besloten wereld, open boeken* zijn resoluut een andere weg opgegaan en hebben gekozen voor een prachtig geïllustreerd en uitgegeven boek, waarvan de tekst hoofdzakelijk bestaat uit een reeks vlot leesbare hoofdstukken met grote illustraties, en het voortreffelijk catalogusgedeelte met kleine afbeeldingen van elk tentoongesteld stuk tot de juiste proporties is herleid. Of in deze laatste tentoonstelling nu ook een dialoog met actuele kunst tot stand is gekomen is een vraag waarop ik hier niet wens in te gaan.

3 A. Hoste, *De handschriften van Ter Doest*, Steenbrugge 1993.

4 A. Denaux en E. Vanden Berghe, *De Duinenabdij en het Grootseminarie te Brugge. Bewoners, gebouwen, kunstpatrimonium*, Tielt, Weesp 1984, met o.a. de bijdrage van M. Smeyers en B. Cardon, "Vier eeuwen Vlaamse miniatuurkunst in handschriften uit het Grootseminarie te Brugge", pp. 137-188.

5 A. De Poorter, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque publique de la Ville de Bruges*, Gembloux, Parijs 1934 (*Catalogue général des manuscrits des bibliothèques de Belgique*, II).

die van Eg. I. Strubbe en D. De Bruyne voor het Grootseminarie, die spijtig genoeg nooit is uitgegeven en nog altijd in handschrift en in niet geheel afgewerkte vorm moet geraadpleegd worden. Beide catalogi blinken uit door een voor hun tijd merkwaardige degelijkheid en betrouwbaarheid, ook al zijn enkele identificaties van teksten aan herziening toe en moeten veel opgegeven dateringen der handschriften herbekeken worden - maar de datering van een handschrift is dan ook een punt waarover zelfs paleografen, codicologen en kunsthistorici van mening kunnen verschillen.

Er is slechts één auteur die vanuit paleografisch, codicologisch en kunsthistorisch oogpunt de hier behandelde codices (of juister: de oudste onder hen) heeft onderzocht: Gerard Isaac Lieftinck (1902-1994). Zijn in 1953 verschenen studie *De libri en scriptoria der West-Vlaamse Cisterciënzerabdijen Ter Duinen en Ter Doest* is de eerste, en totnogtoe ook de enige, originele bijdrage tot de studie van deze grote groep handschriften⁶. De recentere literatuur heeft zich kritisch uitgelaten over de bevindingen van de Leidse geleerde. Met name zijn stelling, dat vele van deze handschriften in het scriptorium van het Sint-Donatianskapittel te Brugge zijn ontstaan, is telkens weer aangevochten geworden. Ook de ongegrondheid van een aantal details in zijn betoog is herhaaldelijk aangetoond. Ongetwijfeld was Lieftinck's benadering van het probleem, waarbij het begrip "kwaliteit" zo'n vooraanstaande rol speelt, in een zekere mate op intuïtie gebaseerd en erg persoonlijk. Zijn stelling betreffende de rol, die het scriptorium van Sint-Donatiaan in de vorming van genoemde bibliotheken heeft gespeeld, is moeilijk te bewijzen en men kan zich afvragen in welke mate zij met de werkelijkheid overeenkomt.

Lieftinck's betoogtrant heeft nooit door helderheid of vlotte leesbaarheid uitgeblonken. Ook in de genoemde studie is dit het geval. Maar wanneer men zich de moeite getroost dit werk te herlezen, dan kan men slechts bewondering opbrengen voor zijn kennis van en doorzicht in zo talrijke codices, die hij bij slechts enkele bezoeken aan Brugge had leren kennen, en voor de moed waarmee hij het aarts-

6 G.I. Lieftinck, *De libri en scriptoria der West-Vlaamse Cisterciënzerabdijen Ter Duinen en Ter Doest in de 12e en 13e eeuw en de betrekkingen tot het atelier van de kapittelschool van Sint-Donatiaan te Brugge*, Brussel 1953 (*Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Kl. der Letteren*, 15, nr. 2).

moeilijke probleem van hun ontstaansgeschiedenis heeft aangepakt. Dat gedurende de voorbije halve eeuw niemand zich heeft geroepen gevoeld om Lieftinck's studie te hernemen, spreekt dan ook boekdelen.

Het was Lieftincks doel de scriptoria te ontdekken, waar de oudste handschriften van de Duinenabdij en van Ter Doest zijn ontstaan. In de volgende bladzijden willen wij een ander - en minder hachelijk - probleem onder de loupe nemen, nl. de vraag welke van de honderden bewaarde codices uit de bibliotheek van de Duinenabdij, en welke uit die van Ter Doest afkomstig zijn. Een argeloze lezer zal wellicht opmerken, dat dit sinds het verschijnen van Dom Hoste's boek geen probleem meer kan zijn, maar zo eenvoudig liggen de zaken niet, zoals hierna zal blijken. In zijn bespreking van *De handschriften van Ter Doest* heeft Noël Geirnaert één handschrift aan Hoste's lijst toegevoegd, en gewezen op een uiterlijk kenmerk van deze codices, dat wellicht zou toelaten nog meer handschriften uit Ter Doest te identificeren⁷. Ook in verschillende bijdragen in *Vlaamse kunst op perkament* heeft hij op dit kenmerk een beroep gedaan om codices aan Ter Doest toe te schrijven⁸.

Voor alle duidelijkheid willen wij nog eens beklemtonen dat, waar Lieftinck zich in de eerste plaats met scriptoriumgeschiedenis bezig hield, het hier integendeel gaat om bibliotheekgeschiedenis. Wij vragen ons niet af waar de handschriften zijn ontstaan, maar waar zij tijdens de Middeleeuwen werden bewaard: in de Duinenabdij of in Ter Doest. Welke abdij had de rijkste verzameling, de moederabdij der Duinen, of haar een halve eeuw jongere dochterinstelling Ter Doest? Verschillende geleerden hebben daaromtrent in het verleden uitspraken gedaan. Dom Nicolas Huyghebaert meende daarbij het volgende:

"Van de 554 middeleeuwse handschriften die de stedelijke bibliotheek verzameld heeft komen er 150 uit Ter Doest en 300 uit de Duinenabdij. In het Grootseminarie zouden 21 handschriften afkomstig zijn van Ter Doest en 82 van de Duinenabdij"⁹.

7 N. Geirnaert, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 82 (1995), pp. 175-177.

8 *Vlaamse kunst op perkament* (zie n. 2), nrs. 21-23, 24.

9 *Vlaamse kunst op perkament*, p. 66.

Hij voegt er niet bij waarop deze cijfers steunen. Zij kunnen bezwaarlijk berusten op de eigendomsinscripties, die in veel handschriften nog te lezen zijn, want er zijn meer eigendomsmerken die op Ter Doest wijzen dan op Ten Duinen. In zijn boek waagt Dom Anselm Hoste zich aan de volgende schatting:

"Van Ter Doest zijn 125 handschriften in de Stadsbibliotheek, 23 in het Grootseminarie en 7 in andere bibliotheken. Dit zou nog een handschriftenbestand van 155 bewaarde codices uitmaken"¹⁰.

In haar grote studie over de 17de-eeuwse catalogus van wat toen de Duinenhandschriften waren (waarover verder meer), gaat Marie-Thérèse Isaac een stap verder. Hoewel dat buiten het eigenlijk opzet van haar onderzoek viel, heeft zij toch een hoofdstukje van haar boek gewijd aan de oorspronkelijke herkomst der codices, of juister, der codicologische eenheden waaruit zij zijn samengesteld. "Dans la plupart des cas", schrijft zij, "nous sommes en mesure d'établir l'appartenance originelle de ces unités". Volgens haar zijn, op een totaal van 597 codicologische eenheden (overeenkomend met 554 codices), 125 eenheden aan Ter Doest toe te wijzen, en 472 aan de Duinenabdij, d.w.z. dat 1/4 van de bewaarde handschriften oorspronkelijk aan de bibliotheek van Ter Doest zouden hebben toebehoord, en 3/4 aan die van de Duinenabdij. Als men het aantal titels vergelijkt zou het verschil zelfs nog groter zijn: 1/5 uit Ter Doest, 4/5 uit Ten Duinen¹¹.

Zo preciese cijfers als hierboven aangegeven wekken enige verwondering. Het is niet helemaal duidelijk waarop zij berusten, temeer daar mevr. Isaac zelf opmerkt dat, zoals hoger gezegd, meer middel-eeuwse eigendomsmerken in de betreffende handschriften naar Ter Doest verwijzen dan naar de Duinenabdij¹². Wij zullen in onze conclusies op deze cijfers terugkomen en nagaan in welke mate zij met de werkelijkheid overeenkomen.

Het ligt voor de hand dat, willen wij in deze zaak tot klaarheid komen, wij moeten beginnen met een overzicht te geven van de criteria, waarop men zich kan baseren om een handschrift aan deze of

10 Hoste, *De handschriften van Ter Doest* (zie n. 3), p. 21.

11 M.-T. Isaac, *Les livres manuscrits de l'abbaye des Dunes d'après le catalogue du XVIIe siècle*, Aubel 1984 (*Collection Livre - Idées - Société*, Série in-8°, 4), p. CCII.

12 Isaac, *op. cit.*, p. CVI.

gene instelling toe te schrijven. Wij zullen in het volgende de handschriften uit de Openbare Bibliotheek te Brugge aanduiden met de afkorting OB, die uit het Grootseminarie aldaar met de afkorting GS.

Oude catalogi

Geen van beide abdijen heeft ons een uit de Middeleeuwen daterende lijst nagelaten van haar boekenbezit. Het 13de-eeuwse lijstje dat onder de titel *Libri de parvo aumario* ("Boeken uit de kleine bibliotheek") in OB 55 voorkomt staat wel neergeschreven in een codex uit de Duinenabdij, maar het is zeer de vraag of het ook op laatstgenoemde abdij betrekking heeft, zoals Dom Donatien De Bruyne meende. Dom Nicolas Huyghebaert aarzelde om het aan Ter Doest dan wel aan de Eeckhout-abdij te Brugge toe te schrijven. Geen enkele van de 25 titels heeft men met bewaard gebleven handschriften kunnen identificeren, behalve de eerste, die het handschrift betreft waarin de catalogus staat opgetekend. Onderverdeling van de kloosterbibliotheek in een *magna libraria* en een *parva libraria* treffen wij ten onzent aan bij de cisterciënzers van Villers in het begin van de 14de eeuw, dus is het niet a priori uitgesloten dat Ten Duinen of Ter Doest, of allebei, een soortgelijke dubbele structuur vertoonden. Maar het woord *aumarium* in het opschrift (in plaats van *armarium*) wijst op een Franstalig milieu en lijkt ons in verband met een Vlaamse abdij niet erg waarschijnlijk¹³.

De *Inventaris van de boecken toebehoirende myn eerweerden heere den prelaet van de Duynen in tcomptoir wesende*, uit het jaar 1582, betreft 219 boeken, die abt Laurens Van den Berghe na de godsdiensttroebelen naar het refugehuis van de Duinenabdij te Nieuwpoort had laten overbrengen. 23 ervan worden als handschriften aangeduid. Hoe onvolledig ook, is dit lijstje belangrijk voor de

13 *Corpus Catalogorum Belgii. The Medieval Booklists of the Southern Low Countries*, ed. A. Derolez, B. Victor en W. Bracke (hierna geciteerd als CCB), I (2e ed.), Brussel 1997, 61; voor Villers, zie CCB, IV, Brussel 2001, 88.

wedersamenstelling van de oorspronkelijke bibliotheek van de West-Vlaamse moederabdij¹⁴.

De bekende catalogus van de handschriften van de Duinenabdij, die Antonius Sanderus in 1641 publiceerde, was opgemaakt door Carolus De Visch, de latere prior van deze instelling, toen deze reeds naar Brugge was verhuisd naar de plaats, waar nu het Grootseminarie staat. Marie-Thérèse Isaac heeft er in 1984 een diepgaande studie aan gewijd, die wij hoger reeds vermeld hebben, en waarin zij met grote acribie de bewaarde handschriften in de mate van het mogelijke met de catalogusbeschrijvingen van De Visch heeft geïdentificeerd¹⁵. Ondanks zijn grote kwaliteiten kan dit werk ons niet helpen bij de oplossing van het probleem dat ons hier bezig houdt, want de handschriften uit Ter Doest waren reeds met die van de Duinenabdij verenigd en vermengd toen De Visch zijn catalogus opstelde.

Eigendomsmerken

Alle hier behandelde handschriften waren dus vanaf de jaren 1620 samen gehuisvest in het voormalige refugehuis van Ter Doest aan de Potterierei te Brugge, waar de nieuwe Duinenabdij zou verrijzen. Alle vertonen op hun eerste en laatste bladzijde het zgn. Duinenkruis, d.i. een zwart stempeltje in de vorm van een Bourgondisch kruis. Het werd in de 17de eeuw stelselmatig in de codices aangebracht en laat toe te bevestigen dat een handschrift waarin het voorkomt uit een van beide abdijen afkomstig is, maar niet vast te stellen uit welke.

Eigendomsinscripties van de 12de, 13de, 14de en 15de eeuw, die dat wel ondubbelzinnig mogelijk maken, komen relatief veel voor. *Liber sancte (beate) Marie de Dunis* en *Liber sancte (beate) Marie de Thosan* met hun varianten, of eventueel andere nota's die vermelden dat een codex geschonken of gekocht werd of in het bezit van een abt of monnik is geweest, treffen we aan op talrijke handschriften uit de

14 Brugge, Rijksarchief, CE/2914: *Inventaris van de boucken liggende in thuyt te Nieuwpoort*; de meeste van deze handschriften komen uit de verzameling van abt Jan Crabbe (1457/59-1488), die als afzonderlijke verzameling en omwille van de kostbaarheid der codices waarschijnlijk het eerst in veiligheid is gebracht.

15 Zie n. 11.

Duinenabdij en uit Ter Doest. Waarom op honderden andere codices dergelijke eigendomsmerken ontbreken valt moeilijk te zeggen: zij kunnen geschreven geweest zijn op schutbladen, die mettertijd accedenteel of bij een restauratie verloren gegaan zijn, of zij werden nooit aangebracht: uit nalatigheid, of omdat men dat in bepaalde perioden of bij bepaalde categorieën van boeken niet aangewezen vond (met name bij liturgische boeken). Wij veronderstellen dat veel handschriften nooit een eigendomsmerk gekregen hebben.

Bepaalde eigendomsmerken werden niet *in* het handschrift aangebracht, maar buiten op de band. In de late Middeleeuwen, toen het gebruik om boekbanden met losse stempels in blinddruk te versieren opkwam, beschikte men in de Duinenabdij over een ovale eigendomsstempel die tussen andere stempels op de platten kon worden aangebracht. Hij vertoont het wapen van de abdij en de inscriptie *Dunis*. Gezien de kosten die het vervaardigen van een dergelijke stempel meebracht baart het op het eerste zicht verwondering, dat hij op niet meer dan twee bewaarde banden wordt aangetroffen¹⁶, terwijl toch talloze banden in hun oorspronkelijke staat tot ons zijn geko-

Fig. 1. Stempel met het wapen van de Duinenabdij als boekbandstempel gebruikt (OB 476)

16 OB 158 en 476.

men. Toch is het zeer waarschijnlijk, dat deze stempel niet als boekbandstempel werd ontworpen, maar met de bedoeling hem in metaal te slaan¹⁷.

Een andere, en nog merkwaardiger vorm van eigendomsmerk zijn inderdaad de kettingklampen, waarvan een paar bewaard gebleven zijn. Zoals wij nog zullen zien waren de bibliotheken van Ten Duinen en Ter Doest op een bepaald ogenblik bijna uitsluitend uit *libri catenati* samengesteld; de ketting, waarmee de boeken aan hun lessenaars waren vastgemaakt, werd aan de boekband bevestigd door middel van twee ongeveer rechthoekige messing plaatjes, die samen de kettingklamp vormen en met behulp van twee klinknagels doorheen het hout van het bord aan binnen- en buitenzijde van een van de platten aangebracht waren. Wij kennen vier exemplaren van een kettingklamp-helft van de Duinenabdij, waarop het wapen van de abdij en de naam *Dunis* in reliëf zijn aangebracht in exacte dezelfde ovale vorm, die wij ook op een paar boekbanden hebben aangetroffen¹⁸. Het ligt dan ook voor de hand aan te nemen, dat deze wapenstempel bedoeld was om in de kettingklampen van de Duinenhandschriften te worden geslagen, en slechts uitzonderlijk op het boekbandleder is geprent geworden.

Fig. 2. Kettingklamp met het wapen van de Duinenabdij (OB 476)

17 Wij danken Ludo Vandamme voor deze suggestie.

18 OB 102, 233, 476, GS 40/85.

Er is één voorbeeld van een andere dergelijke kettingklamp bekend, die volgens De Poorter het wapen van een niet-geïdentificeerde abt voorstelt. Hij komt voor op de band van een handschrift dat zeker uit Ter Doest afkomstig is¹⁹; het wapen vertoont een keper, met in 1 en 2 een letter T, in 3 een krukkenkruis, het geheel bekroond met een abtsstaf.

Fig. 3. Kettingklamp met het wapen van een abt van Ter Doest (OB 206)

De nota's die meedelen dat een handschrift door een monnik van een van beide abdijen is geschreven, of in opdracht van een abt of een monnik, zijn niet als eigenlijke eigendomsmerken te beschouwen, maar hebben in de praktijk doorgaans dezelfde bewijskracht. Wij kennen een paar kopiisten bij naam, en wij mogen aannemen dat in de regel hun schrijfwerk voor de bibliotheek van hun eigen abdiĳ bestemd was.

Band

Voor de talrijke bewaarde codices die niet van een eigendomsmerk voorzien zijn moeten we zoeken naar andere kenmerken, die ons misschien kunnen toelaten ze aan de ene of de andere abdiĳ toe te schrijven. Wij verkeren hierbij in de gelukkige omstandigheid, dat zowel in

19 OB 206.

de Openbare Bibliotheek als in het Grootseminarie een zeer groot aantal handschriften nooit herbonden is of, zo er al een nieuwe band werd aangebracht, doorgaans niet alle elementen van de oude band zijn weggegooid, zoals elders al te vaak is gebeurd. Wat wél bijna altijd van de oorspronkelijke banden is verwijderd, zijn de meeste metalen onderdelen of het beslag: de sluitriemen en sloten, de pinnen? waarover de sluitriemen grepen, de doppen die de platten beschermden, de eventuele hoekstukken, enz. Al deze elementen, die hinderlijk werden toen men de boeken vertikaal naast elkaar ging opstellen, zijn niet meer aanwezig, en men moet goed toekijken om nog de sporen te zien die zij op de banden hebben achtergelaten. Al is dus veel informatie verloren gegaan, toch kan men uit de spijkergaten, afdrukken en andere sporen die wij op de banden aantreffen nog heel wat te weten komen over de manier waarop in deze twee middeleeuwse bibliotheken de boeken geplaatst waren en hun bewaring verzekerd en hun consultatie vergemakkelijkt werd.

Een ernstig probleem hierbij - en bij deze kloosterbanden in het algemeen - is dat zij vaak niet goed gedateerd kunnen worden: de banden en alles wat erop is aangebracht zijn natuurlijk niet ouder dan de handschriften zelf die zij omvatten, maar ze meer precies dateren lijkt in het geval dat ons bezig houdt bijzonder moeilijk: veel banden zijn oud, d.w.z. zij dateren van de 13de en 14de eeuw; maar de West-Vlaamse cisterciënzers gaven blijkbaar nog op het einde van de Middeleeuwen de voorkeur aan banden van een zeer archaisch type: wij zien soms dat banden die men op het eerste gezicht als "Romaans" zou typeren nog rondom 15-eeuwse handschriften aangetroffen worden.

Een grondige studie van de honderden bewaarde oude banden uit de Duinenabdij en Ter Doest zou ons ongetwijfeld een stuk dichter bij de oplossing van onze dateringsproblemen kunnen brengen - en wellicht ook bij de beantwoording van de vraag welke banden uit Ten Duinen, en welke uit Ter Doest komen. Aan zulk een onderzoek, dat een grondige analyse van de gebruikte bindtechniek veronderstelt, viel hier niet te denken. De volgende opmerkingen mogen volstaan. Van de 12de tot de 15de eeuw treffen wij zware, onversierde banden in bruin, zwart of wit rundsleder aan, waarop vaak nog de haarresten zichtbaar zijn. De oudste zijn van het Romaanse type, met platten die niet groter zijn dan het boekblok en halfcirkelvormig uitgewerkte

kapitalen, die er uitzien als "oren" boven- en onderaan de bandrug.

Andere banden, even massief als de voorgaande, zijn met een eenvoudig patroon van filets in blinddruk versierd, niet zelden verschillend tussen voorplat en achterplat. Men noteert dat een reeks in het Grootseminarie bewaarde banden na de Middeleeuwen in dezelfde stijl herbonden zijn, op houten of vaker op kartonnen borden. Zij onderscheiden zich overigens van hun middeleeuwse soortgenoten door het ontbreken van spijkergaten en andere sporen van beslag, sluitingen, enz.

In een minderheid der bewaarde oude banden zijn de platten niet alleen met filets versierd, maar ook met losse stempels in blinddruk. Tengevolge van het ruwe leder waarop zij zijn aangebracht of van de sleet waaraan de banden onderhevig zijn geweest zijn zij doorgaans moeilijk herkenbaar. Een studie van deze stempeling, die in veel gevallen zeer summier, in sommige andere integendeel bijzonder druk is, zou ons ongetwijfeld in staat stellen deze banden in grotere groepen onder te brengen en aan een van de twee abdijen toe te wijzen, indien wij daarbij door de aanwezigheid van eigendomsmerken worden geholpen.

Twee voorbeelden mogen volstaan om dat aan te tonen. Een aantal handschriften, blijkbaar alle uit Ter Doest afkomstig, worden gekenmerkt door een eigenaardige "dubbelhartvormige" leliestempel, die meestal in combinatie met een vierkante stempel die een tweekoppige adelaar voorstelt op de platten is aangebracht²⁰. Daartegenover kan men enkele banden uit de Duinenabdij herkennen aan de versiering met een smalle ruitvormige leliestempel, eventueel in combinatie met een brede ruitvormige stempel waarin een gekroonde draak is afgebeeld²¹. Hier ligt een vruchtbaar onderzoeksveld voor de boekbandenspecialist die zich niet wenst te beperken tot de studie van "fraaie banden".

In het algemeen valt in deze toch zeer uitgebreide groep middeleeuwse banden op hoe ontzettend zeldzaam de meestal op glanzend leder uitgevoerde en met losse stempels of paneelstempels voortreffelijk versierde banden zijn, die de roem van de laatmiddel-

20 Zie deze stempels, alleen of samen, in OB 210, 392, 481, 502, 520, 529, 542; GS 95/130, 103/129.

21 OB 233, 290, 476, 490, 563; GS 89/54; zie ook Brussel, Koninklijke Bibliotheek, handschrift 7978-79.

eeuwse en 16de-eeuwse Vlaamse boekbandkunst uitmaken. Buiten de door Jan Crabbe, abt van de Duinenabdij, en Hendrik Keddekin, abt van Ter Doest, in de tweede helft van de 15de eeuw bestelde codices treft men ze nauwelijks aan. Het gaat om werk van lekenateliers, zoals uit sommige gesigneerde banden blijkt²².

Ketting

Een verbazende vaststelling, die men bij nagenoeg alle oude banden uit de West-Vlaamse cisterciënzerabdijen kan doen, is dat deze handschriften ooit *libri catenati* waren. Men moet zich voorstellen dat, zowel in de Duinenabdij als in Ter Doest, de quasi gehele boekenverzameling op lange, schuine lessenaars lag "opgesteld", klaar voor de consultatie. Deze bibliotheken waren dus geen min of meer toevallig bijeengebrachte verzameling boeken, maar een georganiseerde studiecollectie waarin de monniken altijd terecht konden, ook als geen bibliothecaris aanwezig was. Op de betekenis van deze vaststelling zal in de conclusies bij dit artikel nader ingegaan worden, alsook op de vraag wanneer deze studiebibliotheken op die manier werden ingericht.

Handschriften die zeker geen *libri catenati* waren en dus geen deel uitmaakten van de eigenlijke bibliotheek zijn:

(1) de liturgische boeken, die zich waarschijnlijk in de sacristie bevonden en naar het koor van de kerk gebracht werden naargelang zij vereist waren bij mis en officie²³. Nochtans zijn enkele boeken die wij als liturgisch zouden bestempelen blijkbaar toch geketend geweest²⁴;

(2) in de Duinenabdij: de luxecodices van abt Jan Crabbe. Ook wanneer deze het eigendomsmerk van de abdij dragen, is het duidelijk dat de humanistisch gezinde prelaat er de voorkeur aan gaf zijn kostbare handschriften in zijn private bibliotheek onder te brengen²⁵;

22 GS 49/18, door Iohannes de Lende; GS 78/182, door Lodewijk Bloc; GS 112/111 en 113/78, beide om handschriften besteld door abt Crabbe.

23 Bvb. OB 307, GS 49/18.

24 OB 318 in Ter Doest; GS 52/46 in de Duinenabdij.

25 Zie bvb. GS 112/111, 113/78 en 122/81 tot 124/83.

(3) enkele andere handschriften, die niet geketend waren, moeten afzonderlijk bekeken worden: in de Duinenabdij kennen wij er drie²⁶. Voor Ter Doest kan men geen niet-liturgische boeken aanwijzen die niet geketend waren.

De ketting (*catena*), waarmee de codices aan hun lessenaar bevestigd waren, is in geen enkel geval bewaard gebleven. Wel zijn enkele van de messing kettingklampen, die de verbinding vormden tussen ketting en band, min of meer intact tot ons gekomen. We vermeldden reeds de met een wapen gemerkte helften, die naar alle waarschijnlijkheid in principe aan de buitenkant van de band waren aangebracht²⁷. Van hun tegenhanger, die zich in principe aan de binnenzijde bevond, kennen wij enkele exemplaren²⁸. Daar deze plaat exact

Fig. 4. Kettingklamp van de Duinenabdij zonder wapen (OB 158)

dezelfde vorm vertoont als de klamp met het wapen van de Duinenabdij, moeten de handschriften waarop zij zich bevindt eveneens uit deze bibliotheek afkomstig zijn. Voor Ter Doest schijnt geen enkele zulke "binnenklamp" bewaard te zijn (overigens ook geen

26 OB 47, 212, 441.

27 Uitzonderingen, waarbij het wapen aan de binnenkant van het voorbord zichtbaar is, zijn OB 102 en 233 (beide Duinenhandschriften).

28 OB 19, 158, 295, 476.

enkele "buitenklamp" behalve die met het abtswapen). In de overgrote meerderheid der gevallen, waar deze originele onderdelen verwijderd of verloren zijn, kan men toch met zekerheid stellen dat het boek geketend was dank zij de aanwezigheid van twee boven elkaar liggende gaten in het voorplat, voorbord en voordeksblad, en/of dank zij de indruk of afdruk die de klamp op het bandleider of op het perkament van een schutblad of het boekblok zelf heeft achtergelaten. De afdruk van kopergroen is zelfs vaak zichtbaar wanneer de oorspronkelijke band niet meer aanwezig is, zoals men in veel 17de-eeuwse rolstempelbanden en zgn. Campmansbanden kan vaststellen.

De kettingklampen of de sporen die zij hebben achtergelaten bevinden zich steeds aan de bovenkant van het voorplat, ongeveer in het midden. Samen met de andere, nog te bespreken op de band aangebrachte onderdelen, bewijst dit dat in beide bibliotheken de boeken met hun voorplat op de lessenaar rustten, zodat hun achterplat voor de bezoeker zichtbaar was. De staaf, waarover de ringen geschoven waren waarop alle kettingen eindigden, was dus aangebracht aan de bovenzijde van de lessenaar. Door dat alles was de plaatsing der boeken in overeenstemming met de algemeen gangbare praktijk in Frankrijk en in Vlaanderen²⁹.

Uitzonderingen op deze regel zijn uiterst zeldzaam. Als men geen rekening houdt met die banden waarbij de borden of de dek- of schutbladen bij een restauratie van plaats verwisseld zijn - een slordigheid waaraan in het verleden meer dan één restaurateur zich heeft bezondigd³⁰ -, dan blijven voor Ter Doest slechts twee handschriften over die blijkbaar met het voorplat naar boven lagen, voor de Duinenabdij één. Dit zijn drie handschriften waarvan de ketting om één of andere reden bovenaan het achterplat bevestigd was³¹.

De *vorm* der klampen, voor zover die nog aanwezig zijn of duidelijke sporen hebben achtergelaten, is voor ons onderzoek hoogst

29 A. Derolez, "Hoe lagen de boeken in Nederlandse bibliotheken op het einde der Middeleeuwen?", in: *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven aangeboden aan Prof. Dr. A. Gruijs*, ed. Chr. de Backer, A.J. Geurts en A.G. Weiler, Nijmegen/Grave, 1985, pp. 91-103.

30 Zie OB 95, 98 en 362, GS 101/135, 108/72 en 120/159 voor Ter Doest; OB 490 voor de Duinenabdij.

31 Ter Doest: OB 123 en GS 104/132; Ten Duinen: OB 290.

interessant. Uit onze illustraties blijkt, dat de bewaarde kettingklampen van de Duinenabdij de vorm hebben van een langwerpige rechthoek, waarvan de geschuinde lange zijden concaaf zijn uitgewerkt en de korte zijden sierlijke uitsnijdingen vertonen. De sporen van een dergelijke decoratieve klamp kan men op een vrij groot aantal handschriften terugvinden die, in de gevallen waarin men dat kan nagaan, inderdaad meestal van de Duinenabdij afkomstig zijn. Daarbij blijkt dat deze abdij niet één formaat van kettingklamp gebruikte, maar vier of vijf: bij de kleinste was de afstand tussen de twee klinknagels ca. 20 mm.³²; veel vaker worden sporen van een kettingklamp aangetroffen waarin deze afstand 27-28 mm. bedraagt³³; een andere courante maat is 33-35 mm.³⁴; een afstand van 38 tot 41 mm. treffen wij tenslotte in enkele handschriften aan³⁵. In ongeveer de helft van de geciteerde gevallen is ofwel de klamp geheel of gedeeltelijk bewaard, of is de vorm ervan duidelijk zichtbaar.

De enige niet-Duinenklamp die wij hebben teruggevonden en die wij aan Ter Doest hebben toegeschreven (zie hierboven, p. 12, en fig. 3), is zuiver rechthoekig van vorm en heeft niets van de elegante afwerking van de zoëven geschetste Duinenklamp. Afdrukken van een zelfde onversierde rechthoekige klamp treffen wij aan op talloze handschriften, waarvan geen enkel het ex-libris van de Duinenabdij vertoont, maar zeer vele het ex-libris (of andere nog te bespreken kenmerken) van Ter Doest. Voor zover de handschriften nog voldoende herkenbare sporen van de kettingklamp vertonen, hebben wij hier dus een quasi feilloos criterium gevonden om de Duinenhandschriften van die van Ter Doest te onderscheiden. Wij zullen verder de gevallen moeten onderzoeken waarbij dit criterium met andere kenmerken in botsing schijnt te komen.

32 OB 263.

33 OB 10, 19, 27, 83, 102, 152, 166, 290, 371, 479.

34 OB 105, 120, 130, 188, 233, 413, 414, 476, 518.

35 OB 490 en 508 (zie ook OB 430 onder Ter Doest).

Sluitingen

Alle handschriften waren gesloten met één of twee lederen sluitriemen, die aan de zijkant van het voorplat waren bevestigd en grepen over één of twee metalen pinnen, die zich ongeveer in het midden van het achterplat bevonden. Evenmin als de kettingen zijn de sluitriemen en de metalen pinnen bewaard gebleven, maar zij hebben in de oude banden meestal onmiskenbare sporen achtergelaten. De elders in de late Middeleeuwen zo gangbare *sloten*, waarvan de resten of sporen zich aan de zijkant van beide platten voordoen, treft men aan de West-Vlaamse cisterciënzerbanden zo goed als nooit aan³⁶.

In verschillende gevallen stelt men vast, dat er oorspronkelijk één sluitriem was, en dat die achteraf door twee sluitriemen vervangen werd, of omgekeerd. Welke de reden daartoe was weten wij niet: we bemerken, dat men ook voor handschriften van zeer groot formaat vaak één sluitriem voldoende vond. De grootte en plaats van de doppen en titelschilden, waarover hieronder meer zal gezegd worden, kunnen een rol gespeeld hebben bij deze keuze.

Doppen

Minder belangrijk voor ons onderzoek, maar toch het vermelden waard, zijn de metalen onderdelen die men op de platten der banden aanbracht om het leder te beschermen wanneer het boek op de lesenaar lag. Al is geen enkele van deze *doppen* bewaard gebleven, toch kan men zich meestal een vrij goed beeld vormen van het uitzicht, het aantal en de plaatsing van deze onderdelen, voor zover althans de beschadigde toestand van de borden en het bandleder en de welmenende ingrepen van restaurateurs deze sporen niet hebben uitgewist of "onleesbaar" hebben gemaakt.

Met de *vorm* der doppen kunnen wij ons hier niet bezig houden. Meestal waren het kleine, eenvoudige cylinder- of halfbolvormige stukken, die met één spijker in het houten bord bevestigd werden. In

36 Uitzonderingen zijn voor Ter Doest: OB 159, 240, 427; voor de Duinenabdij: GS 52/46, 88/179, 112/111, 122/81 tot 124/83. Zoals te verwachten gaat het steeds om late, 15e-eeuwse banden, vaak van een luxueus type.

veel andere gevallen zien wij in plaats van één groot spijkergat drie of vier kleine gaatjes, die bewijzen dat de omtrek van de dop vlak, doorgaans bladvormig was uitgewerkt; door de gaatjes in dat vlakke deel konden dan de spijkertjes in het hout geslagen worden. De omtreklijn van dit soort doppen is nog vaak in het bandleder zichtbaar.

Over *aantal en plaatsing* der doppen kan het volgende gezegd worden. Een kleine groep handschriften schijnt nooit van doppen voorzien te zijn geweest. Bij de andere valt telkens weer op, dat hetzij het aantal, hetzij de plaatsing, hetzij de vorm der doppen op voor- en achterplat verschillend was, dit in tegenstelling met wat wij in het algemeen bij laatmiddeleeuwse banden vaststellen. Dat schijnt erop te wijzen, dat de doppen niet in dezelfde tijd op de twee platten werden aangebracht, maar dat die aan de ene zijde van vroeger datum zijn dan die aan de andere zijde. Aangezien een vrij groot aantal codices alleen doppen op het voorplat schijnt gehad te hebben³⁷, mag men ongetwijfeld veronderstellen dat dit de oorspronkelijke toestand weerspiegelt, en dat de doppen op het achterplat, als die er zijn, meestal in een later stadium werden aangebracht. Het lag in elk geval voor de hand dat, indien men de aanwezige boeken tegen sleet wilde beschermen, men in de eerste plaats die kant van metalen beslag zou voorzien, die op de lessenaar rustte wanneer het boek gesloten was. Later zal men dan, overeenkomstig de algemene laatmiddeleeuwse bibliotheekpraktijk, ook het achterplat van doppen voorzien hebben, hoewel dat slechts tijdens de lectuur of consultatie met het hout van de lessenaar in aanraking komt.

Een verschillende distributie van de doppen op voor- en achterplat kan echter ook te maken hebben met de manier waarop de boeken gesloten werden: als dit gebeurde met één sluitriem, dan kon men op het voorplat bijvoorbeeld wel vijf, maar op het achterplat in de regel slechts vier doppen aanbrengen, aangezien de pin waarover de sluitriem greep zich ongeveer in het midden van het achterplat bevond.

Laatmiddeleeuwse bibliotheekbanden hadden doorgaans vier of vijf doppen per plat: één in de vier hoeken, en eventueel nog één in het midden. Een aantal handschriften uit de West-Vlaamse cisterciënzerabdijen vertoont nog sporen van dezelfde schikking. Maar vijf doppen komen niet veel voor. Vier doppen ziet men vaak, op één of op

37 Voorbeelden: OB 13, 34, 114?, 146, 174, enz.

beide platten, maar de meest eigenaardige schikking, die wij nergens elders hebben aangetroffen, is toch die waarbij de platten, of één ervan, van slechts drie doppen waren of was voorzien. Drie steunpunten zijn natuurlijk voldoende om een boek op een lessenaar te laten rusten, zeker wanneer voor de borden zulke zware eiken planken werden gebruikt als in onze abdijen het geval is. Maar toch blijft dit een zeer zeldzame praktijk, die er wellicht op wijst dat wij hier met een vroeg stadium in de ontwikkeling van de bibliotheektechniek te maken hebben. De schikking waarbij op beide platten twee doppen links, en één rechts is gemonteerd is de meest gebruikelijke, maar er komen ook andere voor, alsook allerlei combinaties van driepunts-, vierpunts- en vijfpuitsplaatsing³⁸.

Tenslotte vertonen de platten van sommige oude banden zoveel gaten, dat men moet besluiten dat er zes of meer doppen of andere beschermende onderdelen waren op aangebracht, waarvan de vorm en schikking ons nu ontgaan.

Het is vooralsnog niet duidelijk of de nog aanwezige sporen van doppen het mogelijk maken de banden van de Duinenabdij van die van Ter Doest te onderscheiden.

Titelschild

Met de titelschilden bevinden wij ons opnieuw *in medias res*. De bezoeker van een consultatiebibliotheek, zoals die in de Duinenabdij en in Ter Doest bestond, moest natuurlijk gemakkelijk het boek kunnen vinden dat hij zocht, en daarom moest de titel van het boek, of een overzicht van zijn inhoud, buiten op de band zichtbaar worden aangebracht. Zo goed als alle banden die zich in de studiebibliotheek bevonden (dus weerom niet de liturgische boeken) waren van zo'n titeletiket voorzien, dat door een doorzichtig plaatje hoorn werd beschermd, dat zelf, meestal met een messing omlijsting, op het achterbord werd gespijkerd en de zgn. *fenestra* vormt. We treffen deze titelschilden op zeer verschillende plaatsen op het achterplat aan: meestal bovenaan, maar ook in de bovenhelft, in het midden, in

38 Voorbeelden van banden met drie doppen op één of op beide platten: OB 31, 97, 121, 122, 133 enz.

de benedenhelft of onderaan. Ging men dan bij de plaatsing willekeurig te werk? Dat zou natuurlijk verwonderlijk zijn. Kon men de plaats van het titelschild vrij kiezen? Zeker niet altijd: bij een boek dat sluit met één sluitriem kon men het niet in het midden van het achterplat aanbrengen; bij een klein of middelgroot boek met twee sluitriemen was plaatsing in het centrale deel van het plat daarentegen vaak aangewezen. Een groot titelschild, waarin de gehele inhoud van een samengestelde codex gedetailleerd wordt beschreven, is niet zo gemakkelijk te plaatsen als een klein, waarin slechts één titel wordt opgegeven, enz.

Men merkt in een belangrijk aantal gevallen op dat op een band met titelschild nog sporen te zien zijn van een vorig titelschild, vnl. in de vorm van spijkergaten die een rechthoek vormen. Zonder dat wij op dit ogenblik op de betekenis daarvan kunnen ingaan, stellen wij doorgaans vast dat dit oorspronkelijke titelschild kleiner was dan het nieuwe³⁹ en zich meestal onderaan het achterplat bevond.

Noël Geirnaert is de eerste geweest om op te merken dat de titel op een aantal titelschilden uit Ter Doest door éénzelfde hand is geschreven en om op grond daarvan enkele handschriften zonder eigendomsmerk aan deze abdij toe te schrijven⁴⁰. Als wij rekening houden niet alleen met het schrift, maar ook met de plaats, de grootte, het materieel uitzicht, de gebruikte spijkers en de tekstversiering van de inscriptie, dan kunnen wij verder gaan en de talrijke geheel of gedeeltelijk bewaarde titelschilden in de volgende groepen onderverdelen.

Groep I

Veruit de meeste titelschilden - ook degene waarvan alleen het etiket is bewaard gebleven, gemonteerd binnen in een nieuwe band - behoren tot deze groep. Zij zijn meestal van grote of zeer grote afmetingen, voor zover men nog kan nagaan steeds omlijst door een raampje van vier strookjes messing, die met een groot aantal spijkertjes op het plat bevestigd zijn. Dikwijls zijn de vier spijkers op de hoeken van de *fenestra*, en soms ook een in het midden van elke lange zijde, voor-

39 Een uitzondering is, voor Ter Doest, GS 24/49.

40 Zie voetnoten 7 en 8.

zien van een grote decoratieve kop. Deze titelschilden bevinden zich bovenaan of in de bovenhelft van het achterplat, zelden in het midden, uitzonderlijk op de onderste helft van het plat, nooit helemaal onderaan.

Fig. 5. Titelschild op een handschrift van Ter Doest, hand A (OB 22)

De ontwerpers van dit type titelschild stelden zich blijkbaar tot doel de gehele inhoud van de codices erop te ontsluiten, want in de regel vindt men er een opgave van alle in de codex aangetroffen auteurs en teksten, en de elders op titelschilden zo gebruikelijke formule *et alia* of *etc.* komt zeer weinig voor. Opschriften van 6, 7 of 8 regels lengte zijn geen zeldzaamheid. Bevatte een handschrift slechts één of twee titels, dan ging men extra groot schrijven om het titelschild toch maar de gewenste grootte te kunnen geven.

Een diepgaand paleografisch onderzoek van de titelschilden viel buiten het bestek van ons onderzoek. Maar ook zonder dat kan men toch verschillende handen of stijlen onderscheiden. Zo is het bvb. duidelijk dat de overgrote meerderheid van de hier behandelde groep titelschilden door éénzelfde hand geschreven zijn, die zowel in titels in zeer groot schrift als in deze op normale grootte dezelfde kenmerken vertoont: het gaat om een textualis formata van de 14de/15de eeuw met een *a* waarvan de bovenlus door een opvallend zware haal

gesloten wordt (daarnaast komt de welbekende "Kasten"-*a* voor), en een 8-vormige eind-*s*. We noemen deze kopiïst hand A.

Een kleine minderheid is door een andere hand uitgevoerd, die een *textualis formata* met rondere vormen schrijft, maar van dezelfde tijd dateert: zowel de *a*, waarvan de bovenlus met een haarlijn gesloten wordt, als de *h* doen aan Italiaanse rotunda denken; verder zijn de lange schachten en staarten opvallend, alsook de afgeronde vorm van *f* en rechte *s*. We hebben deze hand met B aangeduid.

In zeldzame gevallen, tenslotte, staat de titel in een *textualis formata* van het *textus praescissus* type, die overigens met hand A verwant is en uit dezelfde tijd dateert. Wij spreken dan van hand C.

Fig. 6 en 7. Titelschilden op handschriften van Ter Doest, hand B (OB 235) en hand C (OB 193)

Gemeenschappelijk aan al deze opschriften is de versiering: alle beginnen met een penwerkinitialiaal in rode of blauwe inkt, met penwerk in een contrasterende kleur. Het is niet duidelijk of bij de inrichting van de bibliotheek de rode en blauwe initialen alternerend werden aangewend, zoals bij het kopiëren van een gewone tekst, of dat zij een aanduiding inhouden van waar de codices werden geplaatst (men kan zich voorstellen dat bvb. rood voor de ene zijde van een dubbele lessenaar werd gebruikt, en blauw voor de andere). Alleen valt op dat onder de bewaarde titelschilden van dit type een meerderheid blauwe penwerkinitialen vertoont (d.i. initialen waarvan de letter in blauwe inkt is uitgevoerd, het penwerk in rode inkt).

Groep II

Dit type, dat veel minder frequent voorkomt, heeft veel kenmerken gemeen met Groep I (o.a. de vaak aangetroffen spijkers met decoratieve koppen), maar wijkt er van af door het volgende: de titelschilden zijn doorgaans kleiner van afmetingen en meestal is het opschrift door een andere hand geschreven: dit kan een opvallend hoekige en zware textualis formata zijn (dan spreken wij van hand D, zie fig. 8), ofwel een textualis die opvalt door het gebruik van o.m. *a* met open koplus en de *et*-ligatuur (&). Men is natuurlijk op het eerste gezicht geneigd deze laatste schriftsoort in de 12de of 13de eeuw te situeren, maar men treft hem ook aan op een reeks handschriften die zeker uit de 14de eeuw dateren en soms zelfs in de 2e helft van de 15de eeuw blijken geschreven te zijn⁴¹. In feite gaat het om twee verschillende handen: de ene, die wij op slechts enkele handschriften aantreffen, dateert uit de 13de eeuw en duiden wij hier aan met de letter E; men merkt op dat de titelschilden waarin hij voorkomt geen mes-sing kader hebben en geen sierspijkers vertonen - en bovendien onderaan het achterplat gemonteerd waren; zij waren dus in quasi alle opzichten verschillend van hun soortgenoten in Groepen I en II⁴². Wat de andere hand betreft, die zoveel vaker voorkomt, kan men niet anders dan besluiten dat het hier om een 15de-eeuwse kopiist gaat,

41 OB 239-241.

42 OB 76, 145 en 265, alle vermeld onder Ter Doest; het schrift van het titeletiket van OB 265 is enigszins afwijkend; zie over de plaats van laatstgenoemd titelschild de aantekening bij dat handschrift

die wij hand F noemen en die het 13de-eeuwse model nabootst door bewust een archaïserend schrift te schrijven: geen humanistisch schrift, maar een imitatie van oud schrift van eigen bodem, wat Gumbert "neo-Romaans" genoemd heeft, een schrifttype dat hij juist bij twee kopiïsten heeft aangetroffen die rond 1477 in Ter Doest werkzaam waren⁴³!

Fig. 8, 9 en 10. Titelschilden op handschriften van Ter Doest, hand D (OB 293), hand E (OB 76) en hand F (OB 113)

43 J.P. Gumbert, "Italienische Schrift - humanistische Schrift - Humanistenschrift", in: *Renaissance- und Humanistenhandschriften*, hrsg. von J. Autenrieth unter Mitarbeit von U. Eigler, München 1988 (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien, 13), pp. 63-70, spec. 69.

Zoals in Groep I vormt de versiering van het opschrift het hoofdkenmerk van de groep: zij is veel eenvoudiger en bestaat bij alle hier bedoelde titelopschriften uit een rode initiaal (lombarde), waarmee het opschrift begint, en eventueel een rood aanstrepen (rubriceren) van de beginletter van de titels die op de eerste titel volgen.

Zoals gezegd moet men betreffende de titelschilden van deze groep onderscheid maken tussen die uit de 13de eeuw en die uit de 15de eeuw. De eerste, die zeer weinig talrijk zijn (we voegen aan de reeds genoemde OB 136 toe), bevinden zich in principe onderaan het achterplat en hebben geen kader; de andere, die steeds een metalen omlijsting vertonen, worden aangetroffen bovenaan of op de bovenhelft van het achterplat.

Groep III

In tegenstelling met de twee voorgaande is dit geen type in eigenlijke zin, maar een aanduiding voor een relatief kleine groep titelschilden die in bijna alle opzichten van de voorgaande verschillen. Hun kenmerken zijn de volgende:

- (1) zij zijn steeds aangebracht onderaan het achterplat;
- (2) zij zijn klein van afmetingen en vaak eerder vierkant dan rechthoekig;
- (3) zij worden met een klein aantal spijkers bevestigd (bvb. zes), die bolronde of vierkante koppen kunnen hebben, maar nooit de decoratieve koppen die wij in Groepen I en II aantreffen;
- (4) vele hebben geen messing raam (meer); op sommige bemerkt men integendeel resten van een wit of rood lederen raampje, een hoogst ongewoon materiaal voor een *fenestra*; een zeskantig messing raam op een ander handschrift valt al evenzeer op⁴⁴; sommige hebben nooit een omlijsting gehad (net zoals de 13de-eeuwse titelschilden in de voorgaande groep);
- (5) in de gotische textualis waarin de opschriften zijn uitgevoerd zit weinig eenheid. In tegenstelling met de meeste opschriften uit de vorige groepen, die tot de 14de/15de eeuw teruggaan, zijn deze meestal van vroegere datum en over een langere periode gespreid.

44 OB 166 (Duinenabdij).

Verschillende titelschilden zijn nochtans door dezelfde hand geschreven:

die van OB 105 en 152 gaat terug tot de 13de eeuw (hand G);

die van OB 27 en 166 tot de 14de eeuw (hand H);

die van OB 490 en 508 en GS 40/85 tot de 14de eeuw (hand I);

die van OB 19, 188, 262, 295 en 413 tot de 14de eeuw (hand J);

Al deze handschriften hebben wij aan de Duinenabdij toegeschreven.

(6) tenslotte: in tegenstelling met de titelschilden van Groepen I en II beginnen de titels nooit met een gekleurde initial: hun openingsletter is een majuskel in dezelfde zwarte inkt als de rest van de titel.

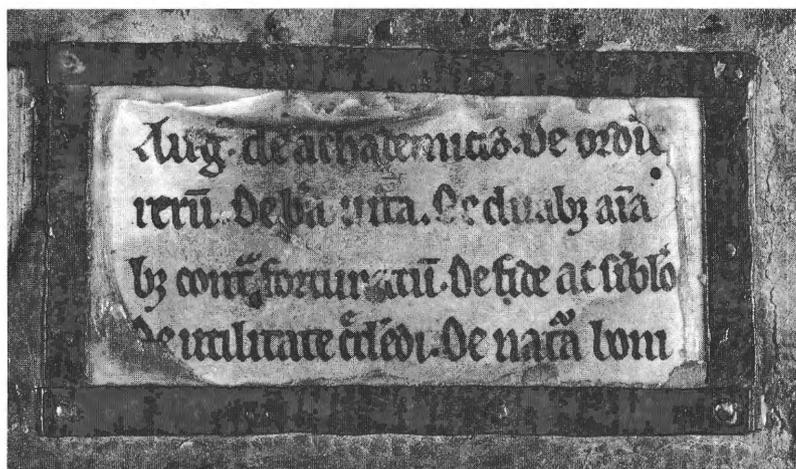

Fig. 11 en 12. Titelschilden op handschriften van Ter Doest, hand G (OB 105) en hand H (OB 166)

Fig. 13 en 14. Titelschilden op handschriften van de Duinenabdij, hand I (OB 490) en hand J (OB 262)

In tegenwoordigheid van twee zo contrasterende types van titelschilden, Groepen I en II enerzijds, Groep III anderzijds, is men onmiddellijk geneigd te denken dat zij de respectievelijke bibliotheekpraktijk van de twee hier behandelde abdijen weerspiegelen. De in groten getale bewaarde eigendomsmerken, mét de toeschrijvingen die wij aan de hand van de vorm van de kettingklampen kunnen doen, bewijzen meteen dat deze veronderstelling juist is, en tonen aan welke

types aan welke abdij kunnen toegeschreven worden: zoals uit de tabellen aan het einde van deze bijdrage zonneklaar blijkt zijn types I en II eigen aan Ter Doest, type III aan de Duinenabdij.

De juistheid van deze vaststelling kan niet in twijfel getrokken worden. Het zou natuurlijk te mooi zijn als alles zou kloppen en als er zich geen uitzonderingen zouden voordoen. Wij wezen reeds op de afwijkende oude titelschilden in Groep II. Voor de twijfelgevallen zie men de aantekeningen bij onze tabellen. Welke betekenis men aan al deze gevallen moet toekennen zal in de conclusies in de mate van het mogelijke onderzocht worden.

Signatuur

Het is op het eerste gezicht verbazend dat in twee zo rijke en - vnl. in Ter Doest - zo goed ingerichte bibliotheken men geen noodzaak gevoeld blijkt te hebben om signaturen in te voeren. De laatmiddeleeuwse bibliotheeksignaturen bestaan doorgaans uit een letter (soms een cijfer), dat de lessenaar aanduidt waarop het betreffende boek lag, en een cijfer dat de rangorde van dat boek op de lessenaar aangeeft. Door het eerste element in het rood of in het blauw uit te voeren kon men bovendien de juiste plaats van bedoelde lessenaar weergeven, wanneer de bibliotheek bvb. uitgerust was met dubbele lessenaars, zodat de ene kant met een rode signatuur kon aangeduid worden, de andere met een blauwe.

Signaturen dienden enerzijds om de orde der boeken in de bibliotheek te verzekeren. In een bibliotheek die uitsluitend uit *libri catenati* was samengesteld waren zij in dat opzicht niet noodzakelijk, omdat de kettingen zelf beletten dat de boeken van plaats zouden verwisseld worden. Als er geen signaturen waren moesten zij ook niet gewijzigd worden wanneer nieuwe aanwinsten werden opgenomen, niet langer gewenste werken werden verwijderd of boeken naar een andere plaats in de bibliotheek werden overgebracht. Maar signaturen waren vooral belangrijk om snel aan de hand van een catalogus een gezochte tekst terug te vinden. In een zaal waar een paar honderd codices op lessenaars waren uitgesteld moet een lezer al goed met de in de bibliotheek gebruikte classificatie vertrouwd geweest zijn om snel de tekst te vinden die hij zocht. De gedetailleerde inhoudsopga-

ven die wij op de titelschilden van Ter Doest hebben aangetroffen waren natuurlijk een uitstekende hulp eenmaal de lezer de lessenaar had gevonden die aan het studiegebied gewijd was waarin hij was geïnteresseerd. Daar wij noch voor de Duinenabdij, noch voor Ter Doest over een middeleeuwse catalogus beschikken, kunnen wij slechts gissen naar de manier waarop de lezer in deze zeer rijke bibliotheken de weg kon vinden. Misschien was hun catalogus opgevat zoals die van het kapittel van Sint-Donatiaan uit het jaar 1417, die voor elke codex aangeeft op welke zijde van welke lessenaar hij lag, maar zijn plaats op die lessenaar niet aangeeft⁴⁵. Als de catalogus het nummer van de lessenaars opgaf, en door geschikte rubrieken meedeelde hoe de verschillende studiegebieden over de lessenaars verdeeld waren, kan het ontbreken van boeksignaturen misschien toch geen grote hinder betekend hebben.

Toch ware het fout te menen dat in onze abdijen helemaal geen signaturen gebruikt zijn geworden. Lieftinck was de eerste om vast te stellen dat een aantal banden wel degelijk met een signatuur waren gemerkt, die in inkt op het achterplat was aangebracht. Op enkele van de oudste handschriften van de Duinenabdij (niet van Ter Doest), nl. van de 12de en 13de eeuw, heeft men midden op het leder van het achterplat een grote letter geschreven, die meestal vergezeld is van een andere kleinere letter onderaan. Het is niet onmogelijk dat laatstgenoemde een nieuwe signatuur is, die de grote signatuur vervangt bij een herschikking van de bibliotheek; maar het lijkt waarschijnlijker dat wij hier te doen hebben met dubbele signaturen, bestaande uit een grote en een kleine letter: zo zien wij *Ab*, *At*, *Be*, *Fb*, *Gc*, *Gx*, en *Hg*⁴⁶. Dit is uiteraard te weinig om toe te laten het systeem te herkennen dat aan deze nummering ten grondslag ligt. Het werd klaarblijkelijk na de 13de eeuw opgegeven. Wij kunnen hier op dit onderwerp niet nader ingaan, maar het gebruik van signaturen in zulk een vroeg stadium in de ontwikkeling der middeleeuwse bibliotheken werpt toch wel een verrassend licht op het uitzonderlijk hoge niveau, dat de studie in de Duinenabdij in de eerste anderhalve eeuw van haar bestaan had bereikt.

45 CCB, I, 27.

46 Zie Tabel 2, kol. 5

Fig. 15. Oude signatuur op een band uit de Duinenabdij (OB 102)

Foliëring

Dit valt nog meer op, als men bedenkt dat men in dezelfde instelling en in dezelfde tijd ook een origineel systeem had ontwikkeld om de handschriften te foliëren en aldus de mogelijkheid had geschapen om met behulp van inhoudstafels en indices de lezer onmiddellijk in de codex de passage te laten vinden die hij zocht. Het systeem is door Liefinck beschreven en bestaat uit alfabetten van *litterae punctatae*, die in de linkerbovenhoek van de versozijde der folio's werden aangebracht en dezelfde functie vervulden als de cijfers die veel later voor hetzelfde doel zouden worden gebruikt⁴⁷. Net zoals de hierboven genoemde signaturen wordt deze foliëring alleen in de Duinenabdij aangetroffen, en wel alleen in de oudste handschriften.

Conclusies

Het zou een illusie zijn te menen, dat na het bovenstaande twee oude, grote en gecompliceerde bibliotheken, met drie of vier eeuwen geschiedenis, al hun geheimen hebben prijs gegeven. Daarvoor is een veel intensiever studie vereist dan wij hier hebben kunnen uitvoeren. Toch dringen de volgende beschouwingen zich op.

Een eerste vaststelling bij het bekijken van de hierna gegeven tabellen is dat, in tegenstelling met wat men gemeend heeft, Ter Doest ons veel meer handschriften nagelaten heeft dan de Duinenabdij. De verhouding die Marie-Thérèse Isaac nog vooropstelde: 1/4 of 1/5 van het totaal bewaarde aantal handschriften afkomstig uit Ter Doest, 3/4 of 4/5 uit de Duinenabdij, is radikaal omgekeerd en wij komen tot een verdeling van ongeveer 1/4 voor de Duinen, 3/4 voor Ter Doest. In cijfers uitgedrukt bekwamen wij 102 eenheden voor de Duinenabdij, 327 voor Ter Doest.

Deze cijfers zijn uiteraard een grove benadering, want er blijft een groot aantal codices over, die wel het Duinenkruis dragen, maar waarbij alle criteria ontbreken om ze aan één van beide abdijen te kunnen toeschrijven. In totaal zijn dat ca. 135 eenheden, zonder de twijfelgevallen mee te rekenen. Men vergete ook niet, dat wij de handschriften

⁴⁷ Liefinck, *De librijen*, pp. 23-25.

die buiten Brugge bewaard worden buiten beschouwing hebben gelaten.

Toch ontkomt men niet aan de vaststelling dat Ter Doest ons veel meer codices heeft nagelaten dan de Duinenabdij; men mag tevens veronderstellen dat het merendeel van de codices van ongedetermineerde herkomst eveneens uit ter Doest komen, al laat zich dat niet bewijzen. Men kan zich overigens afvragen waarop de traditionele opinie berustte, volgens dewelke de bewaarde handschriften uit de Duinenabdij zoveel talrijker zouden zijn dan die uit Ter Doest. Ligt misschien het feit, dat de Duinenabdij de moederabdij is, en Ter Doest de dochter, aan de basis van de veronderstelling dat eerstgenoemde instelling ook de rijkste bibliotheek had, en dat (dus) uit haar de meeste codices tot ons moeten zijn gekomen?

Om de vastgestelde ongelijke verdeling te verklaren moet men in de eerste plaats de gebeurtenissen van de 16de en 17de eeuw onder ogen nemen: tijdens de godsdiensttroebelen is de Duinenabdij geplunderd geworden in 1566, en door de monniken verlaten gedurende de jaren 1578-1584. Er zijn dus veel handschriften kunnen verloren gaan. In Ter Doest was dat veel minder het geval. Deze abdij werd in de 16de eeuw opgeheven en haar patrimonium werd aan het in 1559 opgerichte bisdom Brugge toegekend. In 1624 ontdeed de Brugse bisschop zich ervan ten gunste van Bernard Campmans, abt van de Duinenabdij. Deze laatste kwam zich te Brugge vestigen in het voormalige refugiehuis van Ter Doest, waar zij tot aan de Franse Revolutie is blijven bestaan: hierdoor werden de bibliotheken van beide abdijen tot één geheel versmolten. Het is in die tijd dat alle handschriften gemerkt werden met het hoger vermelde Duinenkruis, en dat vele ervan een nieuwe boekband hebben gekregen⁴⁸.

De hierboven gegeven verklaring kan niet in twijfel getrokken worden: de verliezen van de Duinenabdij zijn ontegensprekelijk veel groter geweest dan die van Ter Doest. Toch lijkt ons dat slechts een deel van de waarheid. In de 15de eeuw was de glansperiode van beide cisterciënzerbibliotheken onherroepelijk voorbij. Dat men er de papierhandschriften om zo te spreken op de vingers van één hand kan tellen zou men desnoods nog aan de zin voor traditie en aan de rijk-

48 Zie *Vlaamse kunst op perkament*, pp. 65-66; *Besloten wereld, open boeken*, pp. 64, 76.

dom van deze instellingen kunnen toeschrijven: het is a priori niet uitgesloten dat men tot op het einde aan perkament de voorkeur is (kunnen) blijven geven. Maar men stelt vast dat, in vergelijking met de voorgaande eeuwen, relatief weinig handschriften in die periode werden verworven, zowel in de Duinenabdij als in Ter Doest.

Men late zich niet misleiden door de bestelling van een aantal luxehandschriften door enkele bibliofiele abten: buiten de schitterende missalen en andere liturgische boeken, die in die tijd ten behoeve van beide abdijen zijn ontstaan, kunnen wij bvb. wijzen op een vierdelige *Pantheologia*, die Hendrik Keddekin, abt van Ter Doest, aankocht⁴⁹. Wij vermeldden reeds dat in dezelfde abdij, eveneens op het einde van de 15de eeuw, kopiëerwerk werd verricht waarin totaal nieuwe grafische tendenzen tot uiting komen. Dit laatste is nog veel meer het geval in de luxecodices, die de humanistisch gezinde abt Jan Crabbe van de Duinenabdij voor zijn privé-collectie liet schrijven en die Noël Geirnaert bestudeerd heeft⁵⁰. Crabbe's activiteit is op cultureel en artistiek vlak van het hoogste belang, en zij beperkte zich zeker niet tot zijn persoon. Maar uit het voorgaande kan men alleen besluiten dat zijn collectie een private bibliotheek vormde; het heeft er alle schijn van dat zijn abdij, in het verre Koksijde, er niet van kon meegenieten: ook al vertonen Crabbe's handschriften soms een eigendomsmerk van de Duinenabdij, zij lagen niet aan de ketting in de conventuele bibliotheek, en de abt liet meer dan eens in of op zijn boeken vermelden dat ze hem toebehoorden of voor hem waren vervaardigd, opdat voor iedereen duidelijk zou zijn dat deze juweeltjes niet met de boeken in de gemeenschappelijke bibliotheek mochten verward worden.

In de beginfase, d.w.z. in de 12de, 13de en een deel van de 14de eeuw, heeft de Duinenabdij een grote intellectuele activiteit ontwikkeld: de typische Duinenfoliëring, de signaturen op de banden, de titelschilden die tot deze periode teruggaan zijn zoveel bewijzen voor het feit dat in die vroege periode haar bibliotheek het centrum was van intense studie en uitgerust was op een manier die voor die tijd

49 OB 238-241.

50 *Vlaamse kunst op perkament*, pp. 176-206; men ziet met spanning uit naar de publicatie van Geirnaert's doctoraal proefschrift: *Vlaamse Cisterciënzers en Europese stadscultuur. Abt Johannes Crabbe en het cultureel leven in de Duinenabdij tijdens zijn bestuur (1457-1488)*, Katholieke Universiteit Leuven, 2001.

ongewoon vooruitstrevend kan genoemd worden. De handschriften werden ongetwijfeld pas in een latere fase geketend, want de bewaarde klampen of de sporen ervan vertonen alle hetzelfde model, daterend van het einde van de Middeleeuwen (naar onze schatting van de 15de eeuw) en waren blijkbaar geen vervanging van vroegere klampen. Maar de titelschilden tonen toch aan dat de bibliotheek reeds zeer vroeg volgens het moderne lectrijntype was ingericht. Het aanbrenge van de titelschilden *onderaan* het achterplat, dat in de Duinenabdij steeds is gehandhaafd, is waarschijnlijk nog een bewijs van de hoge ouderdom van dit bibliotheekstelsel. Dat er in de titelschilden zo weinig eenheid zit is waarschijnlijk te verklaren doordat ze gedurende een zeer lange periode zijn aangebracht. Niet weinige ervan hadden geen omlijsting, en sommige waren van een lederen omlijsting voorzien. In contrast daarmee staan echter de decoratieve kettingklampen, waarvan de meeste Duinenhandschriften in de 15de eeuw voorzien waren, en die toch een belangrijke investering moeten hebben betekend. Eén en ander schijnt te betekenen, dat de bibliotheek van de Duinenabdij weliswaar zeer vroeg reeds als consultatiebibliotheek was ingericht, maar pas laat van kettingen werd voorzien, en dan nog wel op een luxueuze manier, gelet op de vormgeving van de kettingklampen die tot ons zijn gekomen. Waarom op dat moment niet tevens de moeite genomen werd om de zo diverse en vaak primitieve titelschilden door een uniform type te vervangen is niet duidelijk. Dat sommige titelschilden de titel ondersteboven vertoonden is ook al heel bizar.

Bekijken wij de situatie in Ter Doest, waarvan de bibliotheekgeschiedenis pas in de 13de eeuw inzet, dan krijgen wij een ander beeld. De inrichting van de lectrijnbibliotheek is er zeker van later datum dan in de Duinenabdij, men kende er geen signatures zoals de moederabdij die in haar beginperiode had ingevoerd, en de titelschilden werden er naar laatmiddeleeuws gebruik waar mogelijk *bovenaan* het achterplat aangebracht. Dat nagenoeg al deze *fenestra's* dezelfde mesing omlijsting vertonen en grotendeels met dezelfde sierspijkers zijn bevestigd kan alleen maar betekenen dat zij binnen een relatief kort tijdsbestek, in de 14de/15de eeuw, werden aangebracht. Ook dat slechts een klein aantal kopiïsten verantwoordelijk is voor het schrijven van de titeletiketten wijst daarop, en op paleografische gronden kunnen deze opschriften niet vóór de 14de eeuw gedateerd

worden: ze komen trouwens op talloze veertiende-eeuwse handschriften van Ter Doest voor, en zelfs op vijftiende-eeuwse (we stellen wel vast dat drie vijftiende-eeuwse handschriften afwijkende titelschilden dragen⁵¹ en een zestiende-eeuwse band helemaal geen titelschild⁵²).

Maar dat de hierboven genoemde vierdelige *Pantheologia*, aangekocht in 1482, nog de voor Ter Doest typische titelschilden vertoont (voor zover althans de oorspronkelijke banden bewaard zijn), bewijst dat het systeem nog einde 15de eeuw onveranderd werd toegepast. De twee versieringstijlen, die met de penwerkinitialen en die met de eenvoudige rode lombarden, moeten wellicht als volgt geïnterpreteerd worden: de eerstgenoemde is de normale stijl; de weinige titelschilden van de 13de eeuw beginnen met een lombarde, en de veel talrijker exemplaren van de 15de eeuw zijn een imitatie van deze laatste: we zien in elk geval dat het typische "neo-Romaanse" schrift, dat in Ter Doest in de tweede helft van de 15de eeuw opduikt, alleen in deze titelschilden met rode lombarden te zien is.

De manier waarop in Ter Doest de inhoud der codices in de titelschilden werd ontsloten is veelbetekend: de afmetingen van deze laatste waren zo gekozen, dat ook de inhoud van composiete handschriften er volledig en nauwkeurig in kon worden beschreven. Dat de kopiïsten die daarmee belast waren nogal wat fouten schreven doet niets af van het feit, dat hier een niveau van wetenschappelijke ontsluiting van handschriften was bereikt, dat men in andere bibliotheken van dezelfde tijd niet licht zal aantreffen.

Het is spijtig dat onze informatie omtrent de kettingklampen op de banden uit deze abdij zo schaars is, dat wij niet in de mogelijkheid verkeren vast te stellen wanneer de *incatenatio* hier heeft plaatsgegrepen. In verschillende handschriften bemerkt men echter, dat bovenaan het voordeklblad een inhoudsopgave van de codex staat geschreven in gotisch schift van de 15de eeuw, op een plaats die later door de (thans verdwenen) kettingklamp gedeeltelijk overdekt werd⁵³. Dat kan er toch alleen maar op wijzen, dat de kettingklamp pas later, in de loop van de 15de eeuw, werd aangebracht: blijkbaar werd de biblio-

51 OB 54 (gedateerd 1450), 98 (gedateerd 1428), 427 (tweede helft 15e eeuw).

52 OB 159.

53 Bvb. OB 466 en 472.

theek van Ter Doest, net zoals die van de Duinenabdij, niet vóór de 15de eeuw van kettingen voorzien.

Op twee problemen moet hier nog nader ingegaan worden: de vervanging van oorspronkelijke titelschilden door nieuwe, en de aanwezigheid, op enige banden uit Ter Doest, van elementen die wij met de Duinen in verband hebben gebracht.

Zowel onder de Duinenhandschriften als onder die uit Ter Doest zijn er nogal wat waarvan de oorspronkelijke band behalve het huidige titelschild nog sporen van een vorig titelschild vertoont. Zoals hoger gezegd waren die oorspronkelijke titelschilden doorgaans kleiner van afmetingen dan de huidige, en bevonden zij zich meestal onderaan het achterplat. Het is merkwaardig, dat bij de zes dergelijke gevallen die wij kennen in de Duinenabdij het steeds gaat om zeer oude handschriften, nl. van de 12de of vroege 13de eeuw, en dat in vijf ervan de band nog de oude bibliotheeksignatuur van deze abdij draagt; bij de vijf waarbij men dit nog kan vaststellen heeft het nieuwe titelschild ook een messing kader. Eén ervan was een schenking van een zekere meester Franco (volgens Liefstinck niet dezelfde als Franco van Maldegem, proost van Sint-Donatiaan)⁵⁴. In deze bibliotheek werd een aantal oorspronkelijke schilden dus door andere vervangen, die eveneens onderaan het achterplat werden aangebracht. Wellicht was het de bedoeling om de oorspronkelijke niet omlijste titelschilden door meer decoratieve te vervangen.

Ook in Ter Doest gaat het meestal om vrij oude handschriften; hier werd het oorspronkelijke titelschild onderaan het achterplat echter door een nieuw schild bovenaan het plat of in het midden ervan vervangen; slechts enkele voorbeelden uit de 14de eeuw zijn ons bekend⁵⁵, de andere zijn ouder. Vergeten wij niet dat de verplaatsing van titelschilden niet noodzakelijk met een vernieuwing in de bibliotheektechniek of -uitrusting in verband moet gebracht worden, maar zoals gezegd door een verandering in de sluitingswijze van afzonderlijke boeken kan zijn meegebracht.

54 OB 27, 83 (schenking door Franco), 105, 120, 130, 152; OB 105 vertoont geen oude signatuur, maar dit kan het gevolg van beschadiging van de band zijn. Over Franco, zie Liefstinck, *De librijen*, p. 63.

55 OB 170, 286, 305, 506, 510, 524, GS 13/142 (in de laatste vier gevallen stond het oorspronkelijke schild bovenaan), GS 24/49.

In de vier gevallen waarbij in Ter Doest de oorspronkelijke titelschilden onderaan het achterplat *niet* door een ander titelschild zijn vervangen gaat het eveneens om handschriften van de 12de of de eerste helft van de 13de eeuw. Twee ervan werden door kanunniken van Sint-Donatiaan te Brugge geschonken, een derde is volgens Lieftinck eveneens een zeer oude schenking⁵⁶. In geen van de vier gevallen treften wij de spijkers met sierkoppen aan, die voor de (latere) titelschilden van Ter Doest zo typisch zijn. Ongetwijfeld zijn dit de oudste titelschilden die voor Ter Doest bekend zijn.

Wat de titelschilden betreft blijkt dus dat de Duinenabdij en Ter Doest oorspronkelijk dezelfde techniek hebben toegepast, die in Ten Duinen tot het einde van de Middeleeuwen werd gehandhaafd, terwijl Ter Doest op grote schaal heeft overgeschakeld naar de plaatsing van titelschilden bovenaan of in het midden van het achterplat.

Een netelig probleem is de aanwezigheid of tenminste de sporen van "Duinenklampen" op banden die zeker of waarschijnlijk uit Ter Doest afkomstig zijn. Deze zijn op een zestal handschriften min of meer duidelijk zichtbaar. Wij verwijzen voor hun bespreking naar de nota's bij OB 186, 240-241, 293, 344, 345, 430. Men zou kunnen denken aan de mogelijkheid dat de moederabdij in de 15de eeuw een serie klampen aan Ter Doest heeft geschonken of verkocht, of dat het gaat om codices die de Duinenabdij aan haar dochterinstelling heeft geschonken of verkocht in de tijd dat in eerstgenoemde instelling de "Duinenklampen" reeds in gebruik waren. Deze laatste hypothese lijkt aantrekkelijk waar het de reeds herhaaldelijk genoemde *Pantheologia* van Rainerius de Pisis betreft⁵⁷. Dit vierdelige handschrift, voltooid in 1457-1459, waarschijnlijk te Gent, werd pas in 1482 gekocht door de abt van Ter Doest, Hendrik Keddekin. Men kan zich moeilijk voorstellen dat de kopiïsten, Willelmus de Predio en zijn gezellen, zolang op hun betaling hebben moeten wachten⁵⁸. Waarschijnlijker is, dat dit belangrijke werk in opdracht van een andere besteller is geschreven, en daar zou de bibliofiel Jan Crabbe, die juist in die jaren abt van de Duinenabdij werd, wel voor in aanmer-

56 OB 71, 76, 136, 145 (zie voor dit laatste handschrift Lieftinck, *De librijen*, p. 36).

57 OB 238-241.

58 Deze veronderstelling, uitgedrukt in *Vlaamse kunst op perkament*, nr. 59, is onjuist, want de nota betreffende de aankoop, waarop zij steunt, is niet door Willelmus de Predio zelf, maar door een latere hand geschreven.

king kunnen komen. In die tijd had zijn belangstelling zover wij weten zich nog niet op handschriften met humanistische inhoud gericht. Het lijkt ons niet onmogelijk dat Crabbe de codices een paar decennia later aan zijn collega van Ter Doest zou hebben van de hand gedaan, en wel in de tijd dat hij ziek viel en Petrus Vaillant zijn coadjutor werd⁵⁹.

Maar verlaten wij het rijk der speculatie om te besluiten. Tengevolge van allerlei omstandigheden is het beeld dat wij hier schetsen van de middeleeuwse bibliotheken der West-Vlaamse cisterciënzerabdijen niet zo duidelijk omljnd als wij wel zouden wensen. Toch staat het vast dat ze allebei een heel aparte plaats hebben ingenomen in de ontwikkeling van de middeleeuwse bibliotheek in de Nederlanden: Ten Duinen door zijn geraffineerde technische innovaties in de 12de en 13de eeuw, Ter Doest door zijn grootschalige reorganisatie in de 14de en 15de eeuw. Wat Lieftinck in 1953 schreef blijft waar: "Omstreeks 1250 (zijn) Ter Duinen en Ter Doest tot zelfstandige centra geworden met eigen gewoonten"⁶⁰.

59 *Vlaamse kunst op perkament*, nr. 90.

60 Lieftinck, *De librijen*, p. 35.

Summary

Ten Duinen or Ter Doest? The Provenance of the Manuscripts in the Public Library and in the Library of the Seminary in Bruges.

The large majority of the medieval manuscripts from the Cistercian abbeys of Ten Duinen (The Dunes) and Ter Doest, in West Flanders, are kept in the Public Library and in the Library of the Seminary in Bruges. In the seventeenth century, after the abolition of Ter Doest, both collections were united in the abbey of The Dunes, located at that time in Bruges, and ever since it has been difficult to distinguish manuscripts from either provenance when ownership-inscriptions are missing. A careful examination of especially the early bindings (of which hundreds survive) now allows to attribute more than 325 codices to Ter Doest, more than one hundred to The Dunes (in fact the reverse of the proportion which hitherto had been assumed). Special attention is given to the chain marks and the title-labels. The books were chained by means of a staple fixed to the top of the front cover in both institutions, but each used a different form of staple. Whereas chaining was not practised before the fifteenth century, title-labels have been applied to the bindings from the thirteenth century onwards. The Dunes abbey placed the title labels at the bottom of the rear cover up to the very end of the Middle Ages, but did obviously not give much attention to their shape and uniformity. Ter Doest, first following the practice of its mother institution, later placed all title-labels at the top or in the middle of the rear cover and gave them a strictly uniform appearance; here the titles were decorated and copied by a small number of scribes; one of them in the second half of the fifteenth century used a "neo-romanesque" type of script.

It appears that The Dunes in the twelfth and thirteenth centuries had developed a highly sophisticated library system, including shelf-marks, which later were abandoned. The late medieval title-labels of Ter Doest, on the other hand, are remarkable for their large size and the full analysis of the manuscripts' content they provide.

Tabellen

In deze tabellen zijn alle handschriften opgenomen die in de Openbare Bibliotheek (OB) of in het Grootseminarie (GS) te Brugge bewaard worden en met zekerheid ofwel aan Ter Doest, ofwel aan de Duinenabdij kunnen toegeschreven worden.

1. Handschriften uit Ter Doest

De vijf kolommen van deze tabel bevatten de volgende gegevens:
Kol. 1: de huidige signatuur van het handschrift; een asterisk (*) verwijst naar de notities die op de tabel aansluiten;

Kol. 2: de datering van het handschrift;

Kol. 3 (Ex-libris): hier wordt aangeduid of er een eigendomsmerk, een schenkings- of verwervingsnota of een document in het handschrift aanwezig is dat erop wijst dat het inderdaad aan Ter Doest heeft toebehoord;

Kol. 4 betreft het titelschild; onder (a) wordt aangegeven waar op het achterplat het titelschild zich bevindt: 1 = boven, 2 = in de bovenhelft, 3 = in het midden, 4 = in de benedenhelft, 5 = onderaan; onder (b) vindt men, met gebruikmaking van dezelfde codes, waar zich een eventueel voorgaand titelschild bevond; wanneer het handschrift geen middeleeuwse band meer heeft, blijven deze kolommen leeg; wanneer op een oude band geen titelschild of sporen van één of twee titelschilden voorkomen, wordt dit met streepjes aangeduid; onder (c) wordt het type van het titeletiket aangegeven, of het nu op de band bewaard is of binnen in een nieuwe band is gemonteerd met voor type I de kleur van de penwerkinitiaal (b = blauw, r = rood) en voor beide types indien mogelijk de aanduiding van de hand (letters A tot E) die het opschrift heeft uitgevoerd;

Kol. 5 (Lit.) vermeldt waar dat van pas komt het nummer van de tentoonstellingscatalogus waarin het handschrift behandeld wordt: 1981 = *Vlaamse kunst op perkament*, 2002 = *Besloten wereld, open boeken* (zie n. 1).

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
OB						
5	XII	x				
6	XIII-XIV	x				1981.42
7	XII	x				
11	XIV	x			Ib	
12	XIII ²	x			Ib	
13	XIV	x	1	-	Ir	1981.41
14	XIII ¹	x			IbA	
16	XIII ¹	-			IbA	
18 }	XII/XIII	x				
20 }	XII/XIII	x				
21	XIII/XV	-			IbA	
22	XIII ¹	x	1	-	IbA	
23	XII	x				
25	XIII ²	-			IrA	
29*	XIII ¹	-	2	5	Ib	
30	XIII ¹	x	1	-	IbA	
31	XIV	-	1	-	IrA	
32	XIII	x				
34	XIII ¹	x	3	-	IIF	
35	1484	x				1981.57
36	XIII ¹	-			IIB	
38	XIII	-			IbA	
40	XIII	x				
42	XIV	x	1	-	IrA	
43	XIII ¹	x	1	-	IbC	
44	XIII	x	1	-	IbA	
45	XIII ^{med}	x	1	-	IbA	
46	XIII ²	-	1	5	IbA	
49	XII/XIII	-			IrA	
54*	1450	x				
57	XIII	x				
58	XIII ¹	x			IIB	
61	XII/XIII	x				2002.13
65	XII/XIII	x				1981.17

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
70	XIII ^{med}	x	1	-	IbA	1981.40
71*	XII ²	x	5	-		1981.16; 2002.14
74	XIII ¹	-	1	-	Ib	
75	XIV/XV	x			IbA	
76	XII-XIII	x	5	-	II E	
77	XIII		x			
78	XII/XIII	x				1981.18; 2002.15
80	XIII-XIV	-			IbA	
87	XIII ¹	-	1	-	Ib	
89	XIII ²	-	2	-	Ib	
90	XIII ¹	x	1	-	II F	
91	XII ²	x	1	-	IrA	
92	XIII ^{med}	-	1	-	Ib	
95*	XIII/XIV	-	4	-	Ir	
97	XIII/XIV	x	1	-	Ib	
98*	1428	x	2	-	II	
99	XI-XIII	x				
100	XIV	x	3	-	IrA	
101	XIII ⁱⁿ	x				2002.19
104	XIII ¹	-	2	-	II	
107	XIII	x				
108*	XV	-				1981.56; 2002.21
112	XIII	x				1981.43
113	XII ²	-	1	-	II F	1981.33; 2002.20
114	XIII ²	x	1	-	IbA	1981.44
117	XIII/XIV	-	1	-	Ib	
119	XIII ¹	x	1	-	IrA	
121 }	XIII ⁱⁿ	-	1	4	Ir	
122 }	XIII ⁱⁿ	-	1	4	Ib	
123*	XIII ¹	-	1	-	IID	
125	XIV	-			IID	
126*	XIII/XIV	-			IrA	
127	XII/XIII	x	2	-	Ir	
130 bis	XII ^{ex}	x	1	-	IrA	
133	XII ²	-	1	-	IbA	1981.20

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
134	XIII ¹	x	2	-	IrA	
135	XIV ²	x	2	-	IbC	
136*	XIII ¹	x	5	-		
137	XIV	-	3	-	II	
138	XIII-XIV	-	3	-	IIF	
140	XII/XIII	-			IrA	1981.21-3; 2002.22
141	XII/XIII	-			IrA	1981.21-3
142	XII/XIII	-			IrA	1981.21-3; 2002.22
145	XII	x	5	-	IIE	1981.35
146	XIII ¹	x	2	5	IIF	
148	XII	x				
149	XII	x				
150	XIII ²	-			IbA	
151	XII-XIII	-	3	-	Ir	
153	XII ²	x	1	-	IbA	
154	XIII-XIV	-			IrA	
157	XII ²	-	1	-	Ir	
159*	1352	x	-	-	-	
160	XIII/XIV	x			Ib	
162	XIII-XIV	-	1	-	Ib	
169	XIV ¹	-	1	-	Ib	
170	XIV ¹	-	3	4	Ib	
172	XIV	-	1	-	Ir	
173	XIII/XIV	x				
174	XIII ²	x	1	-	IID	
175	XIV	-	1	-	IbA	2002.28
176	XIV ¹	-	1	-	Ib	
177	XIV ¹	-	1	-	Ib	
178	XIII ^{med}	x			Ib	
179	XIII ^{med}	-	2	-	Ib	
182	XIII	x				
184	XII ^{ex}	x			IrA	1981.19; 2002.27
186*	XIII ²	-			IrA	
187	XIII ²	-	-	1	-	Ib
189	XIV	x				

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
191	XII/XIII	x				
193	XIII ¹	x	1	-	IrC	
196*	XIV ¹	-	1	-		
199	XIII ²	x	1	-	IbA	1981.48
202*	XIII ²	-	1	-	Ir	
204*	XIV	-			IrA	
205*	XIII	-			IrA	
206*	XIII ²	x	1	-	IbA	
207	XIV	-	2	-	IbC	
209 }	XIII-XIV	x	2	-	IrA	
210 }	XIII-XIV	x	2	-	IrA	
211 }	XIII-XIV	-	2	-	IrA	
214	XIII	-	3	-	Ib	
215	XIII ²	-	1	-	IrA	
216	XIII/XIV	-	1	-	Ib	
218	XIV	x			IID	1981.7
219	XIV ¹	x			IbC	
220	XIII ^{med}	-			IrA	
222	XIII-XIV	-	1	-	Ir	
223 }	XIII ¹	x	3	-	IrA	
224 }	XIII ¹	-	3	-	IbA	
225	XIV ¹	-	1	-	Ir	
226	XIV/XV	-			IbA	
227	XIII ¹	-			IbC	
228	XIII-XIV	-			IrA	
229	XIV	-			IrA	
230	XIV	-			IrC	
231	XIV	-	2	-	Ir	
235	XIII ¹	-	1	-	IrB	
236	XIII ²	-	1	-	IbB	
237	XIII ²	x	3	-	IrA	
238* }	1457	x				1981.59; 2002.30
239* }	1458	x			IID	
240* }	1459	-	2	-	IID	
241* }	XV ²	-	1	-	II	

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
244*	XIV	x	-	-		
246	XIV	-	2	-	Ir	
247	XIII ¹	x	1	5	IbA	2002.31
251 }	XIII	x				1981.50; 2002.33
252 }	XIII	-				
253	XIII	-	2	-	Ir	2002.39
254	XI/XII	x	1	-	II	
255	XIII ¹	x				
256	XIII ¹	x				
258	XIV ¹	-	1	-	Ib	
264	XIV ¹	-			IbA	
265*	XIII ¹	x	3	5	IIE	
267	XIV	-			IrA	
268	XIII-XIV	x				
269	1294-5	-	2	-	Ib	2002.41
273	XIII/XIV	x				
274	XIV/XV	-	2	-	Ib	
276	XIV ²	-	2	-	Ib	
278	XIII	-	1	-	Ir	
279	XIII ¹	x				
286*	XIV	-	1	5	Ib	
288	XIV	-	1	-	Ir	
289	XIV	-			IrA	
292	XIV	x	1	-	Ib	
293*	XIII ²	x	2	-	IID	
294	XIV	x				
300	XIII/XIV	-	1	-	Ib	
301	XIV	x			IbA	
303	XIII-XIV	-			IIF	
304	XIV	-			IbA	
305*	XIII-XIV	-	3	5	Ir	
307*	XIII ^{med}	x	-	-	-	
318*	XIII ¹	x	1	-	II	
344*	XIV ¹	-	2	-		
345*	XIV ¹	-	1	-		

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
346	XIV	-			IbA	
347	XIII	x			IbA	
349	XIII ²	x	1	-	Ir	
351	XIII ^{med}	-			Ir	
352	XIII/XIV	-			IbA	1981.51; 2002.34
353	XIII/XIV	x	2	-	Ir	
354	XIV	-	2	-	IrA	
355	XIII-XIV	x	1	-	IrA	
356	XIV	x	1	-	IrA	
360	XIV	-			IbA	
361	XIV	-			IbA	
362*	XIV	-			IIF	
363	XIV	-			IrA	
365	XIV ¹	-	1	-	IrB	1981.76; 2002.36
366	XIII-XIV	-	1	-	IbA	
367	XIII/XIV	x				2002.36
368	XIII/XIV	x				
369*	XIV	-	1	-	IIA	
370	XIII/XIV	-	2	-	IrA	
372	XIV ¹	-	2	-	IbA	
375	XIII	-			IbA	
377	XIII/XIV	-	1	-	IbA	
378*						
380	XIII	-	2	-	IbA	
381*	XIII ²	-	2	-	IbA	
382	XIV ¹	-	1	-	IbA	
391	XIII	x	1	-	IrB	
392	XIII ¹	x	3	-	IbA	
393*	XII/XIII					
395	XII-XVI	x				1981.27
398	XIV	x	1	-	IIF	
400 }	XII/XIII	-			IrA	1981.24; 2002.44
401 }	XII/XIII	-				
402	XII ²	-	1	5	IIF	

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
403* }	XII/XIII	-	1	-	IID	1981.28; 2002.43
404* }	XII/XIII	x	-	-	-	
405	XIV ²	-	1	-	IID	1981.34; 2002.23
406	XII ¹	x	1	-	IID	
415	XIV	-	3	-	IbA	
416	XIV ²	x	1	-	II	
418*	XIII/XIV	-				
424	XIV	x	1	-	II	
427*	XV ²	x	1	-		
428	XIV	-	1	-	IrA	
429	XIV ¹	-	1	-	IbA	
430*	XIV ¹	-	2	-	II	
463	XIII-XIV	-	1	-	IbA	
464	XIII	-	1	-	IID	
465	XIV ²	-	1	-	IbA	
466*	XIV	-	1	-	IrA	
467	XIII-XIV	-	2	-	IID	
468	XIV	-	1	-	IID	
471	XIII ¹	-	1	-	IbA	
472	XIV/XV	-	1	-	IbA	
474	XIII-XIV	-	1	-	Ib	
478	XIV ¹	-	1	-	IrA	
480	XIII ²	-	1	-	IbA	
481	XIV	-	1	-	IbA	
482	XIII ²	-	1	-	IID	
485	XIII-XIV	-	2	-	IbA	
486	XIV ¹	-	2	-	IbA	
487	XIV	-			IrA	
488	XIV	x	1	-	IrA	
489	XIV-XV	-	3	-	IbA	
491	XIV	-	2	-	IID	
493	XIV	-	1	-	IbA	
496	XIII-XIV	-	3	-	IbA	
497	XIII-XIV	-	1	-	IbA	
498*	1340	-	2	-	IrA	

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
499	XIV	-	1	-	IbA	
501	XIV	-	1	-	IbA	
502	XIV ²	-	2	-	IIF	
503	XIV	-			IrA	
506	XIV	-	3	1	IbC	
509	XIV	-	1	-	IrA	
510*	XIII-XIV	-	1	1	IbA	
511	XIII	-	1	-	IbA	
512	XIII ²	-	2	-	IbA	2002.68
513	XIII/XIV	x	1	-	IrA	
514	XIII-XIV	-	2	-	IrA	
516	XIII ²	-	3	-	IrA	
517	XIV ²	x	1	-	IbA	
519	XIII ²	-	1	-	IrA	
520	XIV	-	1	-	IrA	
521	XIII/XIV	-			IbA	
522	XIV	-	1	-	IrA	2002.69
523	XIII-XIV	-	2	-	IbA	
524	XIV	-	1	1	IrA	
527*	XII ²	-				
528	XIII ²	x	1	-	IID	2002.67
529	XIII ¹	-	1	-	IbA	
530	XIII-XIV	x	2	-	IrA	
535	XIII-XIV	-	1	-	IrA	
536	XIII-XIV	-	1	-	IID	
537	XIV/XV	-	1	-	IbA	
539	XIII-XIV	-	1	-	IbA	
542	XIV ²	-	1	-	IbA	
544	XIII ^{med}	-			IrA	
546	XIII	-	3	-	IrA	
548	XIV	-	1	-	IbA	
549	XII/XIII	-	1	-	IIF	
552	XI/XII	-			IbA	
553	XIV	x	1	-	IID	
555	XIV ²	-	1	-	IbA	

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
GS						
1/2	XIII ¹	x				
4/1	XIII ²	x				1981.79; 2002.3
5/191	XIII ²	x				1981.79; 2002.3
7/43*	XIII ²	x	-	-		
8/42	XIII	x				
9/47	XIII ²	-			IrA	
11/11	XIII	x				
13/142	XIV/XV	-	1	2	IrA	1981.58; 2002.42
16/196	XII ^{ex}	x				1981.25; 2002.9
17/195						2002.9
18/194						
19/193						1981.26; 2002.9
20/192		XII ²	x			
21/68	XII ²	-			IbA	
22/41	XII ²	-			IrA	
24/49*	XIV	x	1	5	IrA	1981.53
26/91	XIII ¹	-	1	-	IbA	1981.46; 2002.29
27/26	XIV	-	1	-	IbA	
28/20	XIV	-			IbA	
29/50	XIV	x			IbA	
30/74	XIV	x				
32/160	XIV ¹	-	1	-	IrA	
33/51	XIV/XV	-	1	-	IrA	1981.54
34/120	XIV	-			IIF	
35/146	XIV ²	-			IbA	1981.49
36/148	XIII ²	-	2	-	IrA	
41/133	XIV	x ²	1	-	IbA	
44/63	XIII/XIV	-	2	-	IrA	
46/57	XIV ²	-	2	-	IrA	
49/18*	XV ²	x	-	-		1981.67; 2002.60
78/182	XVI ²	x ²				
93/61*	XIII ²	-	2	-	IrA	2002.64
94/65*	XIV	-				2002.64
95/130	XIII ²	-	1	-	IbA	

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
96/86	XIII/XIV	-			IbA	2002.72
99/112	XIII ^{ex}	-			IbA	
101/135*	XII/XIII	-			IIF	
102/125	XIII ²	x				
103/129	XIV/XV	-	1	-	IrA	
104/132*	XIV/XV	-	3	-	IID	
105/53	XIV/XV	-			IrA	
108/72*	XIV	-			IbA	
109/147	XIV	-	1	-	IbA	
110/80	XII	-			IbC	
111/178	XIV ⁱⁿ	-	1	-	II	
119/197*	XII/XIII					
120/159* 121/158 }	1474	x				
160/4	1481	x				

OB 29: het handschrift had waarschijnlijk oorspronkelijk één, later twee sluitriemen.

OB 54: het in het handschrift bewaarde titeletiket is ongewoon: zeer klein van afmetingen en geschreven in een onversierde textualis formata; het boekblok vertoont geen sporen van een kettingklamp.

OB 71: het etiket met het opschrift ontbreekt in het titelschild.

OB 95: bij de restauratie zijn de platten van plaats verwisseld; zij zijn veel te groot voor het boekblok.

OB 98: bij de herbinding van dit late handschrift zijn de oude schutbladen van plaats verwisseld, zodat sporen van het titelschild in het huidige voorschutblad zichtbaar zijn; het bewaarde titeletiket is uitzonderlijk wegens zijn ongewoon, hakerig schrift en omdat het begint met een zwarte, met rood aangestreepte majuskel; wij hebben het onder enig voorbehoud onder Groep II gerangschikt.

OB 108: dit handschrift wordt als een vervolg op het veel oudere OB 107 beschouwd.

OB 123: de kettingklamp was bevestigd aan het achterplat, het titelschild staat op het voorplat (het gaat blijkbaar niet om een verkeerde restauratie); dit kleine handschrift nam dus waarschijnlijk een uitzonderlijke plaats in de bibliotheek van Ter Doest in.

OB 126: ondanks de lange titel die erin staat neergeschreven is het titelschild opvallend klein.

OB 136: het kleine, onderaan geplaatste en nagenoeg vierkante titelschild is bepaald ongewoon voor Ter Doest; het heeft geen metalen kader en het hoornen venster is (thans) nagenoeg ondoorzichtbaar.

OB 159: dit handschrift was wel een *liber catenatus*, maar zijn 16de-eeuwse band had noch doppen noch titelschild. Houdt dit verband met het feit dat het eigendom was van Iohannes de Pascuis?

OB 186: de middeleeuwse band is niet meer aanwezig, maar de nog merkbare afdruk van de kettingklamp heeft enige gelijkenis met de vorm van de klamp die wij als typisch voor de Duinenabdij hebben beschouwd.

OB 196: wordt hier aan Ter Doest toegeschreven op grond van het feit dat het verdwenen titelschild sporen heeft achtergelaten bovenaan het achterplat van de oude band.

OB 202, 204, 205, 206: noteer dat de tioletiketten van deze vier handschriften dezelfde formule vertonen, die door De Poorter niet helemaal correct is gelezen: *Primum (Secundum, Tercium, Quartum) scripti S. Thome*. OB 206 is het enige handschrift uit Ter Doest waarvan de kettingklamp bewaard is.

OB 238-241: drie banden van de *Pantheologia*, met een kleinere vierde *Tabula*-band, gekopieerd door de bekende kopiist Guillelmus de Predio en in 1482 gekocht door Hendrik Keddekin, abt van Ter Doest. De reeks is gedeeltelijk herbonden. In OB 240 en vooral in OB 241 is het duidelijk dat de eertijds aanwezige kettingklamp de vorm had van wat wij de Duinenklamp genoemd hebben.

OB 244: één van de zeldzame niet-liturgische handschriften zonder titelschild; toch was het een *liber catenatus*. De codex valt op door zijn oorspronkelijke paginering (geen foliëring!) in rode inkt, het opschrift in cursiva van de eerste eigenaar in de 14de eeuw, Willem van Bassevelde, en het opschrift van Ter Doest in de 15de eeuw, eveneens in de voor een dergelijke nota ongebruikelijke cursiva.

OB 265: het tioletiket van de 13de eeuw, dat nu in een typisch Ter Doest kader met sierspijkers bevestigd is in het midden van het achterplat, bevond zich ongetwijfeld oorspronkelijk onderaan het achterplat (de sporen van dat eerste titelschild hebben exact dezelfde afmetingen als het nieuwe) en had naar alle waarschijnlijkheid evenmin een metalen kader als OB 76 en 146.

OB 286: de band is gereproduceerd in *Besloten wereld*, p. 110.

OB 293: ook hier heeft men de indruk dat de kettingklamp van het "Duinen-type" was.

OB 305: de vervanging van de oorspronkelijke ene sluitriem door twee sluitriemen dateert waarschijnlijk van dezelfde tijd als de vervanging van het oorspronkelijke kleine titelschild onderaan het achterplat door een groot titelschild in het midden.

OB 307: zoals te verwachten had dit liturgische boek noch ketting, noch titelschild.

OB 318: het is merkwaardig dat dit liturgische handschrift wél een *liber catenatus* was; het titelschild is ongewoon klein en het eigendomsmerk in het handschrift, hier gedateerd 1468, is in hetzelfde cursieve schrift en in ongeveer dezelfde bewoordingen gesteld als in OB 244.

OB 344 en 345 zijn twijfelgevallen. Deze twee grote handschriften van Romeins recht waren voorheen in het bezit van een zekere Walter van Hulsterlo; deze bezat ook OB 352, eveneens een grote codex met één van de basisteksten van het Romeins recht, die het eigendomsmerk van Ter Doest draagt. Men is dus geneigd te veronderstellen, dat OB 344 en 345 uit dezelfde abdij afkomstig zijn; daarop kunnen ook de plaats van de titelschilden en het gebruik van de typische spijkers met sierkoppen wijzen; daartegenover staat dat de afdruk, die de kettingklamp op de banden heeft achtergelaten, de vorm heeft van de Duinenklamp, en dat het opschrift op beide titeletiketten niet met een gekleurde initiaal begint.

OB 362: bij de herbinding zijn de voordek- en schutbladen naar achteren in het boek verplaatst, zodat de sporen van de kettingklamp nu onderaan het achterdekblad zichtbaar zijn.

OB 369: het lijkt niet uitgesloten, dat het plan bestond de titel op het titeletiket met een rode penwerkinitiaal te laten beginnen, maar dat om een of andere reden het penwerk nooit is uitgevoerd: in dat geval zou de code IrA zijn.

OB 378: daar dit een kopie is van OB 379, dat uit de Duinenabdij afkomstig is, kan men met Lieftinck (*De librijen*, p. 21) aannemen dat het uit Ter Doest komt.

OB 381: het grote titelschild is scheef geplaatst.

OB 393: dit handschrift bevat het vervolg van GS 119/197, dat wij aan Ter Doest toeschrijven, en zal dus wel uit dezelfde abdij afkomstig zijn.

OB 403-404: men kan zich afvragen in welke mate deze twee delen van het *Passionale* een geheel vormen, als men niet alleen vaststelt dat hun formaat sterk verschilt, maar ook dat de band van OB 404 in tegenstelling met die van OB 403 nooit een titelschild gedragen heeft.

OB 418: de beroemde *Codex Dunensis* werd door Dom Nicolas Huyghebaert op goede gronden aan Ter Doest toegeschreven. Zie Hoste, *De handschriften van Ter Doest* (cfr. n. 3), p. 214; vgl. trouwens CCB, I, 54.

OB 427: dit late handschrift heeft een ruige, archaisch uitzienende band, twee sloten in plaats van sluitriemen en een titeletiket geschreven in een onhandige textualis zonder gekleurde initiaal.

OB 430: nog een handschrift waarvan het titelschild, met zijn opschrift en typische sier-spijkers, op Ter Doest wijst, maar de kettingklamp blijkens de sporen die hij heeft achtergelaten van het "Duinen-type" was.

OB 466: het titelschild heeft hier de vorm van een onregelmatige vierhoek.

OB 498: zoals in OB 381 is het titelschild scheef gemonteerd.

OB 510: toen het handschrift nog twee sluitriemen had bevond er zich een klein titelschild bovenaan het achterplaat; wellicht ging men over tot één sluitriem om op dezelfde plaats het huidige, grote titelschild te kunnen monteren.

OB 527: wordt aan Ter Doest toegeschreven omwille van het rechthoekige spoor dat de kettingklamp op het boekblok heeft achtergelaten.

GS 7/43: de oude band van dit handschrift vertoont sporen van een kettingklamp, maar niet van een titelschild.

GS 24/49: dit is het enige bekende handschrift waarvan het oorspronkelijke titelschild groter was dan het huidige.

GS 49/18: dit rijkverluchte missaal in een gesigeneerde paneelstempelband vertoont, zoals te verwachten, geen sporen van kettingklamp, doppen of titelschild.

GS 93/61: behalve de gewone sporen van een kettingklamp bovenaan het voorplat vertoont dit handschrift ook dergelijke sporen *onderaan* hetzelfde plat; zij dateren wellicht uit de tijd dat het handschrift nog aan een Franse bibliotheek toebehoorde (de familie de Pressiaco, die het handschrift bezat vóór het naar Ter Doest kwam, had banden met de kathedraal van Beauvais).

GS 94/65: het titelschild is niet bewaard, maar de afdruk van een rechthoekige kettingklamp wijst op Ter Doest; ook bevindt zich op het voordeksblad een inhoudsopgave in hybrida in dezelfde hand als soortgelijke opgaven in OB 466 en 472.

GS 101/135: waarschijnlijk tengevolge van een fout bij het herbinden is de afdruk van de kettingklamp nu zichtbaar bovenaan het achterdeksblad.

GS 104/132: dit handschrift neemt een totaal afwijkende plaats in doordat de kettingklamp bovenaan het achterplat bevestigd was, de sluitriemen aan hetzelfde plat, en het titelschild op het midden van het voorplat staat (de band is blijkbaar niet gerestaureerd).

GS 108/72: zelfde opmerking als bij GS 101/135, maar hier is de afdruk van de kettingklamp zichtbaar onderaan het achterdeksblad.

GS 119/197: de enige aanwijzing voor de herkomst is hier de rechthoekige afdruk van de kettingklamp.

GS 120/159: zelfde opmerking als bij GS 101/135.

2. Handschriften uit de Duinenabdij

De zes kolommen van deze tabel bevatten volgende gegevens:

Kol. 1: de huidige signatuur van het handschrift. Een asterisk (*) verwijst naar de notities die op de tabel aansluiten;

Kol. 2: de datering van het handschrift;

Kol. 3 (Ex-libris): hier wordt aangeduid of er een eigendomsmerk, een

schenkings- of verwervingsnota of een document in het handschrift aanwezig is dat erop wijst dat het inderdaad aan de Duinenabdij heeft toebehoord;

Kol. 4 betreft het titelschild; onder (a) wordt aangegeven waar op het achterplat het titelschild zich bevindt: 1 = boven, 2 = in de bovenhelft, 3 = in het midden, 4 = in de benedenhelft, 5 = onderaan; onder (b) vindt men, met gebruikmaking van dezelfde codes, waar zich een eventueel voorgaand titelschild bevond; wanneer het handschrift geen middeleeuwse band meer heeft, blijven deze kolommen leeg; wanneer op een oude band geen titelschild of sporen van één of twee titelschilden worden aangetroffen wordt dit met streepjes aangeduid; onder (c) wordt waar mogelijk de hand aangeduid (letters G tot J) die het opschrift heeft geschreven;

Kol. 5: de oude lettersignaturen die op sommige banden voorkomen; *Kol. 6 (Lit.)* vermeldt waar dat van pas komt het nummer van de tentoonstellingscatalogus waarin het handschrift behandeld wordt: 1981 = *Vlaamse kunst op perkament*, 2002 = *Besloten wereld, open boeken* (zie n. 1).

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Sign	Lit.
			(a)	(b)	(c)		
OB							
10	XII	x	5	-		A h	1981.36
15*	XII	x	-	-			
17	XIII	x					
19*	XIII ¹	x	5	-	J	A t	
26	XIII ⁱⁿ	x					2002.5
27	XII ^{med}	x	5	4	H	G c	
28	XIII ¹	x					
39	XIII	x					
47*	XII ²	x					2002.11
48	XIII-XIV	x					
51	XIII	x					
53*	XIV ¹	x					
55	XII	x					1981.1
56	XII	x					2002.12
62	XIII	x					

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Sign	Lit.
			(a)	(b)	(c)		
67	XII	x					
72	XII	x					
79	XII ^{med}	x					
82	XII ^{med}	x					1981.29
83	XII	x	5	5		B e	
88	XII ²	x					
96	XIII	x					
102*	XII ²	x	5	-		F b	1981.68
105	XII/XIII	x	5	4	G		
109	XII, XV	x					
111	XIII ⁱⁿ	x					
116	XII ^{med}	x					1981.32
118	XII/XIII	x					
120	XII ¹	x	5	5		H g	
128	XII ¹	x					
130	XII	x	5	4		F	
131	XII	x					
139	XII ^{med}	x					
143	XIV	x					
152*	XII ¹	x	5	5	G	G x	
156	XII ¹	x					
158*	XII	x	1	-			
161	XII	x					
166*	XIII ⁱⁿ	-	5	-	H		
167	XIII/XIV	x					
171	1306	x					
188	XIV ²	-	5	-	J		
192	XIV ²	x					
200	XIII/XIV	x					
212*	1424-5	x	-	-			
233*	XII/XIII	x	5	-			
245	XIV	x					
260*	XIV	x					
262	XIV	x	5	-	J		
263*	XIV ²	x					

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Sign	Lit.
			(a)	(b)	(c)		
280	XII/XIII	x					
285	XI-XII	x					
290*	XIII ²	x	1	-			1981.95
295*	XV ²	-	5	-	J		
297	XII ¹	x					
302	XII ^{med}	x					
309	XIV	x					
371	XIV ²	x	5	-			
376	XIII	x					
379	XII/XIII	x					
413	XIV	x	5	-	J		
414*	XIV ²	-	4	-			
417	XV	x					1981.92
441*	XV ²	x	-	-			1981.89
476*	XIII/XIV	x	1?	-			2002.71
479	XIII ²	x	5	-			
490*	XIII-XIV	-	5	-	I		
508*	XIV	x	1	-	I		
518	XIII/XIV	x	5	-			
531	X	x?					2002.67
533	XII/XIII	x					
563*	XIII/XIV	-	-	-			
GS							
15/76	1487	x					1981.98
23/48	XIII	x					1981.31
39/174	1471	x					1981.96
40/85*	XIII ²	x	5	-			
45/144	XIV	x					1981.80; 2002.37
50/66	XV/XVI	x					2002.60
51/9	1547	x					1981.66
52/46*	XV	-					1981.63; 2002.60
53/165	XIV	x					2002.57
57/99	XV	x					2002.57
58/101	XV	x					2002.58

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Sign	Lit.
			(a)	(b)	(c)		
59/67 } 60/69 } 61/70 }	XV ^{ex}	x					1981.91; 2002.59 2002.59 1981.64
77/98	XIV	x					1981.81; 2002.56
89/54*	XIII ⁱⁿ	x	-	-			
97/13	?	x					
100/113	XIII ^{ex}	x					2002.73
107/62	XII-XIV	x					1981.47
112/111*	XV ²	x	-	-			1981.84; 2002.76
113/78*	1470	x	-	-			1981.82
122/81 } 123/82* } 124/83 }	1471/2	x	5	-			1981.94
154/44	XV ²	x					2002.50
156/115*	XV ²						2002.48
157/188 } 158/189 } 159/190 }	XV ²	x					2002.78 2002.78 2002.78
160/4	1481		x				

OB 15: de band van dit handschrift dateert van de 15de eeuw (Liefinck, *De librijen*, p. 62) en heeft nooit een titelschild gedragen. In de 16de eeuw is de titel op het leder van het achterplat geschreven.

OB 19: de binnenhelft van de kettingklamp schijnt nog aanwezig te zijn onder het dekblad.

OB 47: het boek is herbonden, maar de bewaarde oorspronkelijke dekbladen vertonen geen sporen van een kettingklamp.

OB 53: De Poorter vermeldt niet dat het handschrift 15de-eeuwse eigendomsmerken draagt.

OB 102: de band vertoont de kettingklamp met het wapen van de Duinenabdij aan de binnenzijde van het voorplat; het titelschild is verdwenen; juist erboven ziet men vier spijkergaten van een minuscuul schildje, dat bezwaarlijk een titeletiket kan bevat hebben.

OB 152: terecht brengt Liefinck (*De librijen*, p. 69) deze band in verband met die van OB 10 en 83; de drie handschriften hebben bovendien hetzelfde type van oude signatuur.

OB 158: onder de losse stempels waarmee de band is versierd bevindt zich ook die met het wapen van de Duinenabdij; de binnenhelft van de kettingklamp is bewaard; er is geen vastgespijkerd titelschild, maar een opgeplakt titeletiket; dit, en de voor de Duinenabdij ongewone plaats ervan, is misschien in verband te brengen met de vorige eigenaar van de codex: een kerk van Sint Jan de Doper; wellicht is hiermee de Brugse instelling van die naam bedoeld, ook al is niet bekend dat deze andere boeken dan liturgische zou bezeten hebben: zie CCB, I, pp. 87-90; voor een andere interpretatie, zie Liefinck, *De librijen*, p. 69.

OB 166: het titeletiket en zijn messing omlijsting hebben de vorm van een langwerpige zeshoek.

OB 212: dit handschrift op papier, geschreven door een *famulus* van de prior van de Duinenabdij, maakte blijkbaar geen deel uit van de conventuele bibliotheek, want de oude band vertoont geen sporen van een kettingklamp of titelschild.

OB 233: op deze band van de 15de/16de eeuw is de kettingklamp met het wapen van de Duinenabdij bewaard aan de binnenkant van het voorplat, zoals in OB 102.

OB 260: het is niet zeker of de aanwezigheid, in dit handschrift, van een sermoe van Helias, abt van de Duinenabdij, voldoende is om de codex aan deze instelling toe te wijzen.

OB 263: De Poorter vermeldt de 15de-eeuwse eigendomsmerken van de Duinenabdij niet.

OB 290: in dit 13de-eeuwse handschrift bevindt het late titelschild (geschreven in hybrida!) zich op het voorplat, de sporen van de kettingklamp zijn zichtbaar op het achterplat; misschien heeft een en ander te maken met het feit dat deze prekenbundel in het midden van de 15de eeuw de persoonlijke eigendom was van Jan Crabbe, toen nog monnik.

OB 295: de binnenhelft van de kettingklamp bleef bewaard.; het titelschild heeft geen omlijsting.

OB 414: een twijfelgeval, te vergelijken met OB 344 en 345, die wij bij Ter Doest hebben gerangschikt: de band vertoont sporen van de "Duinenklamp" en het titelschild op de benedenhelft van het achterplat had oorspronkelijk een omlijsting van perkament, elementen die ons aan een herkomst uit de Duinenabdij doen denken; achteraf kreeg het titelschild echter een messing omlijsting, die bevestigd was met de voor Ter Doest typische spijkers met sierkoppen.

OB 441: het op papier uitgevoerde notitieboek van Adriaan de But maakte blijkbaar geen deel uit van de conventuele bibliotheek, want het was geen *liber catenatus* en de band droeg geen titelschild; vgl. met OB 212.

OB 476: de versiering van de band is vergelijkbaar met die van OB 290; één van de stempels is de ovale stempel met het wapen van de abdij; de band draagt tevens de Duinenklamp met het wapen van de abdij (reprod.: *Besloten wereld*, p 63); er was geen *fenestra*, maar het titeletiket was waarschijnlijk opgeplakt bovenaan het achterplat.

OB 490: de band vertoont dezelfde losse stempels als OB 508 (dat een eigendomsmerk van de Duinenabdij draagt) alsook een afdruk van de Duinenklamp; de platten zijn bij de restauratie van plaats verwisseld; in het ongewoon grote titelschild, met slechts zes spijkers bevestigd en omlijst met een roodlederen kader, staat het titelopschrift ondersteboven.

OB 508: het titelschild, dat wat materiaal en schrift betreft veel gelijkenis met dat van OB 490 vertoont, bevindt zich hier bovenaan het achterplat, is met twaalf spijkers bevestigd en het titelopschrift staat er niet ondersteboven.

OB 563: de band vertoont dezelfde losse stempels als die van OB 508; het is eigenaardig dat dit handschrift wel een *liber catenatus* was, maar geen titelschild had.

GS 40/85: vormt een groep met OB 490 en 508, gekenmerkt door titelschilden met lederen omlijsting; zoals in OB 490 is het titelschild met zes spijkers bevestigd en staat het opschrift ondersteboven; de kettingklamp met het wapen van de abdij bleef bewaard.

GS 52/46: dit missaal, waarvan de band ongeveer dezelfde stempeling vertoont als de Crabbe-handschriften GS 122/81-124/83 en 156/115, had uiteraard noch ketting noch titelschild.

GS 89/54: zoals OB 15 en 563 had deze *liber catenatus* geen titelschild.

GS 112/111: de paneelstempelband van dit Crabbe-handschrift was niet geketend en droeg geen titelschild.

GS 113/78: zelfde opmerking.

GS 122/81, 123/82, 124/83: ook deze Crabbe-handschriften waren geen *libri catenati*, maar hun banden dragen titelschilden in de stijl van de Duinenabdij, echter met een omlijsting uit één stuk messing gesneden.

GS 156/115: mag op grond van zijn inhoud, vormgeving en band als een Crabbe-handschrift beschouwd worden.

De Meesters van de Lucia- en de Ursulalegende

Een poging tot identificatie

Inleiding

Het is zeker niet gewaagd te beweren dat de Vlaamse schilderkunst in het laatste kwart van de 15de eeuw uitlopend naar het begin van de 16de eeuw, een van zijn grote bloeiperioden heeft beleefd. Een tentoonstelling met schilderijen uit die tijd kent vandaag nog altijd gegarandeerd een grote volkstoeloop. Vlaanderen in het algemeen en Brugge in het bijzonder zijn trots op hun laatmiddeleeuwse schilders, waarbij de benaming Vlaamse Primitieven als een eretitel wordt gekoesterd.

In de euforie en lichtjes chauvinistische sfeer die daaromtrent bestaat, wordt nogal eens over het hoofd gezien, en zeker als men vanuit een eng Brugs standpunt kijkt, dat de beroemde schilders weliswaar in Brugge werkten omwille van het aanwezige cliënteel, maar eerder zelden geboren en getogen Bruggelingen waren. De huidige bijdrage focust op de identificatie van de anonieme Meesters van de Lucia- en de Ursulalegende, 'echte' Brugse schilders, zodat ze na eeuwenlange anonimiteit hun terechte plaats kunnen innemen in de kring van Vlaamse schilders uit de laatbourgondische periode.

De vijftjarige regering van Maria van Bourgondië, het woelige regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk en de korte bestuursperiode van Filips de Schone zijn scharnierjaren geweest voor Brugge. In deze kwarteeuw zakte de stad van een echte handelsmetropool af tot een modale provinciestad. Dit betekende dat de grote aantrekkingskracht die de stad tot dan had uitgeoefend op bewoners van buitenaf sterk afnam. Dit resulteerde in een ernstige terugval, zowel demografisch, economisch als financieel. Die onmiskenbare teloorgang, gebeurde niet van de ene dag op de andere, maar spreidde zich

uit over een langere periode. Zodoende teerde de stad nog meerdere decennia op de opgehoopte rijkdom verkregen uit wereldhandel en op het prestige dat daarmee samenging. Het grote geld was geconcentreerd bij een financiële elite die zich liet opmerken als opdrachtgevers en verzamelaars van kunstvoorwerpen.

Er bestond in die periode dan ook een ongemeen grote activiteit in de Brugse kunstateliers. Om aan de vraag te voldoen ontstond een opstoot van beoefenaars van plastische kunsten die gericht werkten in opdracht of produceerden voor de open markt. Dit heeft onder meer geresulteerd in een grote hoeveelheid anonieme schilderijen uit die periode van Vlaamse Primitieven, waarbij het vandaag niet altijd eenvoudig is een identificatie of catalogisering door te voeren. Zowel de namen van de schilders als van de opdrachtgevers zijn meestal onbekend en omdat eerder zelden een precieze datering op een van die schilderijen kan gekleefd worden, valt ook vanuit die hoek weinig hulp te verwachten.¹

Kunsthistorici hebben pogingen ondernomen, vertrekkend van overeenkomstige stijlkenmerken, om in die toevloed een zekere structuur en ordening te brengen. Om zowel de werkbaarheid als de communicatie in dit verband te bevorderen werden aan de anonieme meesters dan maar noodnamen gegeven.

De grote tentoonstelling die nu reeds meer dan honderd jaar geleden (1902) in Brugge werd gehouden over Vlaamse schilders uit de 14de, 15de en 16de eeuw, is het startschot geweest voor de studie van het oeuvre van nogal wat anonieme schilders. Max J. Friedländer legde toen de band tussen twee getoonde werken, namelijk de 'Legende van de H. Lucia' en 'Madonna en Kind omringd door vrouwelijke heiligen'.² De anonieme schilder werd voortaan naar het eerste en trouwens ook gedateerde werk (1480), de Meester van de

-
- 1 *Anonieme Vlaamse Primitieven. Zuidnederlandse meesters met noodnamen van de 15de en het begin van de 16de eeuw*, Tentoonstellingscatalogus, Brugge, 1969. Ook A. Schoutet: *De Vlaamse Primitieven te Brugge. De bronnen voor de schilderkunst te Brugge tot de dood van Gerard David*, I : A-K (Kon. Acad. v. Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België), Brussel, 1989.
 - 2 M.J. Friedländer: *Die Brügger Leihausstellung von 1902*, in: *Repertorium für Kunstwissenschaft*, XXVI (1903), p. 66-91, 147-175. De 'Legende van de Heilige Lucia' wordt bewaard in de Sint-Jacobskerk te Brugge. De 'Madonna en Kind omringd door vrouwelijke heiligen' in het Museum voor Schone Kunsten te Brussel.

Lucialegende genoemd. Friedländer heeft zich vervolgens in het onderwerp vastgebeten en een 25 jaar later, een lijst gepubliceerd van 25 schilderijen die hij op basis van stilistische overeenkomsten aan dezelfde meester toeschreef.³ Nog eens dertig jaar later, in 1959, heeft Nicole Verhaegen de kennis over het oeuvre van de meester verder uitgezuiverd en aangescherpt.⁴ Nadien werd nog nu en dan een voorstel gelanceerd om een anoniem werk aan de Meester toe te wijzen of werd de authenticiteit van een ander in twijfel getrokken.⁵ Ofschoon op zich natuurlijk best interessant, blijft dit laatste voor de huidige probleemstelling eerder een marginaal belang hebben.

De opzet van de huidige bijdrage bestaat er in een redenering op te bouwen die moet leiden tot de identificatie van de Meester van de Lucialegende. Het is onvermijdelijk dat bij een dergelijke oefening enkele hypothesen moeten geformuleerd worden om de vaststaande feiten te verbinden. Teneinde een zo objectief mogelijk resultaat te verkrijgen zal het er dus op aan komen bewust met die twee elementen om te gaan. Reeds van bij de aanvang van de redenering moet hieromtrent positie ingenomen worden. Het oeuvre van de anonieme meester is immers samengesteld op basis van stijlovereenkomsten tussen meerdere schilderijen. Dit is geen historisch feit maar stoelt op het subjectieve oordeel van diverse kunsthistorici. Hier wordt dus reeds het pad van de feitelijkheid verlaten voor een subjectieve benadering. Indien dit een te grote stap wordt geacht, dan is verdere lectuur uiteraard overbodig. Karl Arndt heeft nochtans overtuigend aangetoond dat een radicaal scepticisme tot even grote absurditeit voert als het klakkeloos aanvaarden van opinies die soms alleen maar steunen op het persoonlijk prestige van een geleerde.⁶ Teneinde het subjectieve

3 M.J. Friedländer: *Die altniederländische Malerei, VI, Memling und Gerard David*, Berlijn, 1928.

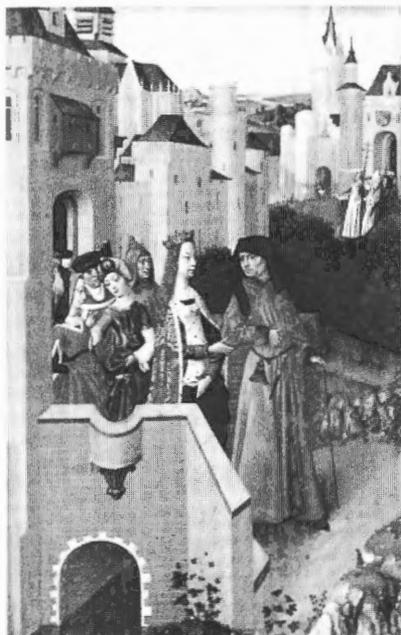
4 N. Verhaegen: *Le Maître de la Légende de Sainte Lucie. Précisions sur son oeuvre*, in: Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, II (1959), p.73-82.

5 D. De Vos: *Nieuwe toeschrijvingen aan de Meester van de Lucialegende alias de Meester van de Rotterdamse Johannes op Patmos*, in: Oud Holland, 90 (1976), p. 137-161. G. Marlier: *Le Maître de la légende de sainte Ursule*, in: Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen, 1964, p. 14.

6 K. Arndt: *De anonieme meesters en hun problemen*, in: Anonieme Vlaamse Primitieven, p. 19.

Meester van de Lucialegende, De H. Nicolaas, Brugge, Stedelijke Musea, Groeningemuseum

Meester van de Ursulalegende, Legende van de H. Ursula, (gedeelte)lijk. Brugge, Stedelijke Musea, Groeningemuseum

zoveel mogelijk te beperken zullen we bij de bewijsvoering hoofdzakelijk steunen op de afbeelding van Brugse stadspanorama's in het oeuvre van de schilder zelf, meer bepaald op het wisselend silhouet van het belfort. En dit laatste kan dan weer door onafhankelijke bronnen bewezen worden.

Onmisbaar in de argumentering die moet leiden tot de identificatie van de Meester van de Lucialegende, is de aanwezigheid in Brugge, in diezelfde periode, van de eveneens anonieme meester die bekend staat onder de noodnaam Meester van de Ursulalegende.

Er bestaat een merkwaardig parallellisme tussen de beide anonieme schilders, zelfs in de wijze waarop hun werk bekendheid heeft verkregen.⁷ Het was op dezelfde tentoonstelling in Brugge in 1902 dat Max Friedländer nog een andere anonieme meester opmerkte die hij naar een van diens werken de noodnaam Meester van de Ursulalegende gaf. Precies zoals voor de Meester van de Lucialegende heeft Friedländer gedurende 25 jaar gegevens verzameld en vergelijkingen gemaakt waardoor hij uiteindelijk 27 werken aan de anonieme meester kon toewijzen.⁸

De grondslag voor de gefundeerde identificatie van een anonieme schilder bestaat in het zo nauwkeurig mogelijk chronologisch afbakenen van zijn oeuvre. Dit is niet alleen noodzakelijk om de biografische gegevens van de schilder te verifiëren, maar kan ook een hulp zijn om de stilistische evolutie in het werk te onderkennen. Het laat zonder meer toe een klaardere kijk te krijgen op de invloeden die de schilder hebben gestuurd, zowel vanuit het artiestenmilieu als vanuit zijn alge-

7 N. Toussaint: *De kleine meesters van het einde van de 15de eeuw. De meester van de Lucialegende en de meester van de Ursulalegende*, in: *De Vlaamse Primitieven*, Leuven, 1994, p. 505-508.

8 Ter algemene inleiding over de Meester van de Lucialegende: M.J. Friedländer: *Die altniederländische Malerei, 6: Memling und Gerard David*, Berlijn, 1928, p. 66-70 en 140-142. Zie ook: 14: *Pieter Bruegel und Nachträge zu den früheren Bänden*, Leiden, 1937 p. 104-105, (een latere versie werd gepubliceerd in het Engels met commentaar en een notenapparaat door Nicole Verhaegen, Brussel/Leiden, 1971); A. Roberts: *The Lucy Master and Hugo Van der Goes*, in: *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen*, 1987, p. 9-24. D. De Vos: *Nieuwe toeschrijvingen*, in: *Oud Holland*, 90 (1976), p. 137-161. Over de Meester van de Ursulalegende, zie G. Marlier: *art.cit.* Ook van G. Marlier over de anonieme meester: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, II, Brussel, 1966, p. 544-548. D. Levine: *The Bruges Master of the St. Ursula Legend Re-Considered*, s.l., 1989.

mene levensomstandigheden. Het is precies bij die chronologische duiding dat nog al eens het schoentje wringt bij de studie van anonieme meesters. Hun werken kunnen meestal alleen maar in een zeer ruim tijds kader geplaatst worden zodat iedere verdere precisering en binding met andere bekende gegevens nagenoeg onmogelijk wordt.

Op dat vlak biedt de studie van de werken toegeschreven aan de anonieme schilders van de Lucia- en Ursulalegende wel mogelijkheden. Ze hebben bij herhaling als achterplan op hun schilderijen een panorama van de stad Brugge neergezet met als bijzonderste blikvangers het belfort en de toren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Meer bepaald het belfort kende in de periode 1481-1502 meerdere verbouwingen die het silhouet van het gebouw grondig hebben beïnvloed. Die veranderingen aan het uitzicht van het belfort zijn op de schilderijen van beide anonieme meesters terug te vinden, zodat een relatief nauwkeurige datering mogelijk wordt.

De chronologische etappen in het werk van de anonieme meesters

Max Friedländer heeft als eerste een soort voorlopige chronologische volgorde in het werk van de anonieme meesters proberen te onderkennen, gebaseerd op het silhouet van de hallentoren. Die methode werd verder uitgewerkt en verfijnd voor het oeuvre van de Meester van de Lucialegende door Nicole Verhaegen, hierin enkele jaren later gevolgd door Georges Marlier in zijn studie over de Meester van de Ursulalegende. Maar ook die bevindingen zijn aan herziening toe. Verhaegen baseerde zich op de bouwgeschiedenis van de hallentoren zoals uiteengezet door Adolf. Duclos in 1910.⁹ Dit eerder summiere overzicht van Duclos heeft haar op een bepaald ogenblik in de problemen gebracht waardoor ze enigszins de logica kwijt raakte. Om een bevredigend antwoord op alle vragen te kunnen geven, was van meet af aan duidelijk dat vooraf bijkomend onderzoek nodig was, om zo getrouw mogelijk vast te leggen hoe het belfort er

⁹ N. Verhaegen: *o.c.*, p. 80. A. Duclos: *Bruges. Histoire et souvenirs*, Bruges, 1910, p. 438-439.

werkelijk uitzag tijdens de opeenvolgende bouwfazen in het laatste kwart van de 15de eeuw.¹⁰

Op het schilderij 'De Legende van de Heilige Lucia', gedateerd op het werk zelf 1480, heeft het belfort alleen de vierkante toren bedekt met een schilddak. Dat het belfort er rond die tijd inderdaad zo uitzag, wordt ook door andere picturale bronnen bevestigd. Het schilddak werd in juli 1481 afgebroken.¹¹ Vanaf dan werd met de bouw van de octogonale lantaarn begonnen. Dit onderdeel van de nieuwe toren was afgewerkt in oktober 1483. Vanaf maart 1484 werd een zeer slanke torenspits, ongeveer 33 meter hoog, geconstrueerd. Het belfort werd hierdoor de hoogste toren van de stad met een wel heel herkenbaar silhouet. Het gebouw was opnieuw vrij van stellingen in februari 1487. Op 16 januari 1493 sloeg het noodlot toe. Zowel de spits als het binnenwerk van het octogonale deel werden volledig door brand vernield. Het duurde tot 1499 voor met de opbouw van een nieuwe spits werd begonnen die er volledig anders uitzag. Die werken waren op hun beurt voltooid in 1502.¹²

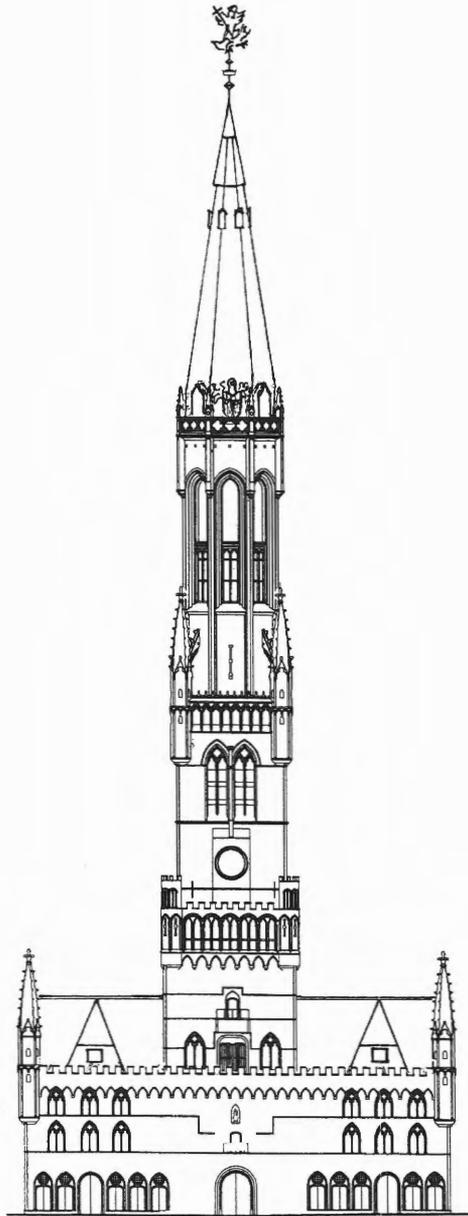
De beide anonieme meesters hebben de diverse bouwfazen aan de hallentoren meerdere malen op hun schilderijen afgebeeld¹³. Hierdoor werd het mogelijk, samen met een occasioneel gedateerd werk, hun oeuvre chronologisch af te bakenen. De kernperiode beslaat de tijdspanne 1480 (gedateerd werk) tot 1502 als de nieuwe vorm van het Belfort die ze niet geschilderd hebben, was voltooid. Als men ook de andere schilderijen, waar het Belfort niet op staat, in acht neemt, dan is de literatuur het erover eens dat de werken van de Meester van de Lucialegende kunnen gedateerd worden van enkele

10 A. Janssens: *Het Brugse Belfort. Wisselend uitzicht tussen omstreeks 1480 en 1503*, in: Brugs Ommeland, 44 (2004), p.67- 84.

11 Brugge, Stadsarchief, nr 285 : *Openbare werken*, register 1476-82, f. 322r.

12 Alle aangehaalde data worden geargumenteed in A. Janssens: *art.cit.*, passim.

13 Voor de diverse bouwfazen van het belfort: zie W. Carlier: *Het Brugse Belfort en Hallen*, in: Brugge. Belfort en beiaard, red. H. Dacquien en M. Formesyn, s.l., s.d., p.17-27. Ook G. Michiels : *Iconografie der stad Brugge*, deel I, Brugge, 1964, p.46-49. K. Wittevrongel : *Het Brugs Belfort na de recente restauratie in zijn oude glorie hersteld*, in: Album Albert Schoutet, Brugge, 1973, p.235-251. J.P. Esther: *Belfort en Hallen. Historische schets*, in: *Brugge, herwonnen schoonheid. Tien jaar monumentenzorg te Brugge*, Tielt-Amsterdam, 1975, p. 13-28. A. Janssens : *art.cit.*, passim.

Belfort 1487-1493. Tekening, op basis van A. Janssens, *Het Brugse Belfort. Het wisselend uitzicht...*, in samenwerking met Thomas Wets (Brugge, Dienst Monumentenzorg)

jaren vóór 1480 tot enkele jaren na 1502.¹⁴ De bekende schilderijen van de Meester van de Ursulalegende zijn tot stand gekomen tussen ruwweg 1470 en 1500.¹⁵

De chronologie als hulp bij de identificatie

Om in Brugge als schilder te mogen werken diende men lid van het ambacht te zijn. Vermits het oeuvre van de Meester van de Lucialegende ongeveer begon in het midden van de jaren zeventig van de 15de eeuw moest hij dus zeker op dat ogenblik reeds als meesterschilder in het ambacht opgenomen zijn. Volgens eenzelfde redenering zou de Meester van de Ursulalegende dus ten laatste meester geworden zijn omstreeks 1470. Het ambacht van de beeldenmakers-zadelaars dat ook de schilders omvatte, heeft van 1453 tot het begin van de 19de eeuw een ambachtsboek bijgehouden. Daarin werd jaar na jaar de samenstelling van het ambachtsbestuur opgetekend, vermeld wie als nieuwe meester in het ambacht was opgenomen en ook de inschrijving genoteerd van leerjongens bij de respectieve meesters.¹⁶ Men kan dus met behulp van dit ambachtsboek zeer gemakkelijk vaststellen welke schilders meester geworden zijn in het ambacht vóór het tijdstip waarop de schilderijenproductie van de anonieme meesters is begonnen.

Aan de andere kant zijn de anonieme schilders natuurlijk nog altijd in leven zo lang zij schilderijen produceren. Dit betekent dat de sterfdatum van de Meester van de Lucialegende na 1503 moet liggen. Bij uitbreiding moet de Meester van de Ursulalegende na het jaar 1500 gestorven zijn. Om dat te verifiëren kan men terugvallen op de memorielijst van het ambacht van de beeldenmakers-zadelaars. Dit is een lijst van de overleden ambachtsleden in een strikte chronologische volgorde opgesteld.¹⁷ Hoewel de sterfdatum zelf niet is genoteerd,

14 N.Verhaegen: *art.cit.*, passim.

15 G. Marlier: *art.cit.*, passim ; D. Levine: *art.cit.*, passim; D. Devos: *Meester van de Ursulalegende*, Anonieme Vlaamse Primitieven, p.29.

16 C. Vanden Haute: *La corporation des peintres de Bruges*, Brugge en Kortrijk, 1913.

17 Deze lijst kan geraadpleegd worden op de website van het stadsarchief te Brugge. Ze werd reeds gepubliceerd door V.: *Obituaire de la société de St-Luc*, in : *Annales de la société d'Emulation*, 1862-63, p. 1-36. Zie ook de publicatie in C. Vanden

kan men toch op een tamelijk eenvoudige manier chronologische preciseringen maken in verband met het overlijden van de leden.¹⁸ Voor de identificatie van de anonieme meesters is het van belang dat de sterfdatum van de schilder Michiel de Kueninc tussen 1 september 1502 en 31 augustus 1503 kan gesitueerd worden.¹⁹ Dit betekent dus dat zijn overlijden ongeveer samenvalt met het ogenblik waarop de gekende productie van de beide anonieme meesters stil valt. Michiel de Kueninc zelf komt niet in aanmerking als een van de voornoemde *anonymi*, omdat hij slechts meester geworden is in 1483.²⁰ De respectieve Meesters van de Lucia- en de Ursulalegende zijn dus ná Michiel de Kueninc gestorven. Zij moeten dus aan een dubbele voorwaarde voldoen namelijk meester geworden zijn vóór 1470-1475 en op de memorielijst ná Michiel de Kueninc genoteerd staan. Hierdoor worden de mogelijke kandidaten voor het auteurschap van de werken van de beide anonieme meesters teruggebracht tot slechts vier namen.²¹

Vertrekkend vanuit de stadspanorama's van Brugge in het oeuvre zelf van de anonieme meesters, werd aangetoond dat de schilderijen een tijdsspanne beslaan van ten laatste 1480 (bij uitbreiding van ongeveer halfweg de jaren zeventig van de 15de eeuw) tot minstens 1501-02. Dit betekent dat los van iedere vorm van subjectiviteit of interpretatie de beide anonieme meesters minstens die volledige tijdspanne als meesterschilder in Brugge moeten gewerkt hebben. Slechts vier schilders voldoen aan deze voorwaarden, namelijk Pieter Casenbroot, Jan Dhervy, Jan Fabiaen en Francois vanden Pitte.

Haute: op.cit., p. 196 e.v. N(oël) G(eirnaert): *Dood maar niet vergeten. De gerestaureerde memorielijst van de Brugse schilders*, in: Archiefleven. Nieuwsbrief van het stadsarchief van Brugge, 8 (2001), oktober, p. 4-5. Zie ook van dezelfde auteur in verband met de memorielijst, de brochure bij de najaarstentoonstelling in het stadsarchief, 25 oktober-30 november 2001.

18 Wij hebben dit in detail aangetoond voor de periode 1475-1494. Zie A. Janssens: *De memorielijst van de beeldenmakers-zadelaars als hulp bij het bepalen van de sterfdatum van de ambachtsleden. Van Petrus Christus (+24/11/1475*) tot Hans Memling (+11/8/1494)*, in: Bieckorf, 101 (2001), p. 297-308.

19 Brugge, Rijksarchief, *Oud archief der kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge*, Broederschap van O.-L.-Vrouw-ter-Sneeuw, nr.1531, f. 26v.

20 C. Vanden Haute : *op.cit.*, p. 64.

21 Die controle wordt erg vergemakkelijkt omdat de memorielijst ook telkens de specialiteit, zoals zadelaar, glazenmaker, schilder enz. van de overledene geeft. Zelfs als men alleen de chronologische kernperiode van het oeuvre (1480-1502) in acht neemt, komt men op dezelfde vier schilders uit.

De identificatie getoetst aan biografische gegevens

Over de vier schilders zijn gelukkig heel wat geschreven archivalia beschikbaar, ofschoon de inhoud niet altijd even relevant is voor de identificatie. Voor de schilders Pieter Casenbroot, Jan Dhervy en Jan Fabiaen werden de erg verspreide geschreven bronnen grondig onderzocht en uitgegeven. Voor Fransois vanden Pitte bestaat een dergelijke publicatie nog niet en zijn we zelf het archief ingedoken. De teksten die betrekking hebben op zijn schilderprestaties worden in bijlage afgedrukt.

*Pieter Casenbroot*²²

Pieter Casenbroot werd geboren in 1436. Tussen 1453 en 1456 is hij leerjongen bij de Brugse schilder Arnoud de Mol. Hij blijft in opleiding tot het dienstjaar 1459/60. Dan wordt hij zelf opgenomen als meesterschilder in het ambacht van de beeldenmakers-zadelaars. Hij overlijdt tussen 24 juni 1504 en 24 juni 1505. De bronnen leveren vooral informatie over de vooraanstaande rol die hij gespeeld heeft als bestuurder van het ambacht. Niemand heeft meer bestuursfuncties in het ambacht uitgeoefend dan Pieter Casenbroot. Daarnaast wordt hij ook vijfmaal tot deelman van het Sint-Niklaaszestendeel aangesteld. Hij moet een belangrijk burger geweest zijn want hij behoorde tot de delegatie van 21 Bruggelingen die op 16 november 1490 door de stad naar graaf Engelbert van Nassau in Damme werden gestuurd om over vrede te onderhandelen.²³ Ook financieel is hij in erg goede doen, getuige zijn bijdrage in de geforceerde leningen die de stad in 1490 en 1491 oplegt om de kosten van de oorlog te helpen dragen. Hoe overvloedig de geschreven bronnen over zijn sociaal leven zijn, zo stom blijven ze over zijn activiteiten als schilder. De enige tot nu bekende opdracht kreeg hij in 1468/69 van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw. De tekst is niet zeer duidelijk en spreekt over een soort kader rond een Mariabeeld

22 Alle bekende bronnen over leven en werk van Pieter Casenbroot zijn gepubliceerd door A. Schoutet: *op.cit.*, p. 95-97.

23 N. Despars: *Chronijcke van den lande ende graefsecepe van Vlaenderen (405-1492)*, uitgave J. De Jonghe, 2de uitgave, Brugge, 1842, IV, p. 481.

die hij voor de broederschap gemaakt heeft. Hij heeft in totaal zeven leerjongens opgeleid. Uit zijn aantrekkelijke financiële situatie mag men zonder meer besluiten dat hij aan het hoofd stond van een succesvol schildersatelier.

Jan Dhervy

Jan Dhervy was afkomstig uit Valenciennes.²⁴ Hij was 'cnapé' d.w.z. in loondienst van meester Pieter Coustain, de hofschilder van de hertog van Bourgondië, toen er een juridisch geschil ontstond tussen enerzijds het ambacht van de beeldenmakers-zadelaars in Brugge, en anderzijds de vermelde Pieter Coustain en zijn 'cnapé'. Het ambacht beschuldigde hen ervan de privileges te overtreden. In Brugge mocht niemand het beroep van schilder uitoefenen zonder ook daadwerkelijk lid van het ambacht te zijn. Noch Pieter Coustain noch zijn hulp Jan Dhervy waren dat. De zaak was in zoverre delicaat omdat Pieter Coustain weliswaar langere tijd in Brugge verbleef, maar hoofdzakelijk in opdracht van de hertog of de hofadel werkte. Pieter Coustain werd dan ook vrijgesteld van de verplichting; zijn 'hulp' Jan Dhervy diende zich daarentegen wel in regel te stellen met het privilege. Ook het ambacht moest toegevingen doen. Het vonnis stipuleerde «...et que ce lesdits doyen et jurez seront tenuz de le recevoir en leurdit mestier, nonobstant qu'il n'ait esté de leur apprentissage...».²⁵ Op 27 april 1472 werd Jan Dhervy ingeschreven eerst als Brugs poorter en nog op dezelfde dag als meesterschilder in het ambacht. Men mag aannemen dat hij, na het afhandelen van deze administratieve formaliteiten en, niet te vergeten, het betalen van 6£ gr. aan het ambacht, naar zijn vroegere dienst bij Pieter Coustain teruggekeerd is. Dit is zeker in 1478 nog altijd het geval. In dat jaar doet de kerkfabriek van de Sint-Donaaskerk in Brugge een betaling aan de helpers van Pieter Coustain. In diezelfde uitgavenpost staat ook te lezen: "Item, Johanni, pictori predictis, pro doxali ab intra te vernisschene et pro pictura tanquam asserum supra sedillis sub doxa-

24 A. Schouteet: *op.cit.*, p. 237-247, aangevuld met enkele documenten uitgegeven door A. Roberts: *The Chronology and Political Significance of the Tomb of Mary of Burgundy*, in: *Art Bulletin*, 71 (1989), p. 398-399.

25 Dit vonnis werd o.m. gepubliceerd in M. Ainsworth en M. Martens: *Petrus Christus, Renaissance Master of Bruges*, New York, 1995, p. 207-208.

lis in choro: 7£ 4sch."²⁶ In 1482/83 verblijft hij nog altijd in Brugge, en is ook de relatie met Pieter Coustain nog altijd intact, want dan zijn ze samen betrokken bij een financiële transactie.

Tijdens het leven van Pieter Coustain kan over Jan Dhervy geen enkele bron gevonden worden waaruit zou kunnen opgemaakt worden, dat hij een zelfstandig schilder is. Dit kan misschien een toevaligheid zijn. Feit is dat na de dood van Pieter in 1488,²⁷ Jan Dhervy wel op de voorgrond treedt in de geschreven bronnen, niet alleen als bestuurder in het ambacht maar ook als onafhankelijk schilder. Tot aan zijn dood in 1508-1509 vervult hij er bijna jaarlijks een of andere bestuursfunctie. Als schilder ontwerpt hij in die tijd de versiering op de uniformen van de kruisboogschutters van Sint-Joris (1492/93). Hij krijgt opdracht de gezichten van de beelden van Karel de Stoute en Maximiliaan van Oostenrijk, die in nissen in de gevel van het stadhuis stonden, "te versniden" (1494/95). Hij wordt betaald om een ander beeld, meer bepaald van Maria Boodschap, eveneens in de gevel van het stadhuis, te vernissen.

Voor de blijde intrede van Filips de Schone en Johanna van Castilië in Brugge schildert hij in stadsdienst vaandels en ook schilden met de wapens van Spanje en Granada (1497/98).

In opdracht van Filips de Schone voert Jan Dhervy schilderwerk uit in Brussel aan het mausoleum van Maria van Bourgondië. Hij is in totaal 90 dagen in Brussel geweest, gespreid over de periode 17 augustus 1497 tot 5 juli 1498. Na iedere werksessie die enkele weken duurde, kwam hij van Brussel terug naar Brugge.²⁸

Op 16 november 1501 ondertekent hij een kwitantie voor ontvangst van loon. Hij heeft bij de plaatsing en afwerking van het mausoleum van Maria van Bourgondië in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Brugge het canvas dat de "custode" van de graftombe bedekte, zwart geverfd en daar vervolgens acht grote blazoenen met de wapenschilden van de overleden hertogin op geschilderd. De betaling omvat ook

26 A. Schouteet: *op.cit.*, p. 158. Schouteet dacht dat de scribe per vergissing Johannes geschreven had maar dat hij eigenlijk Pieter bedoelde. De scribe heeft zich helemaal niet vergist. Naast de anonieme knechten van Pieter Coustain heeft ook zijn rechterhand Johannes Dhervy werk uitgevoerd.

27 Pieter Coustain is overleden tussen 25/6 en 21/12/1488. Zie A. Janssens: *art.cit.*, bijlage.

28 De tekst werd gepubliceerd door A. Roberts : *art.cit.*, p. 398.

de vergoeding voor meerdere getekende ontwerpen op papier van het ijzeren hekken en andere benodigdheden voor het afsluiten van de custode.²⁹ Hij brengt zelfs het reinigen van het graf in rekening.

In opdracht van het stadsbestuur schildert hij, op canvas en met olieverf, een kaart van het Zwin (september 1501/september 1502).³⁰ In het rekenjaar 1503/1504 voert hij niet nader omschreven schilderwerk uit in de thesauriekamer van de stad Brugge.

Jan Dhervy, wordt door het stadsbestuur gevraagd om de toestand van de Westerschelde in de buurt van Biervliet en Terneuzen te gaan bekijken en om vervolgens de schorren en het land aldaar in kaart te brengen (1508/1509). Dit is zijn laatst gekende opdracht want Jan Dhervy is overleden ná 1 september 1508 en vóór 9 november 1509.

Jan Fabiaen

Jan Fabiaen was afkomstig uit Bethune in Frankrijk.³¹ Hij is voortter van Brugge geworden op 25 september 1469. In datzelfde jaar en vanuit beroeps oogpunt, waarschijnlijk zelfs nog op dezelfde dag, wordt hij opgenomen als meester in het ambacht van de beeldenmakers-zadelaars.

Jan heeft zich bijzonder goed ingewerkt en ingeschakeld in het Brugse sociale leven. Zo werd hij meerdere malen gouverneur-penningmeester van zijn ambacht. Hij en zijn vrouw waren samen, met meer dan duizend anderen, lid van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge. Verder was hij nog lid van de kruisboogschuttersgilde van Sint-Joris en er zijn

29 A. Roberts: *art.cit.*, p. 399, publiceerde ook dit document. Custode: voile, rideau (F. Godefroy: *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*, Parijs, 1880-1902, II, p. 408).

30 A. Roberts heeft die kaart, die zich momenteel in het Groeningemuseum in Brugge bevindt, geïdentificeerd als van zijn hand afkomstig: *The landscape as legal document: Jan de Hervey's 'View of the Zwin'*, in: Burlington magazine, 1991, p. 82. Zie ook M. Martens (ed.): *Brugge en de Renaissance. Van Memling tot Pourbus*, Brugge, 1998, p. 107.

31 Onze samenvatting steunt volledig op de gepubliceerde bronnen over leven en werk van Jan Fabiaen door R. Parmentier: *Bronnen voor de geschiedenis van het Brugse schildersmilieu in de XVIde eeuw. - XXXVIII. Jan Fabiaen*, in: Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis, 24 (1955), p. 85-98, aangevuld met A. Schoutteet: *op.cit.*, p. 190-197.

ook aanwijzingen dat hij deel zou hebben uitgemaakt van de rederij-kersgilde van de H. Geest te Brugge.

Veel belangrijker voor deze studie is echter de vraag: wat is gekend over Jan Fabiaen als schilder? Via het ambachtsboek van de beeldmakers-zadelaars kan vastgesteld worden dat Jan tussen 1474 en 1487 vijf leerjongens in opleiding heeft gehad.

Hij heeft in 1478/79 en 1480/81 tekeningen gemaakt die Jan Apans heeft gebruikt bij het weven van tapijten bestemd voor de kamer van de vierschaar van het Brugse Vrije. Jan Fabiaen heeft in opdracht van de stad Brugge in de periode begrepen tussen september 1480 en september 1483 in totaal vijf kaarten over de waterhuishouding rondom de stad Brugge geschilderd. De stad kampte in de tweede helft van de jaren zeventig van de 15de eeuw met constante wateroverlast. Op een bepaald moment vond men dit welletjes en gaf de burgemeester opdracht de oorzaak van dit euvel te gaan opzoeken.³² Meer dan waarschijnlijk mag men het schilderwerk van Jan Fabiaen in verband brengen met dit onderzoek.

In 1480/81 krijgt hij een bestelling van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw om een vaandel te maken. Het jaar daarop schildert hij opnieuw een vaandel voor de broederschap dat zal gebruikt worden bij de viering van het zogenoemde Krepelfeest, een populaire bedevaart naar Aardenburg op de donderdag vóór Pinksteren.³³ In 1489/90 is het opnieuw de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw die als opdrachtgever fungeert. Dan schildert Jan zes afbeeldingen van Maria op rood doek.

Jan Fabiaen blijft zeer frequent aanwezig in de bronnen als bestuurder van het ambacht, maar verwijzingen naar schildersactiviteiten worden schaarser. In 1504/05 wordt hij door de schuttersgilde van Sint-Joris betaald om twee dekpannen die ze nieuw hebben laten vervaardigen, zwart te schilderen. In 1515 is Jan Fabiaen nog altijd werkzaam in Brugge, want dan helpt hij mee de straatversieringen schilderen die worden aangebracht voor de blijde inkomst van de jonge aartshertog Karel.

Jan Fabiaen is gestorven in maart 1520.

32 Brugge, Stadsarchief, 285, *openbare werken*, register 1476-82, f 188v.

33 M. English: *Het O.-L.-Vrouwbeeld aan het stadhuis te Brugge*, in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 79 (1926), p. 164-202.

Fransois vanden Pitte

Het ambachtsboek van de beeldenmakers-zadelaars begint met de volgende aanhef: "Dit zijn mesters ende leercnepen die ontfanen waren binnen den vier jaren dat Gheeraerd van Benthem ende Willem Scapele gouverneurs waren" (1453-1456).³⁴

France van den Pitte, zoals zijn naam daar gespeld wordt, is één van hen. Hij is meester geworden tussen 1453 en 1456, wat doet vermoeden dat hij in de loop van de jaren dertig geboren werd. Fransois vanden Pitte is niet terug te vinden in de lijsten van degenen die hun poorterschap gekocht hebben. Dit betekent dus dat hij in Brugge geboren is of als minderjarige met zijn ouders is geëmmigreerd. Dit is vooral van belang omdat daardoor vaststaat dat hij zijn schildersopleiding in Brugge heeft gekregen.³⁵

Fransois wordt vier maal bestuurslid van zijn ambacht, meer bepaald in de jaren 1466/67, 1475/76, 1477/78 en 1491/92.³⁶ Uit het ambachtsboek vernemen we ook dat hij enkele leerlingen heeft opgeleid. In 1464 is dat een zekere Coppens Feys. Op 25 december 1477 aanvaardt hij Annekin van der Heeke fs Jans als leerjongen. Ook Handrijcs Sonnian heeft zijn opleiding van Fransois vanden Pitte gekregen en wordt zelf meester na 11 oktober 1501.³⁷ De enige andere mededeling die het ambachtsboek ons nog verschaft over Fransois vanden Pitte is dat zijn zoon die ook Fransois heet, op 2 november 1477 als meesterspiegelmaker wordt opgenomen in het ambacht.³⁸ De zoon, de spiegelmaker, overlijdt reeds in 1481/82.³⁹

34 C. Vanden Haute: *op.cit.*, p. 1a.

35 R. Parmentier: *Indices op de Brugsche poortersboeken*, Brugge, 1938, 2 dln. A. Jamees: *Brugse poorters. Opgetekend uit de Stadsrekeningen, deel 2 (1418-1478)*, Handzame, 1980. Op p. 154 op datum van 2 mei 1441, noteert men een Franchois vanden Pitte f Gillis uit Helderghem, land van Aalst. Hij is Brugs poorter geworden 'om paarden te verhuren'. Op pagina 239 staat opnieuw dezelfde Franchois vanden Pitte f Gillis uit Heylderghem, land van Aalst, ditmaal ingeschreven op 18 april 1450. Waarom dezelfde persoon tweemaal als nieuwe poorter wordt ingeschreven is niet meteen duidelijk. Dit is de enige inschrijving van een Fransois vanden Pitte en het is niet onze schilder.

36 C. Vanden Haute: *op.cit.*, p. 10a, p. 24a, p. 24b en p. 46a.

37 C. Vanden Haute: *op.cit.*, p. 8b, p. 25a, p. 49b.

38 C. Vanden Haute: *op.cit.*, p. 24.

39 A. Janssens: *art.cit.*, zie bijlage.

Over zijn familiaal en sociaal leven zijn de gegevens eerder schaars. De informatie wordt dan nog doorkruist door een homoniem, meer bepaald een wapenmaker.⁴⁰ Zo is een Fransois vanden Pitte lid van de kruisboogschutters- gilde van Sint-Joris en een andere van de handboogschuttersgilde van Sint-Sebastiaan. Er kan niet uitgemaakt worden wie precies lid is van wat. Fransois vanden Pitte, de schilder, is dus zeker lid van een schuttersgilde geweest. Er bestond immers een duidelijke scheiding tussen de diverse Brugse schuttersgilden zowel in optreden, kledij, stedelijke subsidiëring en dergelijke. Het is uitgesloten dat een en dezelfde persoon lid van beide schuttersgilden zou zijn.⁴¹

Fransois vanden Pitte, ditmaal wordt gestipuleerd dat het wel degelijk de schilder betreft, wordt in 1469/1470 gildenbroeder in de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw in Brugge. Hij wordt in hetzelfde boekjaar ingeschreven als de vrouw van Jan Fabiaen.⁴² Trouwens ook Pieter Coustain, Hans Memling, Jan Fabiaen en andere schilders waren tezelfdertijd lid van deze broederschap.⁴³

Financieel wordt Fransois opgemerkt als hij in de zomer van 1487 door de stad getaxeerd wordt in een gedwongen lening voor een bedrag van 1 £ gr. Hij bevindt zich hier in het gezelschap van 951 goeude burgers die moeten lenen.⁴⁴ In 1490 kent de stad een laatste militaire stuiptrekking in de oorlog met Maximiliaan en opnieuw moeten de burgers financieel bijspringen. In de gedwongen lening die

40 Voor de veldtocht van de Brugse milite naar Pont-d'Espierres in mei 1477 wordt een Fransois vanden Pitte als hoofd van de artillerie aangesteld (Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1476-77, f. 27r.). Zie ook Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1486-87 f. 191r, 'Fransois vanden Pitte 1£ wapenmaker' en verder in de lijst op f. 193v 'Fransois vanden Pitte, schildere 1£'. Zie ook *stadsrekening* 1489-90, f. 43v.

41 A. Vanhoutryve: *De Brugse kruisbooggilde van Sint-Joris. Historische schets XIIIe eeuw-1872*, Handzame, 1968, p. 208. H. Godar: *Histoire de la gilde des archers de Saint Sébastien de la ville de Bruges*, Brugge, 1947, p. 120. De Fransois vanden Pitte, lid van de Sint-Sebastiaansgilde, wordt zelfs schutterkoning in 1479. H. Godar: *op.cit.*, p. 122.

42 Brugge, Rijksarchief, *Oud archief der kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge*, broederschap van O.-L.-Vrouw-ter-Sneeuw, nr. 1531, f. 48v. Rekening 29/8/1469-27/8/1470. 'Wordt ghildebroeder en zuster. Katheline Jan Fabyaens wijf.... Fransois vanden Pitte, schilder 5d. gr.'

43 Brugge, Rijksarchief, *Oud archief der kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge*, broederschap van O.-L.-Vrouw-ter-Sneeuw, nr. 1531, passim.

44 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1486-87, f. 185 e.v. Hij krijgt zijn geld terug, zie *stadsrekening* 1489-90, f. 44r.

in oktober 1490 wordt opgelegd, betaalt de schilder Fransois vanden Pitte 30s gr. in het zestendeel van Sint-Jacob.⁴⁵ Hij woont inderdaad van 1486 tot en met 1492 in de Steenstraat.⁴⁶ Vanaf de jaren tachtig behoort Fransois vanden Pitte tot de financieel beter gesitueerden in Brugge. In januari 1491 veroverde Maximiliaan van Oostenrijk de Hongaarse kroon. Dit was voor de stad Brugge voldoende aanleiding tot een officiële viering. Zoals gebruikelijk riep het stadsbestuur de inwoners op tot feestvieren en loofde een premie uit voor de beste en origineelste attracties. Fransois vanden Pitte fungeerde hierbij als een soort voorzitter van de jury. Hij was het die 12 ons zilver ter waarde van 2 £ gr. aan de winnaars in naam van het stadsbestuur mocht uitdelen. Men mag geredelijk aannemen dat hij dit zilver, dat toch ongeveer 40 dagen loon van een meesterambachtsman vertegenwoordigde, heeft voorgeschoten.⁴⁷

Het oeuvre van Fransois vanden Pitte is overvloedig en ongemeen veelzijdig.⁴⁸ Om te beginnen was hij actief als 'gevelschilder'. Het is een periode waarin de stad Brugge heel wat verbouwwerken onderneemt. Dit brengt met zich mee dat ook schilderwerken nodig zijn voor de verfraaiing. Zo krijgen de toren en de galerijen van de Vlamingdam een opknappbeurt. Fransois vanden Pitte schildert met olieverf de deuren en de ramen en hij verzorgt ook het vergulden van de versieringen aan het gebouw. Hij wordt door de stad ook ingehuurd om schilderwerk te verrichten na herstellingen aan diverse stadspoorten en aan meerdere torens van de stadswallen. Ook aan het stadhuis en het belfort voert hij werk uit.

45 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1/1/1491-1/9/1491, f. 22r-33v.

46 Brugge, Rijksarchief, *Sint-Walburga*, nr. 409, renteboek van de dis (1480-1497), f. 12r.

47 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1/1/1491-1/9/1491, f. 150r. 'Item betaelt Franssoys vanden Pitte, den schilder de somme van 2£ gr. omme daer mede te betaelen uter name van deser stede 12 onsen zelve ter causen van diversschen prijsen bijde voors. stede upghestelt den best doenders abatements inde buerch ende ghenouchelicheden, ooc best ende scoonst vierende ende anders binder stede ooc, 2 laumaent anno voorseid ter eeren vander voorseide blijde tijdinghe. Dus hier de voorseide 2£.'

48 Wij hebben hier een brede samenvatting gemaakt van zijn schilderprestaties zoals ze in de documenten beschreven zijn. Om het notenapparaat niet te overladen worden de verwijzingen naar die documenten beperkt. In bijlage worden alle vermeldingen van schilderwerk door Fransois vanden Pitte gepubliceerd

Na de troonsbestijging van Maria van Bourgondië herbegint de oorlog met Frankrijk. De Bruggelingen bereiden zich voor op die strijd door onder meer zoveel mogelijk kanonnen vanuit de ‘smalle’ steden in de stad te concentreren voor nazicht en onderhoud. Francois vanden Pitte krijgt opdracht die kanonnen te schilderen. In de slag van Pont-d’Espierres, in de buurt van Doornik, in mei 1477, vlucht het Brugse leger met achterlating van al het geschut.⁴⁹ Het gevolg is dat de stad Brugge om de oorlog verder te kunnen zetten in 1477-78 verplicht is een nagenoeg volledig nieuw artilleriepark aan te leggen.⁵⁰ Francois vanden Pitte verft de nieuwe ijzeren kanonnen rood en die in koper zwart.

Nieuwe lederen brandemmers van de stad markeert hij met de Brugse gekroonde B.

Tijdens zijn gevangenschap in Brugge (februari-mei 1488) wordt Maximiliaan van Oostenrijk vanuit huize Cranenburg op de Grote Markt overgebracht naar huis Le Gros in de bocht van de Sint-Jacobsstraat. Bij de inrichting tot gevangenis van huis Le Gros beschildert Francois vanden Pitte de tralies voor de vensters.⁵¹

Iets verfijnder is het schilderen van wapenschilden en vlaggen die voor de meest uiteenlopende doeleinden worden gebruikt. Francois vanden Pitte schildert in 1477 de oorlogsstandaard voor Maria van Bourgondië en de standaarden van het graafschap en de stad.⁵² Maar hij schildert ook vaantjes om de instrumenten van de stadsmenestrelen te versieren, of schildjes met het stadswapen om aan toortsen te bevestigen bij de periodiek gehouden processies enz., teveel om hier allemaal op te sommen.

Vanaf halfweg de jaren zeventig van de 15de eeuw tot dat aan het jaarlijkse steekspel en avondfeest van het gezelschap van de Witte Beer een einde komt in 1487, is Francois verantwoordelijk voor de schilderijen en versieringen die daarbij nodig zijn.⁵³ Voor dit zelfde

49 *Dits die Excellente Cronike van Vlaenderen*, Antwerpen : Willem Vorserman, 1531, f. 189r.

50 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1477-78, f. 155r : ‘Hutgheven van orloghen. Te wetene dat ghecocht zijn gheweist diversche engien van orloghen.’

51 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 2/9/1487-29/2/1488, f. 121r.

52 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1476-77, f. 147r.

53 Als het steekspel van de Witte Beer plaats grijpt, worden de uitgaven die de stad verschuldigd is, in de stadsrekening geboekt. Het ene jaar gebeurt dit al uitvoeriger en concreter dan het andere jaar. Er zijn altijd uitgaven bij voor schilder-

gezelschap heeft hij trouwens in september 1480 ook een schilderij gemaakt met de wapenschilden van alle 88 forestiers die het gezelschap tot op dat ogenblik had gekend. Op dit tableau stonden ook de schilden van de prijswinnaars in het steekspel van de Witte Beer van buiten Brugge. Fransois lijkt toch wel een speciale band te hebben gehad met het gezelschap van de Witte Beer en zijn maatschappelijk beter gesitueerde leden. De enige bekende tekst die uitvoerig verslag doet van de jaarlijkse Brugse deelname aan het steekspel "Epinette" te Rijsel, vermeldt onder het Brugse gezelschap de aanwezigheid van schilder Fransois vanden Pitte.⁵⁴

Samen met de overvloedige eetfestijnen van de Bourgondische vorsten zijn de zogenoemde "entremets" beroemd geworden. Tussen de gerechten werden allerlei taferelen en attracties opgevoerd om de deelnemers aan het banket te verrassen en te amuseren. Ook bij minder prestigieuze banketten bijvoorbeeld van het Brugse stadsbestuur of zelfs van de lokale schuttersgilden of broederschappen, werden de opgediende gerechten vergezeld van en afgewisseld met allerlei spektakels.⁵⁵ Het is aan dit soort "entremets" dat Fransois vanden Pitte heeft meegewerkt. Hij heeft de kledij versierd van vier jongeren die een soort steekspel hebben opgevoerd in de bovenzaal van het stadhuis tijdens de maaltijd door het stadsbestuur aangeboden aan de ambassadeurs van de Duitse keizer.⁵⁶ Bij een andere gelegenheid beschilderde hij de kledij van de acteurs die zouden optreden in 'abattementen'.⁵⁷

werk, maar de scribeur noteert niet altijd de naam van de schilder. Vanaf 1476 tot het einde van het steekspel van de Witte Beer in 1487, worden de spelen door omstandigheden, slechts zeven maal georganiseerd. In die periode wordt in de stadsrekeningen slechts één schilder bij naam genoemd nl. Fransois vanden Pitte.

54 Over de steekspelen van de Witte Beer, zie A. Van den Abeele: *Het ridderlijk gezelschap van de Witte Beer. Steekspelen in Brugge tijdens de late Middeleeuwen*, Brugge, 2000. Zie ook A. Janssens: *Steekspelen en tornooien te Brugge ten tijde van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1487), het einde van de steekspelen van de Witte Beer*, in: Brugs Ommeland, 42 (2002), p. 90-121.

55 Zo werd bijvoorbeeld tijdens de jaarlijkse gildenmaaltijd van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw, op 7 augustus 1474 een toneelstuk opgevoerd van de hand van de bekende rederijker Anthonis de Rovere. Zie rekening f. 135r. 'Item betaelt Anthonis de Rovere van tspil te maeckenne dat int sceppersshuus ghespeilt was. Voor al 7s 6d gr.'

56 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1480-81, f. 174v.

57 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1480-81, f. 162v.

De stad schonk naar aanleiding van de doop van Filips de Schone onder andere een vergulde zilveren beker waarop Fransois vanden Pitte het wapen van Vlaanderen had geschilderd.⁵⁸ Op 30 april 1484 doet diezelfde Filips de Schone, die toen zes jaar was, zijn blijde intrede in Brugge. Voor die intocht heeft Fransois de figuur van de jonge hertog op een tafereel geschilderd. De vorst krijgt als afscheidsge-schenk twee paarden, getraind voor het steekspel. Fransois vanden Pitte beschildert de volledige uitrusting van die paarden, hun harnas inclus.⁵⁹

Fransois vanden Pitte heeft niet alleen beelden beschilderd en verguld maar in enkele gevallen ook zelf het ontwerp getekend. In augustus 1481 heeft de stad hem een voorschot betaald om twaalf beelden in de gevel van het stadhuis te herschilderen.⁶⁰ Een van die twaalf beelden moet hij zelf leveren, namelijk een stenen beeld van hertog Karel de Stoute dat aan de zuidoosthoek van het gebouw zal opgesteld worden. Zelf leveren betekende dat Fransois het ontwerp moest tekenen en zorgen dat een steenhouwer het beeld volgens zijn tekening zou kappen. In december 1481 zijn er al zes beelden van de opdracht van twaalf afgewerkt.⁶¹ In augustus 1484 wordt Fransois dan betaald om nog acht beelden in het midden van de gevel van het stadhuis te vergulden.⁶² Waarschijnlijk behoort dit niet tot het verder afwerken van de opdracht van augustus 1481. Om te beginnen kloppen de aantallen niet, maar het gaat blijkbaar ook niet om dezelfde beelden. In 1485/86 maakt Fransois vanden Pitte nog vier ontwerpen voor nieuwe beelden, namelijk een Onze-Lieve-Vrouwbeeld met "repijsen ende tabernakelen" en beelden van Karel de Stoute, Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk.⁶³ De beelden worden daadwerkelijk gebeeldhouwd door de Brusselse steenhouwer Lievin van Bueyghem.⁶⁴ Op 15 juli 1486 wordt het Mariabeeld geïnstalleerd

58 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1477-78, f. 151r.

59 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1483-84, f. 168r.

60 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1480-81, f. 184r.

61 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1481-82, f. 155v.

62 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1483-84, f. 183r.

63 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1485-86, f. 159v.

64 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1485-86, f. 176 r: "Item betaelt Lievin van Bueyghem steenhauwere van Brussele van chierlike ghemaect ende gheleidt thebbene tbeilde van onzer lieven vrouwen metten repijsen der toebehoorende twelke ghestelt es boven inden grooten zale vanden scepenhuse. Voord de per-

in de schepenzaal van het stadhuis en op 10 september van hetzelfde jaar worden de drie andere beelden in de gevel van het stadhuis geplaatst.⁶⁵ Voor de herbouwde Katelijnepoort ontwerpt hij het beeld van de patroonheilige van die poort.⁶⁶

Tussen 1481 en 5 februari 1487, het ogenblik waarop alle stellingen weggenomen worden, heeft het belfort een grondige gedaantewisseling ondergaan.⁶⁷ Het achthoekige bovenstuk met een torenspits werd bijgebouwd. Boven op die spits kwam een beeld van de engel Michiel die de duivel doorstak. Francois vanden Pitte werd betaald voor de levering, de plaatsing en het vergulden van het beeld.⁶⁸ Voor de uitwerking in metaal werd een beroep gedaan op de trompetmaker Eeuwout vanden Kelnare.⁶⁹ Michiel en de duivel werden versterkt met metalen banden die aan de binnenzijde werden gelast. Er was ook een metalen versteviging die van de borst van Michiel vertrok en helemaal onder de duivel doorliep om de twee figuren samen te houden. Dit zijn het soort zaken waar de ondervinding en stielkennis van de trompetmaker van node zijn. Voor de creatieve vormgeving van het beeld tekent natuurlijk de schilder. De engel Michiel is ongeveer drie meter hoog, met vleugels, een brede Montaubanhoed op het hoofd en een banier met kruis in de hand, waarmee de duivel onder zijn voeten wordt doorstoken. De duivel zelf meet ongeveer vijf meter en ligt dwars onder de engel. Die compositie wordt ondersteund door een kroon die op een versierde spil van ongeveer twee meter hoog staat.

sonnagen vanden hertoghe Kaerle ende vander hertoghinne Marye zijnder dochter wilen zaligher ghedijnckenesse, grave ende graefnede van Vlaenderen ende van onsen harden gheduchten heere den conijnc vanden Romeynen 57£".

65 Brugge, Stadsarchief, 285: *Openbare werken*, register 1482-1487, f. 237r en f. 263r.

66 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1485-86, f. 159v.

67 C. Carton (ed.): *Het boeck van al't gene datter geschiedt is binnen Brugghe sichtent jaer 1477, 14 Februarii, tot 1491*, Gent, 1859, p. 143-144. A. Janssens: *Het Brugse Belfort*, passim.

68 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1485-86, f. 183r.

69 Brugge, Stadsarchief, 285: *Openbare werken*, register 1482-1487, f. 212r. "Item betaelt Eeuwout vanden Kelnare de trompetmakere te weten 18£ gr over de vulle betalinghe van 22£ gr ter causen dat hij ghemaect heeft St Michiel met datter toebehoort, lanc IX voeten mids de croone der onder wesende ende anders daer toe dienende. Comt per acquit 19 hoymaent (= 1486) 18£ 10s."

Het belfort werd helemaal opgesmukt en versierd met onder meer 16 vergulde spillen met metalen vlaggen.⁷⁰ In de nieuwe torenspits van het Belfort werden een aantal vensters aangebracht.⁷¹ Bovenaan werden acht kleine standvensters ingewerkt in de acht ribben van het dak en helemaal beneden nog vier grote vensters in de dakvlakken. Op ieder vlak tussen die vier grote vensters heeft Francois vanden Pitte reusachtige wapenschilden geschilderd. Die schilden waren ongeveer vijf meter hoog. Het wapen van Bourgondië keek uit over de Markt, het wapen van Brugge was gericht naar de Steenstraat. Aan de achterkant van de toren stond het wapen van Vlaanderen en de zijde die naar de Wollestraat en de Burg gekeerd is, werd versierd met het wapen van de Duitse keizer.⁷² Eerder had hij ook al in het horloge van het belfort de wapens van het graafschap en de stad geschilderd en de muur rondom in het rood.⁷³

Dankzij de geschreven bronnen krijgt men een mooi overzicht van de vele beroepsactiviteiten van Francois vanden Pitte. Hierbij valt vooral de diversiteit op. Het mag dan ook niemand verwonderen dat hij daarnaast ook nog gewoon schilderijen heeft gemaakt.

Het feit dat Francois vanden Pitte gebouwen heeft geschilderd, durft de moderne onderzoeker wel eens kopschuw maken om zo iemand ook als kunstschilder te catalogeren. Dit is nochtans onte-recht.

Het ambacht van de beeldenmakers-zadelaars verzorgde in de jaarlijkse Heilig-Bloedprocessie een praalwagen waarop een toneeltje werd opgevoerd door kinderen en volwassenen.⁷⁴ Tot de uitrusting van die wagen behoorde onder meer een geschilderde boom van

70 Brugge, Stadsarchief, 285: *Openbare werken*, register 1482-1486, f. 203r. "Item betaelt Maertin van Eede de kethelare ... Item ter causen van 16 spillen ghestoffert metten appelen ende vanen staende upt belfroote vanden ouder halle ende van 2 groote appelen staende upde groote spille vanden zelven beelfroot (26 april 1486) 31£."

71 Brugge, Stadsarchief, 285: *Openbare werken*, register 1482-1486, f. 111r en 202r.

72 Maximiliaan van Oostenrijk was op 9 april 1486 tot Rooms koning gekroond en werd daardoor dus de toekomstige keizer van het Duitse rijk. C. Carton (ed.): op.cit., p. 143-144, geeft een gedetailleerd verslag van de beschildering van het dak van het belfort.

73 Brugge, Stadsarchief, 285: *Openbare werken*, register 1476-82, f. 369v. (januari 1482).

74 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1483-84, f. 169v.

Jesse.⁷⁵ Ofwel werd er niet al te zachtaardig met die boom omgesprongen ofwel was het weer misschien wel een negatief element, het is een feit dat die geschilderde boom geregeld aan restauratie toe was. In 1462/63 en in 1467 wordt dit schilderwerk uitgevoerd door Pieter Christus.⁷⁶ In 1468 herschildert Fransois vanden Pitte de bewuste boom van Jesse.⁷⁷ En in 1483/84 wordt opnieuw Fransois betaald voor de restauratie van de boom.⁷⁸

De Bourgondische hofschilder Pieter Coustain voerde tijdens zijn verblijf in Brugge ook werk uit in opdracht van het stadsbestuur. Op 25 juli 1474 bestelt de stad bij hem een ontwerp voor een stenen beeld van hertog Filips de Goede om in de gevel van het stadhuis te plaatsen.⁷⁹ Op 9 december 1478 wordt niet alleen het afgewerkte beeld van Filips de Goede in de gevel geplaatst, maar ook de beelden van Filips de Stoute en Margareta van Male.⁸⁰

Fransois vanden Pitte wordt door de stad belast met het herschilderen van twaalf beelden en hun tabernakels die in de gevel van het stadhuis staan. Belangrijk hierbij te noteren is dat de tekst stipuleert dat dit werk ook de levering omvat van een nieuw stenen beeld van hertog Karel de Stoute.⁸¹

75 Brugge, Stadsarchief, 285: *Openbare werken*, register 1482-1487, f. 162v. "„van twee nieuwe wijelen ..ghelevert ande Roe van Jesse upden helighen bloeddach letst leden" en nog zelfde bron f 189r "„betaelt Cornelis de Bavelare vande Roede van Jesse te rechtene int jaer 84 als onze gheduchte heere ende prince den hertoghe Phelips in quam..." De boom van Jesse was in die tijd bijzonder populair in hofkringen. Men durfde de boom van Jesse wel eens als parallel gebruiken voor de eigen stamboom. Zie in dit verband A. Roberts: *The chronology*, p. 391-392.

76 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1462-63, f. 53r, stadsrekening 1467-68, f. 71v.

77 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1467-68, f. 71v.

78 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening*, 1483-84, f. 169v.

79 A. Schouteet: *op.cit.*, p. 153 en p. 154.

80 C. Carton (ed.): *op.cit.*, p. 8; Brugge, Stadsarchief, 285: *Openbare werken*, register 1476-82, f. 150v. Dit is een vermelding over Pieter Coustain die aan A. Schouteet, *op.cit.* ontsnapt is. 'Item betaelt Cornelis Thielman steenhauwere ende Jan Cokaert themmerman van dat zij of ende weder an ghestelt hebben de drie personagen voorder stede huus staende, te wetene Phelippe le Hardy, de gravenede Margriete ende hertoghe Phelips bij Pieter Coustain gheappointiert de somme van 3 £ gr.' Het heeft er alle schijn van dat Pieter Coustain het ontwerp voor de drie beelden heeft getekend.

81 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1485-86, f. 159v.

Ook bij de blijde inkomst van Maria van Bourgondië in Brugge op 5 april 1477, wordt Pieter Coustain door het stadsbestuur ingeschakeld. Vermits de hertogin Brugge zal binnenkomen via de Kruispoort, wordt die poort feestelijk aangekleed. Pieter schildert hiervoor "en figure van eene soonre maecht te paerde" en verder nog de wapenschilden van alle Bourgondische erflanden en vier andere grote schilden. Daarnaast beschildert hij ook nog twee grote zijden banieren en een grote hoeveelheid kleinere schildjes.⁸²

Enkele maanden later, op 28 augustus 1477 om precies te zijn, brengt Maria van Bourgondië, voor de eerste maal samen met haar kersverse echtgenoot Maximiliaan van Oostenrijk, een bezoek aan Brugge. Ook nu wil het stadsbestuur zich van zijn mooiste zijde laten zien. De stad wordt opgefleurd. De schilderijen in augustus vertonen een zeer grote overeenkomst met wat aan Maria van Bourgondië in april werd aangeboden. De Kruispoort wordt opnieuw bekleed met doeken die bezaaid zijn met 25 kleine schildjes. Er worden vier grote schilden vervaardigd met de wapens van Maria van Bourgondië, Maximiliaan van Oostenrijk, het graafschap Vlaanderen en de stad Brugge. Er is een afbeelding van de twee vorsten geschilderd die door de stadsscribent wordt omschreven als "verheven werk". De schilder van dit alles is ditmaal niet Pieter Coustain maar wel Francois vanden Pitte.⁸³

In mei 1477 rukt de Brugse militie uit tegen Frankrijk, voor het eerst onder de nieuwe hertogin Maria van Bourgondië. In alle tijden en in alle omstandigheden voeren legers vaandels, standaarden en andere soorten identificatie met zich mee. Dit is in mei 1477 niet anders. Bij die gelegenheid wordt de standaard van de hertogin geschilderd door Francois vanden Pitte "heerlijke ghestoffeert van schilderijen". De andere vaandels die hij voor dezelfde gelegenheid maakt worden beschreven "metter wapenen van Vlaendren" en "metter wapene vander stede". Op het vaandel van de hertogin stond dus blijkbaar iets meer dan alleen maar het wapen van Bourgondië.⁸⁴

In 1477-78 stuurt de stad Brugge opnieuw een leger uit tegen de Fransen. Ditmaal wordt de standaard van de aanvoerder geschilderd door Pieter Coustain.⁸⁵

82 A. Schoutet: *op.cit.*, p. 157.

83 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1476-77, f. 142v.

84 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1476-77, f. 147r.

85 A. Schoutet: *op.cit.*, p. 157.

Met bovenstaande voorbeelden hebben we willen aantonen dat, niettegenstaande Francois vanden Pitte 'gebouwen' schildert, hij ook werk levert dat evenzeer door Pieter Christus of Pieter Coustain wordt verzorgd en dit zijn twee schilders waar niemand moeite mee heeft het predikaat kunstschilder op te plakken.

Maar er is meer. Als de jonge hertog Filips de Schone op bezoek komt in Brugge, schildert Francois vanden Pitte de figuur van Filips.⁸⁶ In de documenten zijn nog andere voorbeelden te vinden van zijn creativiteit. Hij beschildert een vlag van 4 ellen lang (= ongeveer 3 meter) met de figuren van de heilige Sebastiaan en de heilige Barbara.⁸⁷ En op een andere vlag heeft hij de heilige Christoffel geschilderd. Voor de nieuwe Katelijnepoort maakt hij een schilderij die in de poort wordt opgehangen, met de afbeelding van de Heilige Katharina.⁸⁹ Zoals hierboven reeds gesignaleerd, ontwerpt hij ook nieuwe beelden o.m. een Onze-Lieve-Vrouwebeeld met tabernakel en beelden van Karel de Stoute, Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk.⁹⁰ Ook het ontwerp voor het beeld, bestemd voor de bekroning van de nieuwe torenspits op het Belfort, van de engel Michiel die de duivel verslaat, wijst op zijn scheppend talent.⁹¹

Al de hier aangehaalde werkzaamheden werden uitgevoerd in opdracht van het stadsbestuur van Brugge. Dit impliceert echter niet dat Francois vanden Pitte de officiële Brugse stadsschilder zou geweest zijn. De stad had 13 "stedemeesters" onder contract. Een metselaar, een timmerman, een loodgieter enz. Daar was geen schilder bij. De stedemeesters ontvingen naast de betaling voor de opdrachten die ze uitvoerden, jaarlijks van stadswege een pensioen en ambtskledij.⁹² Francois vanden Pitte heeft nooit zo'n pensioen en/of ambtskledij ontvangen. Trouwens, in dezelfde periode geeft de stad ook opdrachten aan andere schilders.⁹³ Het zou voor Francois vanden

86 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1483-84, f. 168r.

87 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1 maart 1488- 1 september 1488, f. 136r.

88 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1 maart 1488- 1 september 1488, f. 136r.

89 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1486-87, f. 165r.

90 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1485-86, f. 159v.

91 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1485-86, f. 183r.

92 Brugge, Stadsarchief: in iedere stadsrekening van het laatste kwart van de 15de eeuw komen die loonkosten voor.

93 Brugge, Stadsarchief, 285: *Openbare werken*, register 1476-1482, f. 27v: "Item betaelt Jacop Karel schildere van 2 veynsteren groene te makene anden poorten vander stede 6s." Dit is maar een voorbeeld uit vele.

Pitte, zeker in bepaalde jaren, onmogelijk zijn geweest te leven met alleen maar de inkomsten verkregen uit stadsopdrachten. Hij moet dus ook nog ander schilderwerk verricht hebben. Aan de andere kant is de beschreven activiteit soms te groot om door één man, met eventueel een leerling in opleiding, uitgevoerd te zijn. Hier komt dan het atelier om de hoek kijken. In het ambachtsboek kan men meerdere leerjongens aantreffen die geen meester worden, maar na verloop van tijd waarschijnlijk wel tot volwaardige schilders opgeleid zijn. Dit zijn de "cnapen". Zij blijven niet noodzakelijk voor hun leermeester werken, maar kunnen, naargelang het werkaanbod, van werkgever veranderen. Tweemaal worden de werknemers van Fransois vanden Pitte in een tekst expliciet genoemd. Bij het plaats en beschilderen van beelden in de gevel van het stadhuis krijgen de "wercghesellen" van Fransois vanden Pitte vanwege het stadsbestuur een bedrag van maar liefst 10 s gr. drinkgeld.⁹⁴ Als men weet dat het normale dagloon van een werknemer op dat ogenblik varieerde tussen 5 à 6 d. gr per dag, dan komt dit drinkgeld van de stad dus neer op minstens 20 arbeidsdagen loon. Hieruit mag rustig geconcludeerd worden dat het meervoud "wercghesellen" naar meer dan twee wijst. Dit laat ook toe een logische verklaring te suggereren voor de activiteiten waarbij het uitsluitend om het schilderen van gebouwen of het aanbrengen van verfraaiingen gaat. Meer dan waarschijnlijk was dit werk voor de "knechten" van Fransois, zoals er ook teksten bestaan die dit soort bezigheden van de "knechten" van Pieter Coustain beschrijven.⁹⁵

Een laatste verwijzing in het ambachtsboek naar Fransois vanden Pitte in leven dateert van 1501, als zijn leerling Handrijcs Sonnian zelf meester wordt.⁹⁶ Op 15 december 1505 wordt met een hallengebod aangekondigd dat de schuldeisers van schilder Jan de Capelder veertien dagen krijgen om hun aanspraken officieel neer te leggen. Jan is

94 Brugge, Stadsarchief, *stadsrekening* 1481-82, f. 155v-156r: "Item betaelt ende ghegheven den wercghesellen vanden voors. Fransoys vanden Pitte den scildere, in hoofscheden ende uut gracen van dat zij hemlieden wel ghequyt ende ghehadt hadden int wercken vanden voors. beilden 10s. gr." Die betaling is in de stadsrekening ingeschreven in december 1481. Een gelijkaardige tekst wordt in juni 1482 ook opgenomen in het register van openbare werken van 1476-1482 op f. 385v.

95 A. Schouteet: *op.cit.*, p. 158: "Item, famulis Petri Coustain in vandicatione armorum aurei veleris pendentum in choro pro eorum bibalibus: 5s."

96 C. Van den Haute: *op.cit.*, p. 49.

"becommert" gestorven.⁹⁷ De situatie geeft aan dat hij kort daarvoor is overleden. Jan de Capelder staat op de memorielijst van het ambacht twaalf plaatsen voor Fransois vanden Pitte.⁹⁸ Fransois staat zelf zes plaatsen voor Jan Dhervy die gestorven is tussen 2 september 1508 en 9 november 1509.⁹⁹ Van uit de memorielijst lijkt het dus aan-nemelijk dat Fransois vanden Pitte gestorven is tussen 1506 en 1508/09.¹⁰⁰ Die tijdspanne kan nauwer gemaakt worden. Fransois vanden Pitte verricht nog schilderwerk voor de inkomst van Margareta van Oostenrijk op 2 juni 1507 maar hij wordt wel reeds op 9 september 1508 vervangen als voogd van het kind van Fransois van-der Houve.¹⁰¹ Er bestaan meerdere omstandigheden waarom iemand van de voogdij ontheven wordt, maar in het licht van de gekende fei-ten, mag men aannemen dat Fransois overleden is of fysisch niet meer bekwaam is de taak uit te oefenen. Even herinneren dat hij op dat ogenblik zeker een eind in de zeventig moet zijn. Dit brengt dus het overlijden van Fransois vanden Pitte naar de tweede helft van het jaar 1508. Voor de redenering is de precieze datum van zijn overlijden niet noodzakelijk. Alleen moest hij om te voldoen aan de gestelde voorwaarde, na 1503 gestorven zijn. Dit is dus zeker het geval.

97 Brugge, Stadsarchief, *Hallengeboden* 1503-1513, f. 16v. Jan de Capelder is zeker niet een van de anonieme meesters want hij is slechts meester in het ambacht geworden op 20 mei 1484.

98 C. Van den Haute: *op.cit.*, p. 199.

99 A. Schouteet: *op.cit.*, p. 14.

100 Brugge, Stadsarchief, *Hallengeboden* 1503-1513, f. 16v.

101 Brugge, Stadsarchief, 204: *Ferieboeken van de weezerie*, deel 1505-1510, f. 107v: "Fransois vanden Pitte verlaten ende juravit voogd in zijn stede Jan Govaerts f Gautiers met Hendric de Zuttere te vooren voogd van Roelkin Fransois vander Houve kijnde per Margriete zijnen andren wijve. Actum 9 in septembre 1508. Present Lende raed, Boot ende Hulst scepenen. OLV-zestendeel." Dat het hier wel degelijk om Fransois vanden Pitte de schilder gaat en niet de wapenmaker wordt ondersteund door de volgende notitie: Brugge, Stadsarchief, 205: *Voogdenlijsten*, f. 123r in het Onze-Lieve-Vrouwzestendeel, "Francse vanden Pitte de scildere ende Hendric de Zuttere cousscepre juravint voogd van Roelkin [open ruimte] vander [open gelaten] kijnde per Margrijte uxore. Actum 11 in octobre 86. Presentibus Scaghe, Blicc."

De identificatie van de anonieme meesters

De personalia van de vier schilders zijn gesteund op authentiek bronnenmateriaal los van subjectieve opstelling en interpretatie. De volgende stap in de redenering moet uit de vier kandidaten de twee anonieme meesters losweken. Hiervoor wordt het materiaal aangedragen door meningen en inzichten van geleerden, kunsthistorici. Hun bevindingen worden enkel gebruikt om een relatie te verklaren tussen bewezen gegevens. Het betreft trouwens voor het merendeel de opvatting van geleerden die ook reeds bij het samenstellen van het oeuvre van de anonymi op grond van stijlkenmerken betrokken waren.

In het korte overzicht dat Nathalie Toussaint geschreven heeft over de anonieme Vlaamse Primitieven, spreekt ze over "twee meesters met gelijklopende levens" daarmee doelend op de Meesters van de Lucia- en de Ursulalegende.¹⁰²

De beide anonieme meesters hebben inderdaad gedurende bijna dertig jaar naast elkaar in dezelfde stad geleefd. Ze waren lid van hetzelfde ambacht en hebben dezelfde turbulente gebeurtenissen in Brugge in het laatste kwart van de 15de eeuw meegemaakt. Ze waren niet alleen tijdgenoten en concurrenten, maar ze moeten elkaar bij heel wat gelegenheden ontmoet en gesproken hebben.

In de loop van de tijd zijn door diverse auteurs voortdurend nieuwe elementen aangedragen die de kennis over beide kunstenaars verder hebben verfijnd. Naarmate het beeld vollediger werd, kwamen steeds nadrukkelijker de gelijklopende invloeden die op beide schilders hebben ingewerkt naar boven.

Oorspronkelijk was dit nog enigszins gecamoufleerd omdat de studies zich ofwel op de ene ofwel op de andere schilder toespitsten. Als er echter wat afstand wordt gecreëerd en men confronteert de studies over beide kunstenaars met elkaar, dan kan de sterke overeenkomst in de beïnvloeding die ze ondergaan hebben, nog moeilijk genegeerd worden.

In zijn overzicht over de meester van de Ursulalegende schrijft Georges Marlier: « Il est assez curieux que deux peintres brugeois éprouvent au même moment le désir d'évoquer l'image de leur ville.

102 A.Toussaint: *art.cit.*, p. 501.

Le Maître de sainte Lucie, il est vrai, la décrit généralement avec plus de soin que son rival. »¹⁰³ Het springt inderdaad in het oog dat beide meesters op een zeer herkenbare wijze, meerdere malen, Brugse gebouwen en monumenten als achtergrond op hun respectieve schilderijen afbeelden. Vooral het belfort, dat in die jaren een reeks grondige verbouwingen ondergaat, is zeer dikwijls aanwezig. Het zich wijzigende silhouet van het belfort is trouwens het hoofdelement dat gebruikt werd om het oeuvre chronologisch te plaatsen.

Er is meer. Het is opnieuw Marlier die over de Meester van de Ursulalegende doet opmerken: "Il est surprenant qu'on n'ait jamais mis en lumière tout ce qui relie notre peintre à Hugo van der Goes. Le Maître de sainte Ursule n'a pas seulement mis à profit certains motifs de ce peintre, mais, ce qui est plus important, il existe entre eux une indéniable parenté de style. »¹⁰⁴ Ann M. Roberts heeft met een overvloed aan voorbeelden de eveneens sterke beïnvloeding van de meester van de Lucialegende door Hugo van der Goes aangetoond.

« Le Maître de sainte Ursule a incontestablement empruntés, soit directement, soit par l'entremise d'autrui, à van der Weyden. »¹⁰⁶ Die onmiskenbare beïnvloeding door Van der Weyden treft men ook aan bij de Meester van de Lucialegende, die zowel motieven als composities van hem overneemt.¹⁰⁷

Het oeuvre van een anonieme schilder wordt vandaag opnieuw samengesteld via een stijlkritisch onderzoek. Zekere gelijkenissen in diverse werken duiden op een gemeenschappelijke herkomst van de schilderijen en dus op een enkele schilder. Als op dezelfde manier een stijlkritisch onderzoek als onderwerp niet langer losse schilderijen bestudeert, maar het hele oeuvre van respectievelijk de Meesters van de Ursula- en Lucialegende, en als ook hierbij verregaande gelijkenissen vastgesteld worden, dan leidt dit noodzakelijkerwijze tot de conclusie dat ook hierbij een gemeenschappelijke herkomst moet bestaan.

103 G. Marlier: *art.cit.*, p. 13.

104 G. Marlier: *art.cit.*, p. 27.

105 A. Roberts: *The Lucy Master*, passim.

106 G. Marlier: *art.cit.*, p. 32-33; A. Toussaint: *art.cit.*, p. 505.

107 A. Roberts: *art.cit.*, p. 9. Zie ook D. De Vos: *art.cit.*, p. 137-166. Dit eclectisme in het werk van de meester komt ook aan bod bij B.L. Dunbar: *The Source of a Figure Motif in the Art of the St. Lucy Master*, in: *Oud Holland*, 94 (1980), p.65-70.

Tweemaal de H. Hiëronymus met een stadsgezicht van Brugge als achtergrond: werk van de Meester van de Lucialegende (Uit : M.J. Friedländer, *op.cit.*, supp. 241 en 242)

Een zelfde leermeester is een mogelijkheid maar in het huidige stadium van het onderzoek misschien een te extreme conclusie. Maar er kan zeker gesteld worden dat de beide schilders beïnvloed werden door een soort collectieve visie, die in die periode blijkbaar binnen het Brugse schildersmilieu bestond. De beide meesters kunnen dit alleen maar door hun Brugse opleiding hebben meegekregen want enkele van die gelijkenissen verschijnen meteen reeds in hun vroegst gekende werken. Vooral het voortdurend gebruik maken van Brugse stadsgezichten als achtergrond op hun schilderijen is een sterke aanwijzing in die richting. Hierbij kan verwezen worden naar Hans Memling, het grote en vooral gekende voorbeeld. Memling heeft om zo te zeggen dertig jaar naast de meesters in dezelfde stad gewerkt; hij was lid van hetzelfde ambacht, en van dezelfde broederschap. Hij heeft evenzeer de diverse bouwfases van het belfort meegemaakt (toch tot 1494, het jaar van zijn dood). Die verbouwingen hebben de modale Bruggeling

behoorlijk beroerd al was het alleen maar omwille van de symboolwaarde van het gebouw. Als in februari 1487 de spits voltooid is, wordt met muziek van de stadsmenestrelen feest gevierd.¹⁰⁸ Hans Memling heeft in diezelfde periode ook een Ursulalegende geschilderd. Heeft Hans Memling de Brugse gebouwen en monumenten in zijn werk geschilderd? Neen, maar wel de kerken en gebouwen van de stad Keulen die hij heeft leren kennen, observeren en schilderen tijdens zijn opleiding tot schilder.¹⁰⁹ De beide anonieme meesters hebben een aantal gelijkaardige invloeden ondergaan. De diversiteit van die invloeden verraadt een gemeenschappelijke herkomst. Het is dus zaak de bekende gegevens bij de vier mogelijke kandidaten te toetsen op dit parallellisme.

Van meet af aan vallen al twee van de vier kandidaten, die door de chronologische afbakening in aanmerking kwamen, af. Jan Dhervy en Jan Fabiaen hebben hun opleiding niet in Brugge gekregen maar zijn als vreemdelingen naar Brugge gekomen en hebben hun poorterschap moeten kopen. Nadien zijn ze onmiddellijk als meesterschilder lid geworden van het ambacht van de beeldenmakers-zadelaars. Zij hebben, ieder afzonderlijk, tijdens hun opleiding zeker niet die invloeden ondergaan die parallel bij een van de andere drie kan teruggevonden worden. Zij hebben daarentegen een eigen, afwijkende beïnvloeding ondergaan die in hun oeuvre zichtbaar moet zijn. Maar er zijn nog meer argumenten die hun identificatie met één van beide meesters tegenspreken.

Zo heeft Jan Dhervy zeker een deel van zijn opleiding gekregen bij Pieter Coustain, de hofschilder. Hij is slechts onder druk van een juridische uitspraak lid geworden van het Brugs schildersambacht toen hij al meester was. Alles wijst erop dat hij verder in het atelier van Pieter Coustain is blijven werken tot de dood van zijn mentor in de tweede helft van 1488.¹¹⁰ Tot dan krijgt hij geen enkele opdracht in eigen naam van de instanties die in de Brugse geschreven bronnen

108 C. Carton (ed.), *op.cit.*, p. 112.

109 In zijn legende van de heilige Ursula schildert Memling de Keulse monumenten als achtergrond. Dit gebeurt in 1488/89, ongeveer dertig jaar na zijn opleidingstijd en voor een Brugse opdrachtgever: D. De Vos: *Hans Memling. Het volledige oeuvre*, Antwerpen, 1994, p. 300-301.

110 Niettegenstaande hij reeds sinds 1472 officieel als zelfstandig meester in het ambacht is opgenomen, werkt hij in 1478 nog steeds in dienst van Pieter Coustain. Zie daaromtrent A. Schouteet: *op.cit.*, p. 158.

optreden als traditionele opdrachtgevers, zoals daar zijn het stadsbestuur van Brugge, de schuttersgilden of een of andere broederschap. Pieter Coustain krijgt wel opdrachten, ook van de stad Brugge. Dit zegt op zichzelf allemaal niet veel, maar krijgt betekenis wanneer vanaf de dood van Pieter Coustain die bestellingen nu wel met een zekere regelmaat bij Jan Dhervy terecht komen. Ook dan pas verschijnt zijn naam in de lijsten van de gezagsdragers van het schildersambacht.

Pieter Coustain was hofschilder van de hertogen. Hij heeft her en der in de Bourgondische erflanden opdrachten uitgevoerd en Jan Dhervy heeft hem daarbij blijkbaar geholpen.¹¹¹ Na de tweede Brugse opstand van 1488/92 komen de aartshertogen nog eerder sporadisch in Brugge. Ze verblijven liever in Mechelen en Brussel. Maar als zij dan toch eens schilderwerk willen laten uitvoeren in Brugge, richten zij zich, men zou kunnen zeggen als vanzelfsprekend, tot Jan Dhervy. Dit gebeurt nog in 1497/98 en in 1501, wanneer Jan meewerkt aan het mausoleum van Maria van Bourgondië. Dit illustreert dat in de geesten van de tijdgenoten de band tussen Jan Dhervy en de reeds (lang) overleden Pieter Coustain was blijven bestaan.

We mogen concluderen dat Jan Dhervy geen van beide anonieme meesters is. Hij was vreemdeling en heeft dus niet die opleiding en beïnvloeding gekregen die de andere anonieme meester heeft ondergaan. Tijdens een groot deel van de periode waarin de meesters productief waren, was hij, als medewerker van de hofschilder Pieter Coustain, waarschijnlijk samen met deze laatste geregeld op weg naar opdrachten in andere delen van het Bourgondische rijk. Laten we voorzichtig stellen dat hij zeker in die periode niet echt op Brugge georiënteerd was, wat beide anonieme meesters overduidelijk wel waren. Het specifieke van de carrière van Jan Dhervy maakt het nagenoeg onmogelijk bij de drie andere kandidaten iemand te vinden die parallelle invloeden heeft ondergaan.

111 Heel wat werk wordt aan Pieter Coustain toegeschreven zonder dat er weliswaar zekerheid bestaat dat hij inderdaad de schilder is. Met absolute zekerheid van zijn hand zijn de wapenschilden die vervaardigd werden voor de kapittels van de orde van het Gulden Vlies in 1468 en 1478 in Brugge en in 1481 in 's-Hertogenbosch. Over Pieter Coustain: zie o.m. A. Schouteet: *op.cit.*, p.152-158. Zie ook voor verdere bibliografische verwijzingen: *Le dictionnaire des peintres Belges du XIVe siècle à nos jours*, Brussel, 1995, p. 215-216.

Vanuit bovenstaande vaststelling is het dus meer dan onwaarschijnlijk dat Jan Dhervy in de periode vóór het overlijden van Pieter Coustain in 1488, de schilderijen toegeschreven aan een van de anonieme meesters, zelfstandig zou hebben geschilderd. Een afwijkende mening hieromtrent heeft geen enkele feitelijke basis.

Ook Jan Fabiaen valt af als mogelijke kandidaat. Hier speelt hetzelfde argument als bij Jan Dhervy. Toen hij in Brugge aankwam was hij reeds een volleerd meesterschilder. Waar hij in de leer is geweest, is niet bekend. Zeker is nochtans dat zijn opleiding niet parallel liep met die van één van de andere kandidaten. Waardoor eigenlijk al de uitsluiting volgt. Maar er zijn nog andere feiten om die conclusie te ondersteunen. Het oeuvre van de Meester van de Ursulalegende eindigt omstreeks het jaar 1500 en de werken van de Meester van de Lucialegende worden gedateerd tot om en bij 1503. Indien Jan Fabiaen één van die beide meesters zou zijn, dan moet een verklaring gevonden worden voor het feit dat hij pas overlijdt in 1520, de hele tijd in Brugge leeft en er ook werkt, maar dat de beide anonieme meesters, ruwweg, de laatste vijftien jaar van zijn leven geen enkel schilderij meer hebben geproduceerd.

In de werken van beide anonieme meesters is een grootste gemeene deler aanwezig die verwijst naar beïnvloeding die niet alleen tijdens hun zelfstandige loopbaan gebeurd is, maar reeds moet dateren van in hun opleidingstijd. Bij het in aanmerking nemen van de vier mogelijke kandidaten zijn er slechts twee schilders bij wie in hun curriculum dergelijke gemeenschappelijke elementen terug te vinden zijn, namelijk Francois vanden Pitte en Pieter Casenbroot.

De moeilijkst te beantwoorden vraag is misschien wel, wie is wie? Wie van de twee schilders is de Meester van de Lucialegende en wie de Meester van de Ursulalegende? Dat om zo te zeggen geen enkele geschreven bron bijkomende informatie verschaft over de schilder-kundige prestaties van Pieter Casenbroot, maakt het natuurlijk allemaal niet gemakkelijker. Het komt er dus op aan in het beschreven werk van Francois vanden Pitte aanwijzingen te vinden die op een of andere manier een correlatie met een van de meesters mogelijk maken.

Diverse auteurs hebben erop gewezen dat bepaalde werken van de Meester van de Ursulalegende binding hebben met de miniatuurkunst. Dit fenomeen werd reeds onderkend door Max

Friedländer.¹¹² Na een grondige analyse van het schilderij de Legende van de heilige Ursula, schrijft Georges Marlier: "Certaines scènes de la Légende de sainte Ursule... dérivent en droite ligne des miniatures de présentation des livres enluminés."¹¹³ En dezelfde auteur doet opmerken: « Presque tous les tableaux du Maître de sainte Ursule sont de très petit format. On ne connaît de lui aucun grand retable. Deux oeuvres seulement sont de dimensions moyennes... ».¹¹⁴

De beschrijving van het werk dat François vanden Pitte in opdracht van de stad heeft uitgevoerd, maakt dat een dergelijke kleinschaligheid in zijn werk nagenoeg uitgesloten is. Hij beschildert vlaggen die drie meter hoog zijn, hij maakt ontwerpen voor levensgrote beelden in de gevel van het stadhuis, en ook het ontwerp voor het beeld van de engel Michiel met de duivel op de spits van het belfort van ongeveer drie bij vijf meter is van zijn hand. Hij schildert op het dak van het belfort monumentale wapenschilden van ongeveer vijf meter hoog enz.. Het is zo goed als ondenkbaar dat zijn schilderkunst die in zijn beschreven oeuvre vooral tot uiting komt via eerder monumentale werken, in zijn schilderijen dan schatplichtig zou zijn aan de miniatuurkunst.

Het is eveneens overduidelijk dat de schilder van de Lucialegende met een grotere accuratesse de Brugse gebouwen en monumenten heeft geschilderd dan de Meester van de Ursulalegende. Over de activiteiten van Pieter Casenbroot is er in dit verband niets bekend. Van François vanden Pitte daarentegen weet men dat hij werk heeft verricht aan de toren en galerijen aan de Vlamingdam en aan andere Brugse versterkingen en stadspoorten. Hij stond ook midden in de verbouwingen aan het belfort en de Katelijnepoort. Het lijkt dan ook aannemelijk dat hij vanuit die betrokkenheid ook zeer attent zal geweest zijn wanneer hij die gebouwen op zijn schilderijen heeft afgebeeld.

Als men alle argumenten die hierboven ontwikkeld werden in acht neemt, dan is er voldoende zekerheid om te concluderen dat het schildersprofiel van François vanden Pitte over de hele lijn overeenstemt met de gekende gegevens van de Meester van de Lucialegende. Als

112 M.J. Friedländer: *op.cit.*, VI, p. 61.

113 G. Marlier: *art.cit.*, p. 9.

114 G. Marlier: *art.cit.*, p. 25.

Fransois vanden Pitte de Meester van de Lucialegende is, volgt door uitsluiting dat Pieter Casenbroot de Meester van de Ursulalegende moet zijn. Die laatste identificatie was reeds vroeger voorgesteld, door auteurs die via andere wegen tot die zelfde bevinding gekomen waren.¹¹⁵

Eindconclusie

Omdat in het oeuvre van de anonieme Meesters van de Lucia- en Ursulalegende herhaaldelijk Brugse stadsgezichten zijn afgebeeld, in het bijzonder het Brugse belfort, die tijdens hun leven verscheidene bouwfases doormaakte, konden de meesters thuisgewezen worden in Brugge tussen ruim 1470 en 1503. Met behulp van de inschrijvingslijsten van meesters in het ambacht aan de ene kant en de memorielijst van het ambacht van de beeldenmakers-zadelaars aan de andere kant, kon onweerlegbaar bewezen worden dat slechts vier meester-schilders voor het auteurschap van het oeuvre van beide anonymi konden tekenen. Er werden in de literatuur een aantal gemeenschappelijke kenmerken in het oeuvre van beide anonieme schilders onderkend. Hierdoor spitste de identificatie zich toe op Fransois vanden Pitte en Pieter Casenbroot. De finale afscheiding tussen beide kunstenaars kon doorgevoerd worden aan de hand van het beschreven oeuvre van Fransois vanden Pitte.

115 Voor een status questiones in dit verband, zie: A. Toussaint: *art.cit.*, p. 501.

Bijlage : documenten in verband met de schilderopdrachten van Fransois vanden Pitte¹¹⁶

2 september 1467- 1 september 1468¹¹⁷

1.

Item betaelt Pieter Christus ter cause van dat hij repareirde met nieuwen scilderien den boom van Jesse inde jaerschare voorleden ende die jeghen hem bevoorwaert 9£ 10s. gr. daerof hem ter laetster rekeninghe niet meer betaelt en was gherekent dan 5£ gr. Dus hem hier over de vulle betalinghe 4£ 10s.

Item XI in meye betaelt Fransoys vanden Pitte ende Jacop de Jonghe scilders van dat zij den voornoemde boom van Yesse weder verschildert ende ghestoffeirt hebben ter voorseide processie van meye 68 hemlieden die besteid in tasseweercke om 7 £ gr.

SAB, stadsrekening 1467-68, f 71v.

2 september 1472- 1 september 1473

2.

Doe betaelt ter causen van 150 pyckenaers die achtervolghende der begheerte van onzen harden gheduchten heere ende prince vander stede weghe ghesonden waren doe hij was met zijnder wapenijnghe in Vranckerijcke...Den mersnier ter causen van der zijde ende fringen daer of tgydon ende tpingoen ghemaect waren...

Item Fransoys vanden Pitte den scildre vanden voorseide guymoene ende pingoene te stoffeirne metter wapene vander stede ende andersins 12 gr.

SAB, stadsrekening 1472-73, f 121r.

2 september 1474- 1 september 1475

3.

Item 23 in octobre (= 1474) Betaelt ter causen vanden 112 onder pijkeniers, archiers ende coluevreniers de welke achtervolghende der begheerte van onzen harde gheduchten heere ende prince hem van deser stede weghe ghesonden waeren te zinen dienste voor de stede van Nussen [Neuss in Zwitserland] daer vooren hij siege gheleyt hadde.....

116 Niet al het geschreven bronmateriaal over Fransoys vanden Pitte maar enkel de teksten over zijn schilderwerk worden hier uitgegeven. Waar een vermelding in de rekeningen slechts duidelijk wordt in samenhang met voorgaande rekeningposten, worden deze eveneens, in cursief, weergegeven. SAB staat voor: Brugge, Stadsarchief.

117 De chronologische opvolging gebeurt volgens de boekjaren van de Brugse stad-rekeningen. Het is niet altijd mogelijk de documenten binnen een rekenjaar in een juiste volgorde te plaatsen.

Item betaelt Fransoys vande Pitte de scildere van twee pingoenen bij hem ghemacert ende ghelevert om de voorseide pijkeniers. Voor stoffe ende wercke 3s. 10d.

SAB, stadsrekening 1474-75, f 130v.

4.

Item doe betaelt van costen ghedaen ter eeren vanden blijden incommene van onzen voorseiden harde gheduchten heere ende prince [1 juli 1475]...

...Item Ector van Oudenaerde van 24 toortsen bij hem ghelevert daer mede dat onze voorseide gheduchte heere ghelicht was...

Item Fransoys vanden den Pitte den scildere van 24 scildekins metter wapene vander stede die ande voorseide toortsen ghevest waren 4 s. gr.

SAB, stadsrekening 1474-75, f 141r.

2 september 1476- 1 september 1477

5.¹¹⁸

Item betaelt Francois vanden Pitte van 2 patroonen bij hem ghemacert angaende den steicspele van Rijsssele twelke achterbleef mids der aflivicheyt van onzen harde gheduchten heere ende prince 4s.

SAB, stadsrekening 1476-77, f 125v. (februari 1477)

6.

Item doe betaelt ter causen vanden blijde incommene van onzer voorseide gheduchte joncvrauwe ende prinsesse binnen dese harer voorseide stede van Brugghe tghuend dat hier naer volcht ... (5 april 1477)

Item Ector van Oudenaerde van 24 groote toortsen daer mede onze voorseide gheduchte joncvrauwe ghelicht was ende zes cleene toortsen die ghestelt waren up den thor vanden Jacoppinen keerke boven den overschote twelke den zelve Ector weder ghelevert was 2 £. 1 s. 8 d. gr.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere van 24 cleene scildekins die ghehecht waeren ande voorseide toortsen 4 s. gr.

SAB, stadsrekening 1476-77, f 130r.

7.

Item betaelt van costen ghedaen ter causen vanden blijden incommene van onzen harde gheduchten heere ende prince den hertoghe Maximyliaen binnen deser zijnder stede van Brugghe...

Item ghecocht twee eecsche witte lakenen daer mede de Cruispoorte behanghen was. Betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere van twee figuren deene presenterende den persoon van onzen voorseiden harde gheduchten heere ende prince, ende dander van onzer harde gheduchter vrouwe ende prinsesse, al verheven werc. Voord van vier groote schilden heerlike ghestoffeert metter wapene van onzen voorseiden gheduchten

118 De stad Brugge stuurde traditioneel op vastenavond een afvaardiging naar het steekspel "Epinette" te Rijsel. Door het overlijden van Karel de Stoute op 5 januari 1477 werd het steekspel afgelast. De voorbereidingen voor die deelname waren blijkbaar al begonnen en moesten vergoed worden

heere, van onzer gheduchter vrouwe, van den lande van Vlaendren ende van deser stede, ende van 25 cleene scildekens daer mede de voorseide lakenen bezayt waren. Voor al 3 £ 15s. 10d. gr.

SAB, stadsrekening 1476-77, f 142v. (augustus 1477)

8.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere ter causen van ghemaect thebbene eenen standaert van onzer harde gheduchter joncvrouwe ende prinsesse, heerlijke ghestoffeert van schilderyen. Een banniere metter wapene van Vlaendren ghestoffeert van finen goude. Item eene banniere metter wapene vander stede. Item 6 cornetten al dienende omme tvoorseide volc van wapenen ende een pingnoen ende banniere omme de roocapproenen ende haerlieder trompet. Voor al bij appointemente ghemaect metten voorseide Fransois vanden Pitte 13 £.

SAB, stadsrekening 1476-77 f 147r. (onder de uitgaven voor de oorlog)

9.

Item betaelt Fransois vanden Pitte den scildere ter [er ontbreekt hier een woord of een stuk tekst] van diversschen wercke van scilderyen bij hem ghedaen ande engienen vander stede. Eerst van rood ghevaerwet thebbene 10 mottalin serpentinen die te Middelbuersch ghehaelt waeren ende die verwapent metter stede wapenen. Item van 51 bussen inder steden engienhuus. Item van 65 yserin rebauden liggende ten poorten vander stede, 13 mottalin engienen aldaer ende van 3 groote yserin serpentinen daer of de twee met lettren gheteekent zijn, midsgaders twee engienen staende up clijncken al root te vaerwene metter wapene vander stede. Voor al bij appointemente met hem ghemaect 9£ 18s. 8d.

SAB, stadsrekening 1476-77, f 149r.

2 september 1477- 1 september 1478

10.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere van diverssche engienen der stede toebehoorende bij hem verschilt ende ghevaerwet. Te wetene: eerst Groote Griete, twee groote slanghen, zesse langhe ijseren bussen noch een ander groot engien, zeven serpentinen metten cameran, noch een groote mottalin busse. Item 18 cameran zonder loop. Item 19 onder cortaukins, ribaudekins ende vueghelaerkins ende al met hueren cameran ende 61 haebussen voor al 2£ 8s. 10 d.

SAB, stadsrekening 1477-78, f 136v. (november 1477)

11.¹¹⁹

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildre ter causen vander scilderye bij hem ghemaect dienende ten voorseide steicspele metter anchuringhe int scепенhuus voor al 2£ 1s.

SAB, stadsrekening 1477-78, f 141r.

119 Jaarlijks werd door het gezelschap van de Witte Beer een groot steekspel georganiseerd, samenvallend met de Brugse jaarmarkt, in het begin van de maand mei. De schilders werden ingeschakeld bij de versiering van het veld en het avondbanket in het stadhuis.

12.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den schildere van verschilt ende ghewaerwet thebene ene groote serpentine ghecocht jeghen Matheeus de Weyns. Item noch van 16 cleene serpentinaen, 9 cameran ende 12 schermen al metter wapene vander stede. Voor al 30s. 7d .

SAB, stadsrekening 1477-78, f 145r.

13.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere ter causen van dat hij verschilt ende ghevaerwet heift diverssche engienien der stede toebehorende. Te wetene eerst 10 groote engienien ghecocht jeghen Jan Weyns elc met 3 cameran ende twee engienien ooc elc met 3 cameran ghecocht jeghen Cornelis Tsolle, 2s. groten vanden sticke. Comt 24s. gr.

Item van 2 andere engienien die ghecocht waren jeghen den zelve Cornelis 18 gr. vanden sticke. Comt 3s. gr.

Item 67 cleene bussen elc met 3 cameran, zwart te vaerwene 2 gr. vanden sticke. Comt 11s. 2d. gr.

Item van 33 haecbussen zwart te vaerwene, 2 gr. vanden sticke comt 5s. 5d. gr. ende vanden banden van 39 coperin engienien al zwart te vaerwene voor al 2s gr. Comt al tsamen 2£ 5s. 8d.

SAB, stadsrekening 1477-78, f 147v.

14.

Item betaelt ter causen van 9 scoone rijkelicke zelveren vergoude vasselen te wetene: 4 groote kannen, 4 flasschen ende eenen grooten up staende cop, de welke alle ghegheven waren ende ghepresenteert onzen jonghen prince te zinen kerstendome. Weghende al te zamen 250 marck troysch te 2 £ grote tmaerc comt 500 £.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte ter causen van zekere scildereye bij hem ghemaect anden goudin leeu vanden voorseide cop 8 s.

SAB, stadsrekening 1477-78, f 151r.

2 september 1478- 1 september 1479

15.

Item betaelt van costen ghedaen ter causen vanden Beere ende steicspele tnaervolghende.

Item betaelt Fransois vanden Pitte den scildere ter causen vander scilderije bij hem ghemaect dienende ten zelve steicspele metter hanchueringhe int scepenhuus 3 £ 9 s. gr.

SAB, stadsrekening 1478-79, f 169v.

16.¹²⁰

Item betaelt Fransoys vanden Pitte van 4 bannieren bij hem ghemaect ende ghestofteert te wetene twee groote ende twee cleene dienende omme de trompetten vander stede 36s.1d. gr.

SAB, stadsrekening 1478-79, f 171v.

120 Het betreft de versiering van de instrumenten van de trompetters in stadsdienst die mee opstapen in de Heilig-Bloedprocessie.

17.

Item betaelt Colaert Lauwereyns weduwe ter causen van een alve tonne zaetolye van haer ghecocht ende ghelevert Fransois vanden Pitte omme daer mede te verschildene dengienen van der stede 15s.

SAB, 285 : openbare werken, 1476-82, f 169v.

18.

Item betaelt Fransois vanden Pitte de schildre ter causen van dat hij ghevaerwet heift tnieuwe engien roodt ende tcarnacion ende de B vander stede verguld 3s. gr.

Item van 11 yserin serpentinen al roodt ghevaerwet te 10 gr. vander sticke ende van zwart te makene tyserwerc van 24 coprin ende ijserin serpentinen 1,5 gr. vanden sticke comt 4s.3d. Comt up al 16s.5 gr.

SAB, 285 : openbare werken, 1476-82, f 173r.

2 september 1479- 1 september 1480

19.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte scildere ter causen van zekere habijten van boccrane van diversschen collueren bij hem ghemaect ende heerlike ghestoffeirt van scilderye zoot behoort omme abatements daer mede te spelene die men teenen banckeite ghespeilt zoude hebben twelke omme beters wille achter ghelaten was. Voor stoffe ende leverijnghe bij appointemente met hem ghemaect 2*£*.

SAB, stadsrekening 1479-80, f 163r.

20.

Item betaelt Fransoys vande Pitte scildre vande 3 beckenens te vaerwene metten pinne die staet ten Vlamijncdam omme te verguldene 2s.

Item de zelve beckenens te vergoudene metter vane van finen goude 24s.

Item van te vaerwene zwart 12 hackebussen der stede toebehoorende 2s. Comt up al 28s.

SAB, 285 : openbare werken, 1476-82, f 212v. (februari 1480 n.s.)

21.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte, de schildre ter causen van 1 spille, 2 beckenens ende een vane vergult omme te stellene upde wentelsteeghere ten Vlamijncdam 12s. ende van 24 loodin sloven te verguldene die ghestelt zijn upde veinstren inde torre ende ande galerien an beeden zijden, 6 gr. vanden sticke commen 12s. Comt al 24s. gr.

SAB, 285 : openbare werken, 1476-82, f 213r.

2 september 1480- 1 september 1481

22.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere voor zijn moyte ende aerbeyt van ghemaect thebbene in scilderyen zeven dousinen ende viere scildekins heerlike ghestoffeirt metter wapenen vanden ghuene die forestiers gheweist hebben van deser stede toten daghe van heden ende tote dien alle de wapene vanden prijswinders van buten. Alle welke wapenen ende scilden hanghende zijn in een taverreel daer toe dienende in den zale vander poortersloge. Bij appointemente ghemaect metten voorseide Fransoys 3*£*.

SAB, stadsrekening 1480-81, f 158r. (september 1480)

23.

Item 16 in decembre [1480] betaelt ter causen van eenen heerliiken ende costeliken banckette ghegheven boven inden grooten zale vanden scepenhuse onzen harde gheduchten heere ende vrouwe daer dambassade vanden coninc van Inghelande, dambassade vanden hertoghe van Bretaigne ende vele andere groote heeren ende vrouwen waren. Voord daer de ghedeputeirde vanden leden slands van Vlaendren, bailliu, scoutheeten, burchmeesters, scepenen, raden, ghecommiteerden ende notabelen vergadert waren 63£ 7s. 11d.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere ter causen van heerlike ghestoffeirt thebbene met vele diverssche manieren van scilderyen zekere entremessen ende andere zaken dienende ten voorseide banckette. Bij appointmente met hem ghemaect 4£.

SAB, stadsrekening 1480-81 f 162v.

24.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere voor zijn moyte, cost ende aerbeijt van vergout thebbene 12 loodene bollen staende upde thorren tusschen den Minnewatere ende der Bouverijepoorte 20s. gr. Item van ghestoffeirt thebbene den leeu staende int werc ten Vlamijncdamme met eender banniere 6s. Item van drie dousinen scildeckins verbesicht ter incomste van mer vrouwe de douagiere 6s. Item van vergout thebbene een tavereel metter wapene vander stede staende ten Vlamijncdamme 4s. Comt al 36s.

SAB, stadsrekening 1480-81, f 167v. (maart 1481)

25.

Item vanden standtveinstren van beeden galeryen omme of ende an te stellene omme datse Fransoys vanden Pitte verschilderen zoude...

Item betaelt Fransoys vanden Pitte schildere ter causen van vele ende diverschen veinstren bij hem ghevaerwet ten Vlamijncdam groen ende met olye vaerwe. Eerst vooren ter stratewaert 15 veinstren elc met 4 loken ende traillen. Item ande zijde ter waterwaert 5 inkele veijnstren. Item inden grooten thorre inde eytcamere, drie veynstren elc met 6 loken ende 2 traillen ende dit al groen ghevaerwet. Item noch 4 traillen vooren ghevaerwet root met vermeilloene ende voor al hiesch 3£ 5s. gr. Daer vooren hem hier gherekent ende betaelt bij compositie 2£ 11s.

Item betaelt Lenact Casenbroot ter causen van 15 stooopen olye bij hem ghelevert Francois vanden Pitte omme die te oorboorne omme te vaerwene ten Vlamijncdam de dueren, veinstren ende traillen ende 7 pinten olye noch omme de engienen vander stede mede te zuverne bij meester Willem Gheerarts engienmeester vander zelve stede. Voor al tsamen 11s. 7d.

SAB, 285 : openbare werken 1476-82, f 307r. (april 1481)

26.

Item betaelt van costen ghedaen ter causen vanden beere ende steicspele tnaervolghende....

Item betaelt Fransoys vande Pitte den scildere ter causen van alder scilderije bij hem ghemaect dienende ten voorseide steicspele metter hanchuringhe int scepenhuus 3£ 10s.

SAB, stadsrekening 1480-81, f 171v. (mei 1481)

27.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere ter causen van ghestoffeirt ende ghemaect thebbene twee groote bannieren ende een cleene dienende ten tweek trompet-

ten vander stede ende rietpijpe midsgader tleveren vander tafta ende 1,5 once zijden vrijngen daer toe verbesicht 2£ 4s. gr.

SAB, stadsrekening 1480-81, f 172r-172v. (mei 1481)

28.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte de schildere, ter causen van dat hij vergoud heift van finen goude upde Speypoorte. Eerst eene motalen aerne staende up eene standveinster upde zelve poorte. Noch aldaer 4 groote bekenen met 2 banieren. Noch aldaer 2 cleene becxkins ende 2 banieren omme de 2 leeuwen staende upde vorseide poorte. Voor al 32s.

SAB, 285 : openbare werken 1476-82, f 310v. (mei 1481)

29.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte ter cause van 1 bolle te verguldene omme te stellne upden tor bij St Leonaertspoorte 2s.

SAB, 285 : openbare werken 1476-82, f 311r. (mei 1481)

30.¹²¹

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere ter causen voor zijn cost ende moyte van ghestoffeirt thebbene met scilderijen zoot behoort, 4 jonghers stekende boven inde grooten zale vanden scepenhuuse ten tijden dat tbanket gheghegeven was den heeren ende ambassade vanden keysere 20s.

SAB, stadsrekening 1480-81, f 174v.

31.

Ande 4 torren tuschen Sinte Kathelinepoorte ende Minnewater.

Item betaelt Martin vanden Heede ter cause van 4 bekenen, applen ende vanekins bij hem ghemaect omme aldaer te stellene 16s.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte vande vorseide applen ende vanekins de (sic) verguldene. Voor al bij appointemente 16s.

SAB, 285 : openbare werken 1476-82, f 322r. (juli 1481)

32.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere ter causen van dat hij ghenomen heift heerlic ende chierlic te stoffeirne ende te makene van scilderye zoot behoort, 12 beilden ende daer toe te leverne een steenin beilde ghestoffeirt ghelijc dandere, presentende tpersonnage van wilen zaligher ghedinckenesse de hertoghe Kaerle, al staende voor tscepenhuus bijden zuud oosthouke vanden zelve huuse. Al welc vorseide werc ende leverijnghe de vorseide Fransoys ghenomen heift te makene bij ordonnacie vanden goeden lieden vander wet omme de somme van 110 £ gr. Dus hier hem ghegheven in minderinghen van dien de somme van 30£ gr.

SAB, stadsrekening 1480-81, f 184r. (augustus 1481)

121 De ambassade was in Brugge in de eerste helft van juni 1481.

2 september 1481- 1 september 1482

33.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte de scildere ter causen van 4 groote looden bollen die hij vergult heift staende up 4 thorren tusschen den Minnewater ende Ste Kathelinepoorte 20s.

SAB, 285 : *openbare werken 1476-82, f 342v. (september 1481)*

34.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte schildere ter causen van dat hij ghevaerwet heift de 4 veinstren met casseyne ende traillen inde groote zale boven scepenhuuse ende die groene ghemaect ende hem daer vooren ghegheven 10s.

SAB, 285 : *openbare werken 1476-82, f 347r. (september 1481)*

35.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte de scildre ter causen van 2 tabernaclen of tavereelen bij hem ghemaect ende ghestoffeirt van scilderijen metter wapene van Brugghe wel ende rikelic ghestoffeirt alzo daer toe dient staende voor thuus ter watermuelne 2£.

SAB, 285 : *openbare werken 1476-82, f 365v. (december 1481)*

36.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere ter causen ende over de vulle betalin- ghe van ghemaect ende ghestoffeirt thebbene heerlic ende chierlic van scilderyen alzoort behoort zesse beilden metten poortale daer toe, staende anden zuudoosthouc vanden scepenhuuse 26 £ gr. ende 20 s. gr. voor de huere van eenen zeyle ghebesicht tvoorseide werc gheduerende. Comt tsamen 27£.

SAB, *stadsrekening 1481-82, f 155v. (december 1481)*

37.

Item betaelt Janne Cokaert den temmerman van ghelevert ende ghemaect thebbene de stellingen omme tvoorseide werc te moghen stoffeirne 2£ 2s.

Item betaelt ende ghegheven den wercghesellen vanden voorseiden Fransoys vanden Pitte den scildere in hoofscheden ende uut graciën, van dat zij hemlieden wel ghequyt ende ghehadt hadden int wercken vanden voorseiden beilden 10s. gr.

SAB, *stadsrekening 1481-82, f 155v-156r. (december 1481)*

38.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte schildere ter causen van dat hij rood ghevaerwet heift ende verschildert den pand ende muer ter ouder halle ontrent den cadran vander zelve halle, ooc de wapene van Vlaendren ende van Brugghe daer in ghestelt. Ende daer toe gheoorboort 6 stooop olyen 10 gr. den stooop, _ £ azuer coste 8s. ende voor al betaelt van stoffe ende aerbeyt de somme van 29s.

SAB, 285 : *openbare werken 1476-82, f 369v. (januari 1482)*

39.¹²²

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den schildere ter causen ende in hoofscheden ende drijnghelde van dat zijne ghesellen ghewrocht hebben ande beilden ende tandere werc staende ande zuud oosthouc vanden scepenhuuse 10s.

SAB, 285 : *openbare werken 1476-82, f 385v. (juni 1482)*

122 Waarschijnlijk betreft het hier dezelfde vergoeding van document nr.37.

40.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte schildere ter causen van 1 loodin bolle te verguldene omme die te stellene upde galerije van Sinte Leonaertspoorte an 1 torre 2s. gr.

SAB, 285 : openbare werken 1476-82, f 402r-v. (juli 1482)

2 september 1482- 1 september 1483

41.¹²³

*Item 23 in lauwe [1483 n.s.] betaelt van costen ghedaen ter logen daer mijn heere vanden Gruuthuuse, bailliu, scoutheeten, beede de buerchmeesters, eenighe scepenen ende notabelen vanden Beere vergadert waren omme tordineirne steicspel te Rijsle mids datter gheen forestier en was 2£. 4s. 2d gr.**

Item betaelt van costen ghedaen ter causen vanden steicspele te Rijsle tnaervolghende. Eerst betaelt Joos vander Strate ter causen van 32,5 ellen tafta cangant ende van 6 ellen wit tafta, alle 3s. delle. Comt 4£ 5s. 6d. Item van 10 ellen zwart fluweels te 9s. 6d. delle. Comt 4£ 15s. Item van 5 ellen root satijns cramosijn te 18s. delle. Comt 4£ 10s.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den schildere ter causen van twee bannieren omme de trompetten ende 3 omme de scalmeyen midsgaders 5s. 10d. gr., van frijngen 33s. 10d.

Item van 4 blasoenen 4s.

Item voor tpingoen verwapent mettten twee helmen 22 s.

Item van 300 beerkins midsgaders 2 patroonen ende thueren van zinen paerde voor al 15s.

SAB, stadsrekening 1482-83, f 158r-158v.

42.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den schildere vanden veinsteren staende anden thor ten Vlaminckdamme en de andere zaken inden zelve thor te vaerwene groen van olye vaerwe. Bij appointemente met hem ghemaect 2£.

SAB, stadsrekening 1482-83, f 158r-160r.

43.

Item betaelt van costen ghedaen ter cause vanden beere ende steicspele tnaervolghende...

Item Fransoys vanden Pitte den schildere ter causen van alder scilderye bij hem ghemaect dienende ten voors. steicspele metter hanchuringhe int scepenhuus. Voor al 3£ 7s.

SAB, stadsrekening 1482-83, f 161v. (mei 1483)

44.

Item betaelt Fransoys vande Pitte den schildere voor zijn cost ende moyte van ghemaect thebbene drie groote bannieren ende drie cleene dienende ande trompetten ende andere instrumenten vanden menestruelen van deser stede ghestoffeirt metter wapene vander zelve stede zoot behoort 2£.

SAB, stadsrekening 1482-83, f 164v. (Heilig Bloedprocessie in mei 1483)

123 Door de rouw na de dood van Maria van Bourgondië op 27 maart, vond het steekspel van de Beer in mei 1482 geen plaats en was er dus voor dat jaar geen forestier. Het behoorde tot de verplichtingen van het forestierschap om op vastenavond van het daarop volgende jaar de stad te vertegenwoordigen op het steekspel "Epinette" te Rijsel.

2 september 1483- 1 september 1484

45.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte, scildere, ter causen ter causen (sic) van dat hij verguld heeft de bekenen staende up de 4 torrekins ten damme ant speyhuus. Te wetene an elc torrekin 2 bekenen ende een vanekin metter wapenen van Vlaendren ende van Brugghe. Van elken torrekin 10s. gr. Comt tsamen 2£.

SAB, 285 : openbare werken, 1482-87, f 91r. (februari 1484)

46.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte scildre ter causen van eene banniere bij hem ghemaect omme de speillieden van deser stede 10s. Item om tafta 4s. Item van 2 onsen ende een half fringen 5s., van nayene 4 gr. ende van 4 pinjoenen van bocrane verwapent omme de voetghanghers als zij uuttrocken 4s. gr. Comt al tsamen 23s. 4d.

SAB, 285 : openbare werken, 1482-87, f 116r. (februari 1484)

47.

Item den laetsten dach van april [1484], betaelt ter causen vanden blijden incommene hier binder stede van onzen harde gheduchten heere ende prince den grave Phelips tnaer-volghende.

Te wetene eerst van viere scoone historien ende spelen chierlike ende heerlike ghestoffeirt, van vele diverssche scoone personagen uut diversschen historien ghenomen uten bibeel, accorderende up tbljide ende vriendelic ontfanghen ende incommen vanden zelven onzen gheduchten heere. Costen tsamen daer in begrepen tleveren ende maken vanden stallagen, tstofferen van alder scilderye daer toe dienende, costen ende anders datter an cleift 13£ 12s.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere ter causen van ghemaect ende heerlike ghestoffeert thebbene een taveeel vanden persoon van onzen voorseide gheduchten heere ende prince, van drie scilden metten wapenen vanden zelven onzen gheduchten heere, vanden lande van Vlaenderen ende van deser stede van Brugghe. Ende voord vanden abillementen van twee steicpaerdekins ghemaect ende ghestoffeirt chierlic van scilderyen, metten harnasche ende al datter toebehoort. De welke den voornoemde onzen gheduchten heere te zijnder begheerte ghepresenteirt ende ghegheven waeren hem vertreckende van deser stede te Ghend. Costen tsamen bij appointemente met hem ghemaect 4£.

SAB, stadsrekening 1483-84, f 168r.

48.

Item betaelt Fransoys vande Pitte den scildere van thebbene ghedaen vermaken den boom van Jesse daer hij te broken was. Voord van dien nieu te stoffeirne met tghuend datter toebehoort chierlike ende heerlike van scilderyen midsgaders den cost vanden personagen die daer mede besich waren. Voor al bij appointemente 10 £.

SAB, stadsrekening 1483-84, f 169v. (mei 1484)

49.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere ter causen van dat hij chierlike ende heerlike ghestoffeirt ende ghemaect heeft van scilderyen acht beilden metten tabernakelen der toebehoorende, staende vooren inden middele vanden scepenhuuse midsgaders tleveren van alden goude ende al anders datter toe ghegaen es 40 £.

SAB, stadsrekening 1483-84, f 183r. (augustus 1484)

2 september 1484- 30 juni 1485

50.¹²⁴

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere ter causen 7 pingoenen bij hem ghemact dienende den vitalgiers metter wapene vander stede 3s. 4d.

SAB, stadsrekening 1484-85, f 162v.

51.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte schildre ter cause van twee wapen bij hem ghemact upde speye ten damme ende van alle de veinstren ende de twee groote dueren groen te makene int scepenhuus van deser stede mids twee vanekins te verschildene upde zelve speye. Voor al 24s.

SAB, 285 : openbare werken, 1482-87, f 157v.

52.

Item betaelt Francois vanden Pitte schildre ter causen van viere beckenen bij hem verguld ende twee vanen bij hem verschildert metter wapene van Brugghe dienende up St Kathelinepoorte. Bij appointementen met hem ghemact 4£.

SAB, 285 : openbare werken, 1482-87, f 182v.

53.

Item Fransoys vanden Pitte den scildere ter causen van ghemact thebbene diverssche costelicke scilden ende andere ghereetscepen up tontfanghene vander incomste van onsen harde gheduchter heere up tjaer verleden [29 juni 1485] 6£ gr.

SAB, stadsrekening 1485-86, f 146v.

1 juli 1485- 1 sept 1486

54.

Huutgheven van stoffe ende werke.

Item betaelt Sebastiaen de Witte als ghenomen hebbende in taswercke te makene ende te leverne de houtine cappe van Sinte Kathelinen poorte ende dat omme de somme van 196£ gr. daer of hem bijder rekeninghe hendende te september 84 betaelt was 22£ 10s. gr. ende bider rekenijnghe vanden jare verleden 107£ 10s. gr. ende nu over de vulle betalinghe vanden voorseide wercke mids den 8£ 10s. gr. betaelt Fransoys vanden Pitte den scilde-re ende anders 74£ 10s.

SAB, stadsrekening 1485-86, f 146r.

55.

Item betaelt van alrande diverssche handghewercken als maetzenaers, temmerlieden, tegheldeckers, carrelieden, waghenaers, steenhauwers, delvers, scipwerckers, scailledeckers, dycaghen, zagghers, ghewrocht hebbende int huus vander tresorje, int dulhuus, int wulhuus an diversche cayen, poorten, kistdammen, brugghen, fonteynen ten Damme, ter Mude an

124 Tot eind juni 1485 was Brugge verwickeld in een gewapend conflict met Maximiliaan van Oostenrijk. Hoe langer het conflict duurde des te nijpender werd de voedselbevoorrading van de stad. Daarom werden er speciale groepen op uit gezonden om proviand te zoeken. Deze "vitalgiers" werden met officiële kentekenen van de stad uitgerust.

thuus, ter toolne an beede de hallen ende elders. Te wetene bij meester Cornelis de Bavelare, Jacop Heyndricx tegheldeckere, meester Pieter Aerts de maetsenaere, Pieter Hallinc delvere, Jacop Pruumbout, Joos Roels steenhouwere, Adriaen Avezuene, Christoffels Spierinc, Loy de Bomere waghenaers, Adriaen de Bloc temmerman, Jan vanden Casteele ende Stevin de Vos scailledeckers, Fransoys vanden Pitte, Jan f Clais van Lapschuere, Pieter Taelman de carreman, Cornelis Coggheman de lijndrayere, Jan vander Helst ende Jan vander Biest scipwerckers, Vincent vander Mote 532£ 10s. 11d.

SAB, stadsrekening 1485-86, f 146r-v.

56.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere ter causen voor zijn cost ende moyte van ghemaect te hebbene viere patroonen zo daer toebehoort. Te wetene patroon van Onzer Liever Vrouwen beilde metten reprijns ende tabernakelen der toebehorende. Item de patronen van wilen zaligher ghedinckenesse hertoghe Karel ende mervrauwe Marye van Bourgongne ende van onzen harde gheduchte heere ende prince nu wesende den conijnc vanden Romeynen. Item van vichtich wapenen vander stede die an toortsen ghesleghen waren. Item vanden voorseide patroonen te draghene tAndworpen ende aldaer te tooghene den buerchmeesters van deser stede ende eenighen tresoriers ende voor een Sinte Katheline beilde te doen snijdene twelke staet in Sinte Katheline poorte voor al 2£ 16s.

SAB, stadsrekening 1485-86, f 159v.

57.

Item betaelt van costen ghedaen ter causen vanden beere ende steicspele.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere te causen van alder scilderye bij hem ghemaect dienende ten voorseide steicspele metten hanchuringhe int scepenhuus 4 £ gr.

SAB, stadsrekening 1485-86, f 169v.

58.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den schildere voor zijn cost moyte ende aerbeyt van ghemaect te hebbene twee bannieren omme de trompers menestruelen van deser stede ende drie omme de pijpers ooc menestruelen vander stede 2£ 6s. gr. Item bij hem verleyt van 18 ellen peersch ende groen frijnghen weghende 4 ons ende een fysein 6s. 8d. Item van 12 ellen frijnghen, 6 ellen coorden, 4 cnoppen weghende 4,5 ons ende 1,5 fysein 8 s. 11d. Comt tsamen 3£ 1s. 7d.

SAB, stadsrekening 1485-86, f 172r.

59.

Dincomste van mijnen heere den keyser ende van onsen harde gheduchten heere den conijnc binder stede van Brugghe.

Item betaelt Jan Canin ende zine medeghesellen ter causen van haerlieder moyte ende aerbeyt van behanghen thebbene buten der Cruuspoorte met rooden lakenen 30s.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere ter causen van heerlicke ende chierlike ghestoffeirt thebbene van schilderijen 3 grootte scilden die ghehanghen waren buten ande voorseide poorte. Item upde maerct drie grootte wapenen verwapent, ghecroont ende ghetoysonde ende van 150 scilden vander wapenen vander stede voor al 6£.

SAB, stadsrekening 1485-86, f 177v.

60.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere ter causen van ghemaect ende ghelevert thebbene de parcheelen hier naer verclaerst. Eerst Sinte Michiel staende upden thor vander ouder halle lanc 15 voeten metten vlercke, cruce, banniere, chappeau de mentaban ende anders. Item den duvel 16 voeten lanc. Item onder Sinte Michiel ande spille twee groote beckenen tdeen vier voeten wijt ende tander drie lattel meer of min. Item tusschen beede den beckenen een croone vijf voeten wijt voer tcruce. Item upde 4 mailgen viere spillen ende an elke spille drie beckenen. Item voord 8 spillen ande standt veynsters elc met 3 becken. Item an elc vanden voorseide spillen een baniere elc lanc omtrent een elle ende onder alf elle breed. Item noch ghemaect twee vande gelijke spillen up Sinte Katheline poorte up tlaetste werc, elc met drie beckenen ende twee banieren. Alle welke voorseyde parcheelen vergoud zijn met fijnen noblen goude ende hebben ghecost bij appointemente met hem ghemaect de somme van 64 £.

SAB, stadsrekening 1485-86, f 183r.

61.

Item betaelt Frans vanden Pitte de scildere ter causen van te verguldene ende te stoffeiren 2 beilden ende tabernaclen staende an St Kathelinepoorte ende ande Raempoorde vooren voor al per acquit 25 merte [1486 ns] 4 £.

SAB, nr. 285 openbare werken, register 1482-87, f 225v.

62.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte scildre. Ter causen van 10 spillen elc met 2 beckenen ende elc 1 vane daer up die al te verguldene ende te verwapene alzoot behoort staende up Sinte Katheline poorte bij appointemente met hem ghemaect voor al per acquit 3 april naer paesschen (= 1486) 8 £.

SAB, 285 : openbare werken, 1482-87, f 212v.

63.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den schilder ter causen van drie parcken zinen ambochte angaende bij hem ghemaect voor dese stede inde jaerschare voorleden ende die ghehanghen voor de cruuspoorte ten incomste van onzen gheduchten here ende prinche den herdshertoghe van Oostrijcke nu conijnc vanden Romainen. Voor al bij appointemente met hem ghemaect per acquit 6 £ gr.

SAB, nr. 285 : openbare werken, 1482-87, f 242v.

2 september 1486- 1 september 1487

64.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte, den scildere, de somme van 19£ gr. van dat hij ghewrocht ende ghemaect heift tnaervolghende. Te wetene up tdac vander cappe vander halle viere wapenen. Eerst de wapene van onzen haerde gheduchten heere den conijnc vanden Romeynen metten coronale ende metten ordene de welke zijn wel 15 voeten hooghe ende sghelijcx de wapene vanden hertoghe, onzen prince zinen eenighen zuene ooc metten coronole ende metten ordene also hooghe als deerste. Item noch de wapenen van Vlaendren ende de wapenen vander stede van Brugge ende al vergult daert behoort.

Item noch vergult de groote hoose staende ande groote cappe, wesende 11 voeten hooghe ende hondert(sic) 12 voeten wijt ende noch 4 cleene hoozen elc 4 voeten

hooghe ende onder twee voeten wijt over cruce ende al vergult van fijnen goude dus hier de voorseide 19£.

SAB, stadsrekening 1486-87, f 153r.

65.

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere ter causen van zekere scilderye bij hem ghedaen ende ghemaect boven der scelle diere hanct inde poorte van Sinte Kathelinen ende al ghestoffeirt van finen goude 2£ 10s.

SAB, stadsrekening 1486-87, f 165r.

2 september 1487- 29 februari 1488

66.

Item betaelt Fransois vanden Pitte de scildre van ghevaerwet thebbene zekere meniche-
te van trailgen ende veinstren int huus van wijlen meester Jan de Gros 2£ 10s.

SAB, stadsrekening 1487-88, f 121r.

1 maart tot 1 september 1488

67.

*Item betaelt Jan Thiery ter causen van 9,5 ellen blaeu tafta te 3s. 6d. gr delle ende 17,5
ellen roodt bockeraen te 1gr delle jeghen hem ghecocht ter stede behouf daer of ghemaect
waeren zekere pinjoenen ende bannieren omme dese stede. Comt de somme van 2£ 2s*

Item betaelt Fransoys vanden Pitte den scildere de somme van 8£ 4s. 6d. gr. van dat hij ghewrocht ende ghemaect heift tnaervolghende te wetene: eerst zesse cleene pijngoenen van rooden bockerane te verwapene metter stede wapene 8 gr. vanden sticke, comt 12 s. gr.

Item noch 2 pingoenen elc 2 hellen lanc ende een bannyere van een trompette 18 gr. vanden sticke, comt 4s. 6d. gr. Item noch van 2 pingoenen van tafta 4 hellen lanc van die te verwapene metter wapene van hertoghe Phelips ons prince, metter wapenen van deser stede ende Sint Andries Cruus vergult ende verzelvert alsoot behoort. Voor al 2£ 10s. gr.

Item van noch groote bannieren omme de trompetten ende drie cleene bannieren omme de menstruelen die al te verwapene metter wapene van deser stede 2£ 10s.

Item van viere dozijn scildekins metter wapene vander voorseide stede verbesicht ande toortsen ghedregghen inde processie als de coninc vanden Romeynen zijnen eedt dede tonderhoudene den pays 3 gr. vanden sticke, comt 12s. gr.

Item van een pinjoen van tafta wit ende peerch daer in ghewrocht mijn heere Sinte Christoffels in goud ende ghestoffeirt alzoot behoort 20s. gr.

Item noch een pynjoen van bockerane 4 ellen lanc met Sinte Sebastiaen ende Sinte Baerble verwapent met Sint Andries Cruus ende wapene van Brugghe. Noch 2 een omme dese stede ende een omme de ruters die trocken tArdenburch 8s. gr vanden sticke, comt 16s. gr. Comt al ter voorseide somme van 8£ 4s. 6d.

SAB, stadsrekening 1 maart 1488- 1 september 1488, f 136r.

1 januari tot 1 september 1491

68.

Item betaelt Franssoys vanden Pitte ende Thomaes Boonin de somme van 11£ gr. Te wetene Thomaes 7 £ ende Franssoys 4 £ gr. ende dit ter causen van dat zij verleyt ende betaelt hebben bij laste van mijnen heeren vander wet diverssche oncosten van schildrijen, themmeraige, lijnwaet, bockraen, toortsen ende anderssins etc alst blijft bij huerlieder particuliere rekeninghe van eenen siege dat ghemaect was inde buerch als men de feeste hielt vanden Roomschen conijnc vander victorye vander stede van Albrygael in Ongherije aldaer hij ontfanghen was als conijnc van Ongherijen etc. Bij welke hier binder stede diverssche feesten ghehouden waeren. Dus hier 11£.

SAB, stadsrekening 1 jan. - 1 sept. 1491, f 165v.

2 september 1492- 1 september 1493

69.

Huutgheven van allerande handghedade ende weercke also daer toe ghediendt ende behooric gheweist heift

Franssoys vande Pitte scilder.....

SAB, stadsrekening 1492-93, f 158r.

2 september 1493- 1 september 1494

70.

Huutgheven van alreander handghedade ende weercke...

Franssoys vanden Pitte 15£ 6s.gr.

SAB, stadsrekening 1493-94, f 158v.

71.

Item betaelt Franssoys vanden Pitte, den scildere, ter causen van 81 lederin heemers bij hem gheschildert metten teekene vander stede teene grooten vanden sticke. Comt 6s. 9d.

SAB, stadsrekening 1493-94, f 169v.

2 september 1494- 1 september 1495

72.

Huutgheven van allerande handghedade ende wercke.

Item Franssoys vanden Putte schilder 3£ 16s. gr.

SAB, stadsrekening 1494-95 f 168r.

2 september 1496- 1 september 1497

73.¹²⁵

Betaelt Michiel de Conijnc schildere ter causen van 24 schildekins metter wapene van Brugghe bij hem ghemaect te (het bedrag is niet ingevuld) gr tstick dewelke verbesicht waren ande toortsen int hof 6s.

Betaelt Franssois vanden Pitte schildere ter causen van noch 24 schildekins bij hem ghemact te 8 gr. vanden sticken. De welke wat meerder waren ende verbesicht ande toortsen ter Cruuspoorte. Comt 16s.

Betaelt noch den zelven Franssois ter causen van 2 groote losanghen deene verwapent metter wapene vander prinche ende dandere metter wapene vander prinsesse de welke ghestekt waren inde Cruuspoorte jehghens huerlieder incomste. Coste 16s.

SAB, stadsrekening 1496-97, f 120r.

2 september 1502- 1 september 1503

74.

Van allerande wercke ghedaen binnen desen voorseide jare...

Item Franssois vanden Pitte schildere ter causen vanden wercke bij hem ghedaen alsoot blijkt bijden voornoemde boucke ende zijn overgheven de somme van 2£ 1s. 7d. gr

SAB, stadsrekening 1502-03, f 71r.

2 september 1503- 1 september 1504

75.

De voornoemde Jacop de Smit ter causen van 16 toortsen weghende 56£ bij hem ghelevert bij laste vander wet. Omme metten lijcke te draghene toter pale van mijn heere van Dentergheem overleden burchmeester vande course van deser stede te 7 gr. tpoint. Comt 32s. 8d. gr.

Item Franssois vanden Pitte over 16 zwarte scildekins met vergulde boorden ghehecht ande voornoemde toortsen 2s. gr.

SAB, stadsrekening 1503-04, f 90r.

2 september 1506- 1 september 1507

76.

Franssois vanden Pitte schildere 3s. groten van dat hij ghemaect heeft twaelf blazoenen metter wapene vander stede te 3 groten tstick. Dewelke gheslegghen ande toortsen diemen drouch neffens twaerde helich bloet etc. Dus hier de voors. 3s.

SAB, stadsrekening 1506-07, f 111r. (mei 1507)

125 De blijde inkomst van Filips de Schone en zijn echtgenote op 20/3/1497 n.s.

77.

Huutighaven ghedaen ter causen vander incomste van mer vrouwe de douagiere van Savoye de welke ontfaen was als stedehoudeghe vande Roomschen conijnc baren vadre, regent voocht ende mambour van onsen gheduchten heere ende prince Kaerle bijder gracien gods, eerdsbertoghe van Oostrijc etc. ende gheschiede de zelve incomste den andren dach van wedemaent XVc zevene. (2 juni 1507)

Betaelt Franssoys vanden Pitte over 28 scilden vanden wapene vander stede bij hem ghemaect te 3 gr. tstic, 7s. gr.

SAB, stadsrekening 1506-07, f 140r.

Voedselconsumptie in het Brugse Sint-Janshospitaal tijdens de Middeleeuwen (1280-1440)

Deze studie beoogt een analyse van de voedselconsumptie in het Brugse Sint-Janshospitaal tijdens de late Middeleeuwen. Op basis van de goed bewaarde reeksen rekeningen van het hospitaal worden zowel sociaal-economische als cultuurhistorische aspecten van de voeding onderzocht. Meer concreet staat in deze studie het relatief belang en de productieprocessen van meerdere voedingsmiddelen centraal (hoofdstuk 4). In het zesde hoofdstuk wordt nader ingegaan op de herkomst van het voedsel. Uit deze studie blijkt dat de evolutie van de voedselconsumptie in het Sint-Janshospitaal een tendens volgt die ook in Duitsland en Engeland werd vastgesteld.

De rekeningen

De rekeningen van het Sint-Janshospitaal werden bijgehouden door een meester, een hoofdbroeder van het hospitaal, die bijgestaan werd door een bursier. De meester werd voor één jaar verkozen door de broeders en zusters van de gemeenschap. Dat de rekeningen van het hospitaal zeer secuur en systematisch bijgehouden werden is ten dele het gevolg van de stevige greep die de stad Brugge had op het Sint-Janshospitaal: het college van schepenen stelde voogden aan die jaarlijks de rekeningen van het hospitaal moesten controleren¹.

1 G. MARECHAL, *Het hospitaalwezen te Brugge in de Middeleeuwen, een institutionele en sociale studie*, Doctoraatsverhandeling R.U.Gent, 1974-1975, p. 5003-5004. Dit proefschrift werd uitgegeven als : G. MARECHAL, *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de Middeleeuwen*, Kortrijk, 1978 (*Standen en Landen*, 73).

De oudste beschrijving van de aankoop van voedingsmiddelen in de boekhouding van het Sint-Janshospitaal dateert van het einde van de 13de eeuw, meer bepaald van het jaar 1280. In de periode 1280-1440, vervolgens, worden de uitgaven aan voedingsmiddelen onafgebroken weergegeven. Na 1440 bevatten de rekeningen geen gegevens meer over voedingsmiddelen omdat deze vanaf dat jaar in aparte huishoudboekjes werden bijgehouden die niet bewaard zijn.

De rekeningen eindigen en beginnen steeds in de maand mei. Voor dit onderzoek werden volgende jaren systematisch onderzocht²: 1279-1280, 1283-1284, 1289-1290, 1293-1294, 1299-1300, 1306-1307, 1309-1310, 1315-1316, 1316-1317, 1319-1320, 1324-1325, 1331-1332, 1339-1340, 1340-1341, 1341-1342, 1342-1343, 1344-1345, 1349-1350, 1354-1355, 1358-1359, 1356-1360, 1360-1361, 1361-1362, 1364-1365, 1369-1370, 1374-1375, 1381-1382, 1385-1386, 1391-1392, 1395-1396, 1399-1400, 1400-1401, 1401-1402, 1404-1405, 1409-1410, 1415-1416, 1420-1421, 1425-1426, 1430-1431, 1435-1436, 1440-1441.

Op grafieken en tabellen wordt enkel het laatste rekeningsjaar weergegeven: bijvoorbeeld voor het jaar 1469-1470 is dat 1470.

Wie waren de consumenten in het Sint-Janshospitaal?

Het Sint-Janshospitaal was tot het laatste kwart van de 13de eeuw het enige hospitaal in Brugge en stond aanvankelijk open voor alle mensen in nood, namelijk voor zieken, zwakken, bejaarden, pelgrims, passanten (reizigers) en daklozen. Mensen die leden aan lepra of een andere besmettelijke ziekte werden echter niet aanvaard. In de 14de eeuw nam het Sint-Janshospitaal voornamelijk nog zieken op omdat gespecialiseerde instellingen opgericht werden voor bejaarden, pas-

2 De rekeningen van het Sint-Janshospitaal bevinden zich in het archiefdepot van het O.C.M.W. van Brugge. De rolrekeningen 5b, 10, 14b, 18, 23, 30b, 32b, 37b, 38, 41b, 45b, 51b en de registers 54, 55, 57, 58, 62, 72, 76, 81, 83, 84, 88, 96, 104, 114, 123, 129, 134 en 141 werden voor deze studie gebruikt. Meer informatie is te vinden in: S. DEHAECK, *Voedselconsumptie te Brugge in de Middeleeuwen. Casestudy: het Sint-Janshospitaal en het hospitaal van de Potterie*, Licentiaatsverhandeling R.U.Gent, 2000. Deze verhandeling is raadpleegbaar op www.thesis.net.

santen en pelgrims. Er verbleven ook proveniers in het hospitaal, dit zijn poorters van de stad Brugge die uit schrik voor armoede en ziekte een prebende (= 'kost en inwoon') afkochten³.

Het is onmogelijk vast te stellen hoeveel mensen jaarlijks precies in Sint-Jan verbleven. Over het aantal gasten werd in de rekeningen maar weinig genoteerd⁴: in het midden van 15de eeuw werden 83 bedden vernieuwd en in het jaar 1547 verbleven 74 zieken en 30 passanten, samen 104 personen in het hospitaal.

Naast de hospitaalgasten waren er vaste werkkrachten, zoals de ziekenbroeders en -zusters. In de eerste helft van de 15de eeuw varieerde het aantal broeders en zusters tussen 15 en 19. Daarnaast werden in de 15de eeuw ook een drietal joncwijven en een drietal cnapen uitbetaald. Het aantal proveniers varieerde in diezelfde periode tussen 10 en 13. Het maximum aantal consumenten in de 15de eeuw, zieken, passanten, broeders, zusters, joncwijven, cnapen en proveniers inbegrepen, was dus ongeveer 142.

Kunnen deze gegevens richtinggevend zijn voor de 13de en de 14de eeuw? De eerste zaal van het hospitaal, die rond 1150 opgetrokken werd aan de westzijde van de Mariastraat, kon een dertigtal bedden bevatten. In het begin van de 13de eeuw werd deze zaal te klein voor de talrijke gasten en een nieuwe vleugel werd bijgebouwd, haaks op de eerste. Nog vóór het einde van de eeuw werd een bijkomende zaal gebouwd aan de noordzijde en in 1310 een laatste zaal aan de zuidzijde, palend aan de Reie. Hoeveel bedden er waren in 1310, is niet geweten⁵, maar een 80-tal bedden lijkt wel realistisch. Een belangrijke opmerking, met het oog op het aantal consumenten in het hospitaal, is dat wellicht niet iedereen een bed nodig had. Passanten en pelgrims sliepen in de 13de eeuw misschien wel op de grond, op stro of op de koer van het hospitaal. De broeders en zusters, en waarschijnlijk ook de proveniers, meiden en knechten sliepen niet in de ziekenzalen van het hospitaal⁶.

3 G. MARECHAL, *Het Sint-Janshospitaal in de eerste eeuwen van zijn bestaan*, in: Sint-Janshospitaal Brugge 1188-1979, tentoonstellingscatalogus, Brugge, 1976, p. 57.

4 G. MARECHAL, *Het hospitaalwezen te Brugge*, p. 9012-9015.

5 B. BEERNAERT, *Het ongekende broederklooster*, in: Goed gekruid, Brugge, 2004, p. 69-75.

6 Zie voor wat de proveniers betreft evenwel ook G. MARECHAL, *Het hospitaalwezen te Brugge*, p. 11.068-11.069.

Aantal consumenten en hoofdelijk verbruik

Omdat niet geweten is hoeveel mensen jaarlijks in Sint-Jan verbleven en aten, is het onmogelijk om het hoofdelijk verbruik van verschillende voedingsmiddelen te berekenen. Omgekeerd te werk gaan en, op basis van een in andere studies goed geadstrueerd hoofdelijk verbruik van graan, het aantal consumenten in het hospitaal berekenen, kan wel.

Hieronder volgt een overzicht van het gemiddeld hoofdelijk verbruik van graan per dag op verschillende plaatsen in Europa, vastgesteld door verschillende historici⁷:

Auteur	Periode	Plaats	Gram graan per dag per persoon
Derville A.	14de eeuw	Rijsel	750
Moulin L.	11de-13de eeuw	Castilië	750
	14de-15de eeuw	Engeland	1000
	eind 15de eeuw	Burgos	600
Neveux H.	14de-15de eeuw	algemeen	800 à 900
Vandenbroeke C.	16de eeuw	Nederlanden	735
Dyer C.	13de- 15de eeuw	Engeland	695 à 810

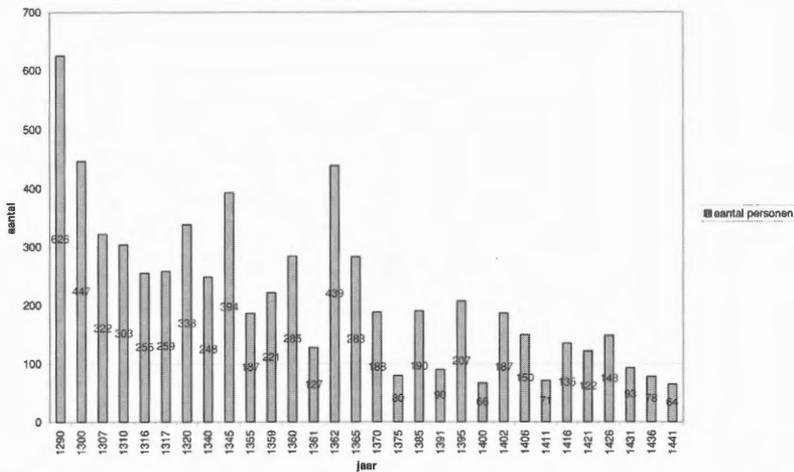
Uit de gegevens blijkt dat het gemiddeld graanverbruik per hoofd per dag varieerde tussen 600 en 1000 gram. Houden we het simpelweg bij 750 gram per dag. Dit kan ons toelaten een gemiddeld aantal consumenten in het Sint-Jan te berekenen op basis van het graan, dat binnengebracht werd in het hospitaal.

Rekening houdend met het soortelijk gewicht van tarwe⁸, het graan dat duidelijk de voorkeur kreeg in het hospitaal, komt 750 gram graan per dag overeen met 3,57 hl graan per jaar. Wanneer we de jaar-

7 A. DERVILLE, *Vivre à l'hôpital Saint-Sauveur de Lille (1285-1471)*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 81, 1998, p. 126; L. MOULIN, *Europa aan tafel. Een cultuurgeschiedenis van eten en drinken*, Antwerpen, 1988, p. 103; H. NEVEUX, *L'alimentation du XIVe au XVIIIe siècle*, in: *Revue du Nord*, LI, 1973, p. 352; C. VANDENBROEKE, *Agriculture et Alimentation*, Gent, Leuven, 1975, p. 275; C. DYER, *Standards of living in the later Middle Ages, social change in England c.1200-1520*, Cambridge, 1989, p. 153.

8 Het soortelijk gewicht van tarwe is 768 gram per liter

lijkse hoeveelheid liter graan⁹, binnengebracht in het hospitaal, delen door 3,57 hl (357 liter) bekomen we merkwaardige resultaten wat het aantal consumenten betreft. De resultaten op grafiek 1, die enkel met een grote omzichtigheid kunnen gebruikt worden, lijken op het eerste zicht realistisch voor de periode na 1370, maar niet voor de periode ervoor. Misschien kunnen deze resultaten er echter wel op wijzen dat in de 13de en het begin van de 14de eeuw de voedselbijstand in het hospitaal belangrijker was dan de slaapgelegenheid. Met andere woorden: dat het hospitaal pas vanaf de tweede helft van de 14de eeuw een verblijfplaats voor zieken werd en dat in de periode ervoor de voedselhulp aan alle mensen in nood meer centraal stond.

Grafiek 1: schatting van het gemiddeld aantal personen in het Sint-Janshospitaal op basis van een jaarlijks graanconsumptie van 357 liter per persoon.

Relatief belang en productieprocessen van voedingsmiddelen

Granen: tarwe, rogge, gerst en haver

Granen vertegenwoordigden een groot deel van de voedseluitgaven van het hospitaal: in 1382 gaat 41% van de uitgaven aan voedsel

⁹ De inhoudsmaat voor graan in de rekeningen is hoet. 1 hoet = 166 à 172 liter. In deze studie wordt 1 hoet gelijk gesteld aan 169 liter.

naar granen, in 1441 is dat 27 %. De graansoorten die in de rekeningen genoteerd werden, zijn tarwe, rogge, gerst en haver. Over het algemeen wordt aangenomen dat gerst en haver vooral verwerkt werden in de bierproductie. Haver werd daarenboven ook vaak gebruikt als voeding voor paarden¹⁰. Tarwe en rogge daarentegen werden geconsumeerd in de vorm van brood, pap of soep.

Tarwe en rogge

Een gast in het Sint-Janshospitaal kreeg vooral tarwe, en in mindere mate rogge te eten, vermoedelijk voor het grootste deel in de vorm van brood, dat in de bakkerij van het hospitaal werd gebakken. Dit strookt niet met wat algemeen aanvaard wordt, namelijk dat door de gewone man voornamelijk goedkopere rogge gegeten werd¹¹. De consumptie van tarwe in steden lag over het algemeen echter wel hoger dan in landelijke gebieden¹². Ter informatie: een metselaarsknecht zou op het einde van de Middeleeuwen 70 à 80 % van zijn loon aan brood hebben besteed¹³.

De tarwe was voor het grootste deel afkomstig van de boerderijen van het hospitaal, die beschikten over vruchtbare grond. In de rekeningen werd goed bijgehouden hoeveel tarwe door de boerderijen werd geleverd en wat de marktprijs was van de geleverde tarwe.

In bijna alle onderzochte jaarrekeningen werd naast de tarwe van de boerderijen ook tarwe aangekocht op de markt. Dit wijst op een duidelijke voorkeur, want er werd nooit rogge aangekocht. De kleine hoeveelheid rogge was afkomstig van de de boerderijen *Briele* en *Donc*. De duidelijke voorkeur voor tarwe heeft misschien te maken met het feit dat het hospitaal een religieuze instelling was. Verzwakte armen en zieken stonden centraal in de beoefening van de christelijke barmhartigheid en kregen dus het duurste graan voorgeschoteld, dat waarschijnlijk als gezonder en beter beschouwd werd. En het graan

10 M.-J. TITS-DIEUAIDE, *La formation des prix céréalières en Brabant et en Flandre au XVe siècle*, Brussel, 1975, p. 38-40.

11 M.-J. TITS-DIEUAIDE, *La formation des prix céréalières*, p. 38. C. VANDENBORRE, *Prijzen, lonen en levensstandaard in Brugge en omgeving tijdens de 14de en het begin van de 15de eeuw*, Licentiaatverhandeling R.U.G., 1998-1999, p. 122.

12 C. VANDENBROEKE, *Agriculture et Alimentation*, p. 275

13 A. DETREMMERIE, *'t is voor de bakker, de mechanisering van de brood- en banketbakkerij*, Gent, 1986, p. 11.

van de hostie was tarwe!

De evolutie in de hoeveelheid graan die binnengebracht werd in het hospitaal valt duidelijk te volgen op grafiek 1 (vorige hoofdstuk), waar het aantal liter graan gedeeld werd door 357. De hoeveelheid tarwe en rogge, die binnengebracht werd in het hospitaal gedurende de 14de en 15de eeuw, daalde voortdurend. Deze dalende tendens kan eventueel verklaard worden door de financiële situatie van het hospitaal. Het platteland in de omgeving van Brugge, waar de domeinhoeven van het Sint-Janshospitaal gelegen waren, ontsnapten namelijk niet aan de conjuncturele malaise waarin de West-Europese economie in de 14de eeuw verkeerde. De domeinhoeven, die reeds aan het aftakelen waren vanaf 1300, kenden rond 1350 een dieptepunt. Enkele hospitaalhoeven werden vanaf dan ook niet meer rechtstreeks geëxploiteerd, maar verpacht¹⁴. Verder kan opgemerkt worden dat omstreeks dezelfde tijd een algemene demografische stagnatie en zelfs achteruitgang was tot stand gekomen die nog zou versterkt worden door crisissen en epidemieën¹⁵.

Vanaf 1426 werd de aankoop van gist regelmatig in de rekeningen genoteerd. In 1426 staat in de rekening *ghiste omme den backers* en in 1431 *ghiste om mele te backene hier binnen*. Gist werd, van zodra men een kleine hoeveelheid had aangekocht, waarschijnlijk ook gecultiveerd, zodat jaarlijkse aankopen niet strikt noodzakelijk waren.

Het is aannemelijk dat vóór en mogelijk ook na 1426 zuurdesem gebruikt werd om het brood te doen rijzen. Dat zuurdesem niet in de rekeningen staat vermeld is logisch, aangezien het gemaakt werd van eenvoudige ingrediënten als water en meel.

Het graan werd in het Sint-Janshospitaal waarschijnlijk nooit gebruikt voor de productie van wit brood, maar wel voor de productie van volkoren brood, want wit brood werd altijd apart in de rekeningen vermeld en dus aangekocht. Uit de prijzen valt af te leiden dat het om kleine hoeveelheden wit brood ging, die waarschijnlijk in uitzonderlijke gevallen werden geconsumeerd.

14 J. MERTENS, *De laat-middeleeuwse landbouweconomie in enkele gemeenten van het Brugse platteland*, Brussel, 1970, p. 38.

15 E. THOEN, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst*, Gent, 1988, p. 1028-1029.

Bij feestelijkheden werden speciale gebakjes aangekocht die gemaakt waren op basis van tarwemeel. Zo werd de aankoop van *kra-keelinghe*, een ringvormige mastel, voor het eerst vastgesteld in 1416. In het jaar 1421 werden voor het eerst *lijfcoeken* in de rekeningen genoteerd, dit zijn een soort peperkoeken, gezoet met stroop. Tenslotte werden tussen 1406 en 1441 ook *nuwelen* in Sint-Jan geconsumeerd, dit zijn kleine, lichte wafeltjes, meestal gekruid met kaneel¹⁶.

Gerst en Haver

Verschillende graansoorten kwamen in aanmerking voor de bierproductie, maar meestal werd gerst en haver gebruikt. Zo staat in de rekeningen enkele keren bij *evene* (haver – avoine) de bepaling *ten brouhuse* genoteerd. In de jaren 1340, 1382, 1406 en 1411 wordt de aankoop van gerst geattesteerd in de rekeningen. In verschillende jaren kocht het hospitaal *brauwkoren* aan. Om bier te brouwen, waren ook nog hoppe, ook hommel genaamd, en gruuut vereist. Deze werden vanaf 1325 jaarlijks samen aangekocht. Gruuut is een grof gemalen mengsel van vermoedelijk gagel (struik met een harsachtig aroma), wilde rozemarijn en andere kruiden¹⁷. Ghiste om te brouwen werd in de onderzochte jaren maar één keer vermeld, namelijk in 1426. Voortdurende aankoop van gist is echter niet noodzakelijk omdat tijdens het fermentatieproces van bier ook natuurlijke gistcellen tot stand komen. Niet al het bier werd echter in het hospitaal zelf gebrouwen, verschillende soorten bier werden ook aangekocht, namelijk *Brucgsch bier*, *Hambuergher bier*, *Oosterbier* en *cleen bier*. Men maakte *cleen bier*¹⁸ of kleinbier uit de bostel (afgewerkte mout) van een beter brouwsel. Het *oosterbier* was, net zoals het Hamburgs bier, gehopt en met toegevoegde gist gegist¹⁹.

16 Glossarium, <http://www.kookhistorie.com/index.htm>

17 Onder andere: <http://users.pandora.be/landschappen.westland/hoppe.htm>

18 Zie dunnebier in: website van digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren, http://www.dbnl.nl/tekst/_twe001twee01/_twe001twee01_015.htm

19 G. DOORMAN, *De Middeleeuwse brouwerij en de gruuut*, Den Haag, 1955, p. 50.

Vlees

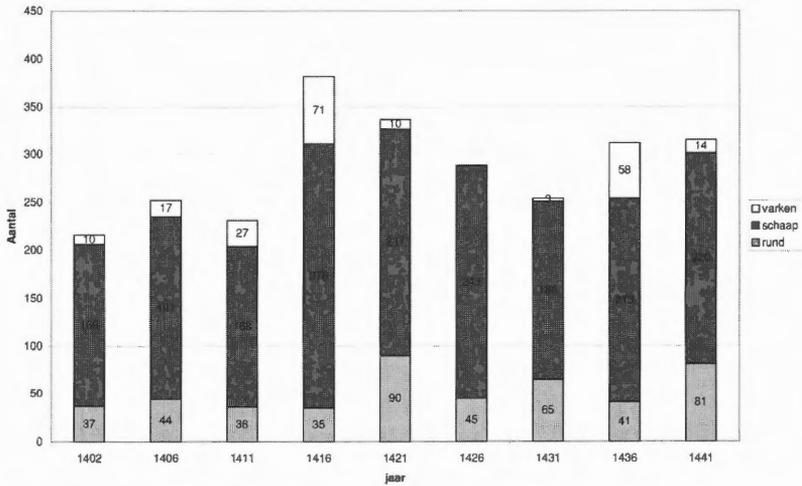
Welke vleessoorten er in het hospitaal geconsumeerd werden, kon op basis van meerdere aanwijzingen in de rekeningen worden achterhaald: *grise vlaerde coe* (grijsachtige koe), *swarte vlaerde met twee swarte ogben*, *rode vlaerde coe* (roodachtige koe), *verse* (vaars), *varewe coe* (gekleurde koe²⁰), *coen te winterne*, *coen te zomerne*, *vlecke*, *osse* (gecastreerde stier), *vette coe* (vetgemeste koe), *oostersche vlecke* (gepekelde gevlekte koe²¹), *scaepe*, *lam*, *scaepsbuken* (ram?), *vette scaepe*, *zwine*, *vette zwine*, *maghere swine*, *braetverkine*, *capoene*, *ganssen*, *kiekennen*, *duvejonghen*, *haendvueghelen*.

In de volgende grafiek wordt het aantal dieren weergegeven dat binnengebracht werd in het Sint-Janshospitaal vanaf 1402. Vanaf dat jaar werd, in tegenstelling tot de periode ervoor - waar enkel *vleesche* werd genoteerd -, regelmatig de diersoort en het aantal dieren in de rekeningen genoteerd. De gegevens werden op de grafiek vereenvoudigd tot drie categorieën: rund, schaap en varken. De verschillende soorten runderen, oud of jong, dik of mager tellen allen voor één rund. Alle lammeren en schapen tellen allen voor één schaap. Omdat het onderscheid tussen schaap en lam niet zou verloren gaan, volgen hier het aantal aangekochte lammeren per jaar: 1402 (19), 1406 (30), 1411 (30), 1416 (13), 1421 (49), 1426 (46), 1431 (60), 1436 (62), 1441 (35). Bij de varkens telden de braetvarkens (speenvarken?), omwille van de lage eenheidsprijs, voor een kwart varken. Gevogelte kwam slechts uitzonderlijk voor in de rekeningen en werd dus niet in de grafiek opgenomen.

Op de grafiek kan vastgesteld worden dat schapen in de meerderheid waren. Er mag echter niet over het hoofd gezien worden dat een schaap, een varken en een rund niet beschikken over dezelfde hoeveelheid vlees. Volgens Eryvynck, Van Der Plaetsen en Van Neer was de vleesopbrengst van een gemiddeld rund in de Middeleeuwen 100 kg, die van een gemiddeld schaap 15 kg en die van een gemiddeld var-

20 E. VERWIJS en J. VERDAM, *Middelnederlands woordenboek*, 11 delen, 's Gravenhaege, 1885-1952.

21 L. DE BO, J. SAMYN, *Westvlaamsch idioticon*, Gent, 1892.

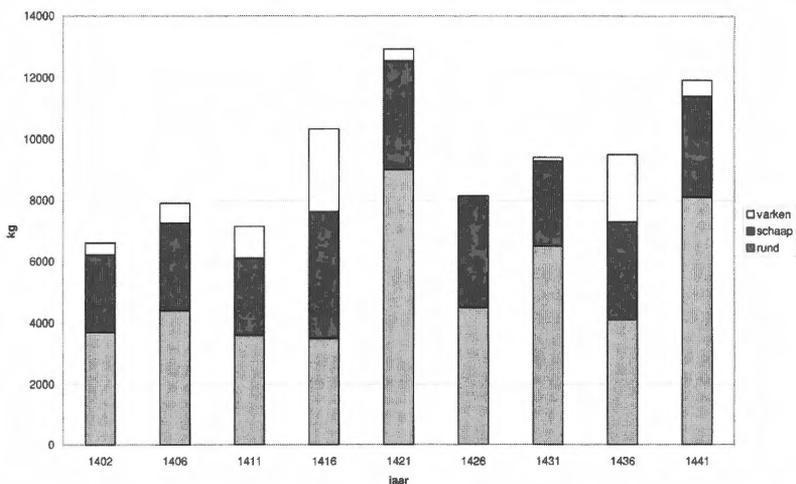
Grafiek 2: Aantal runderen, schapen en varkens in de periode 1402-1441

ken 38 kg²². In de volgende grafiek wordt het aantal kg vlees dat binnengebracht werd in het Sint-Jan weergegeven, berekend volgens de schattingen van bovengenoemde archeologen. De vleessoort die de grootste consumptie kende in het Sint-Janshospitaal tijdens de eerste helft van de 15de eeuw was rundvlees, op de voet gevolgd door schapenvlees. Varkensvlees werd het minst gegeten.

Volgens Griet Maréchal, die het reglement van het Sint-Janshospitaal bestudeerde, werd er vlees gederfd van 11 november tot kerstmis, gedurende de veertigdaagse vasten, op quatertempredagen en op vigiliedagen. Daarenboven werd het gehele jaar door 's woensdags en 's vrijdags gevestigd²³. Alles opgeteld, komt dit neer op 195 dagen, waarop geen vlees mocht gegeten worden. Bleven er dus nog 170 dagen over waarop wel vlees mocht gegeten worden. Wanneer de jaarlijkse hoeveelheid vlees gedeeld wordt door het hypothetisch aantal personen, dat hierboven berekend werd op basis van een gemiddeld hoofdelijk verbruik van 750 gram graan per dag, en door het aantal niet-vastendagen komen we tot uiteenlopende resultaten, variërend tussen 200 en 700 gram vlees per dag per persoon.

22 A. ERVYNCK, P. VAN DER PLAETSEN, W. VAN NEER, *Dierlijke resten*, in: De "Burcht" te Londerzeel. Bewoningsgeschiedenis van een motte en een bakstenen kasteel (*Archeologie in Vlaanderen*, Monografie 1), Zellik, 1994, p. 146.

23 G. MARECHAL, *Het hospitaalwezen te Brugge*, p. 9050.

Grafiek 3: vlees in kg gedurende de periode 1402-1441

In andere studies werd dikwijls een hoge vleesconsumptie vastgesteld. B. Vincent berekende voor een hospitaal in Andalusië in de 16de eeuw een hoofdelijke vleesconsumptie van 460 gram per dag²⁴. In het college van *Saint-Jacques-de-Compostelle* werd in het midden van de 16de eeuw dagelijks gemiddeld 575 gram schapenvlees gegeten²⁵. In meer elitaire kringen werd rond 1400 515 à 900 gram vlees per persoon gegeten²⁶. Derville berekende voor het hospitaal van Rijsel een hoofdelijke vleesconsumptie van 266 gram per dag²⁷. Het feit dat slechts op 170 dagen in een jaar vlees mocht gegeten worden, had zeker invloed op een dergelijke hoge dagelijkse consumptie.

De uitgaven aan vlees stegen voortdurend in de periode 1280-1441. Een tegengestelde tendens werd vastgesteld wat de uitgaven aan graan betrof. Het aandeel van graan in de totale uitgaven van het Sint-Jan was bijvoorbeeld veel groter in 1310 (52%) dan in 1441 (17%). Het aandeel van vlees daarentegen was in 1441 veel groter

24 B. VINCENT, *Consommation alimentaire en Andalousie orientale : Les achats de l'hôpital royal de Guadix, 1581-1582*, in: *Annales Economies Société Civilisation*, 30, 1975, p. 450.

25 A.E. ROEL, M.J.E. MORALES, *La consommation alimentaire d'ancien régime: les collèges de Saint-Jacques-de-Compostelle*, in: *Annales Economies Société Civilisation*, 30, 1975, p. 454.

26 P. CHARBONNIER, *La consommation Auvergnats du XVe au XVIIIe siècle*, in: *Annales Economies Société Civilisation*, 30, 1975 p. 469.

27 A. DERVILLE, *Vivre à l'hôpital Saint-Sauveur de Lille, 1998*, p. 164.

(41%) dan in 1310 (14 %). Aangezien vlees duurder was dan graan betekent deze vaststelling dat in het begin van de 15de eeuw de levensstandaard verbeterde.

Het is opvallend dat C. Dyer en W. Abel respectievelijk voor Engeland en Duitsland hetzelfde fenomeen vaststelden. Zowel C. Dyer als W. Abel verklaarden de hoge vleesconsumptie in het begin van de 15de eeuw door de lage bevolkingsdichtheid en de Wüstungen na de pestepidemieën van de 14de eeuw²⁸. Dit lijkt ook voor Vlaanderen zo geweest te zijn. In de kustregio werd een vergroting van de bedrijven vastgesteld, waarbij ongetwijfeld meer plaats werd gereserveerd voor de veeteelt²⁹. Op de bedrijven van het Sint-Janshospitaal, bestudeerd door J. Mertens werd ook een uitbreiding van de veeteelt vastgesteld gedurende de late Middeleeuwen³⁰.

Vis

Vanaf 1280 werd enkel *vissche* vermeld bij de uitgaven van het hospitaal, vanaf 1307 werd een onderscheid gemaakt tussen de uitgaven voor *vissche* en de uitgaven voor haring en vanaf 1400 maakte men onderscheid tussen *vissche*, kaakharing en droogharing. In de jaren 1411 en 1426 werd geen droogharing en kaakharing aangekocht. In de jaren 1411 en 1416 werd bijkomende informatie bij de categorie *vissche* in de rekeningen genoteerd, namelijk *vissche daghelijx ghecocht*. In de jaren 1421, 1426 en 1441 kwam er nog meer informatie bij, namelijk *vissche daghelijx ghecocht ter maerct*. *Vissche* vanaf het jaar 1307 is dus geen bewerkte haring en dit om twee redenen: bewerkte haring bedierf niet gemakkelijk (gepekeld haring kon zeker één jaar in eetbare staat blijven³¹) en hoefde dus niet dagelijks vers op de markt aangekocht te worden. Ten tweede werd in de meeste van de voor-noemde jaren de aankoop van haring in de rekeningen steeds apart vermeld. Welke vissoorten komen dan wel in aanmerking voor de

28 C. DYER, *Standards of living in the later Middle Ages*, p. 159.

W. ABEL, *Wandlungen des Fleischgebrauchs und Fleischversorgung in Deutschland seit dem ausgehenden Mittelalter*, in: *Berichte über Landwirtschaft*, 10, deel XXII, 3, p. 411.

29 E. THOEN, *De twee gezichten*, p. 77.

30 J. MERTENS, *De laat-middeleeuwse landbouweconomie*, p. 70.

31 W. VAN NEER, A. ERVYNCK, *Archeologie en vis*, Zellik, 1993, p. 58.

categorie vissche? Volgens het archeologisch onderzoek van Van Neer en Ervynck mag men stellen dat vanaf de late Middeleeuwen de geconsumeerde zeevis, naast haring, voornamelijk bestond uit kabeljauw, schelvis, wijting, bot, schar en pladijs³².

Riviervissen, zoals karper en paling, werden waarschijnlijk ook geconsumeerd. Zeer interessant hierbij is de vaststelling dat de brasemzone, gekenmerkt door traagstromend of stilstaand water, een modderige bodem, een lage zuurstofconcentratie en een betrekkelijk hoge temperatuur, in de Middeleeuwen spectaculair uitbreidde, ten voordele van karper en paling en ten koste van forel, zalm en barbeel³³. Door ontbossingen, ontginningen, veenaftgravingen en afdammingen, vanaf de 11de eeuw, beïnvloedde de middeleeuwse mens namelijk de bestaande ecosystemen met als gevolg dat de vissen van de brasemzone, zoals de karper en de paling, het wonnen van de zuurstofminnende trekkende vissoorten als forel en zalm. Daarenboven werd de karper vanaf de 12de eeuw vaak in kweekvijvers gekweekt³⁴. Volgens G. Himpens bezat het Sint-Janshospitaal bovendien het recht de *crupende vis* (= paling) uit de Reie te vissen³⁵.

Waarom werd pas vanaf 1400 onderscheid gemaakt tussen kaakharing en droogharing en werd in de jaren vóór 1400 enkel haring genoteerd? Waarschijnlijk duidt deze opsplitsing in de rekeningen niet op ingrijpende veranderingen bij de aankopen van haring. Het is namelijk een feit dat men vanaf 1400 bij de meeste voedingsmiddelen meer gedetailleerde informatie aantreft in de rekeningen van het Sint-Janshospitaal.

Het kaken van haring was in Vlaanderen vanaf de 13de eeuw gekend. Kaken houdt in dat men de ingewanden van de vis door middel van een snede onder de kieuwen verwijderd om daarna de vis in tonnen te schikken en met zout te besprenkelen om te pekelen³⁶. In het jaar 1332 betaalde het hospitaal 12 schellingen parisis *van IV*

32 W. VAN NEER, A. ERVYNCK, *Archeologie en vis*, p. 44.

33 W. VAN NEER, A. ERVYNCK, *Archeologie en vis*, p. 30.

34 P. VAN DAM, *Onkruid verging niet. Het succes van de paling in de dynamische Hollandse wateren, 1300-1600*, in: Tijdschrift voor ecologische geschiedenis, 2000, p. 2-5.

35 H. HIMPENS, *Het Sint-Janshospitaal te Brugge (voor 1188-1350)*, Licentiaatverhandeling, Leuven, 1955-1956, p. 94.

36 R. DEGRYSE, *Vlaanderens haringbedrijf in de Middeleeuwen*, Antwerpen, 1944, p. 98.

cupen harinc in te kakene. Dit laat ons vermoeden dat het hospitaal onbewerkte haring had aangekocht om ze vervolgens te laten kaken. Waar en door wie de vis geakaakt werd, werd niet gevonden.

Voor enkele jaren kon berekend worden hoeveel droogharing en kaakharing precies aangekocht werd. Het is merkwaardig dat de hoeveelheid aangekochte kaakharing in tonnen vermeld staat en de hoeveelheid droogharing in stuks. De eenheidsprijs van droogharing verschilde nooit erg veel van de eenheidsprijs van kaakharing, in beschouwing genomen dat één ton kaakharing overeenkwam met 800 à 1000 gezouten haringen³⁷. Het is interessant om de som te maken van beide haringsoorten. We stellen daarvoor één ton kaakharing gelijk aan 1000 stuks. Zo bekomen we, bij benadering, het totaal aantal jaarlijks geconsumeerde haringen in Sint-Jan.

Jaar	Stuks kaakharing	Stuks droogharing	Totaal
1416	13000	12000	25000
1421	7000	?	?
1431	7000	10000	17000
1436	8000	6000	14000
1441	12000	11000	23000

Wanneer we het totaal aantal haringen delen door het aantal door ons geschatte hospitaalgasten bekomen we, met de nodige voorzichtigheid, een jaarlijks aantal haringen per persoon dat varieerde rond 180 stuks in de jaren 1416, 1431, 1436 en 359 stuks in het jaar 1441. Waarschijnlijk werd haring echter vooral gegeten op vastendagen, wat neerkomt op 195 dagen in een jaar. Dit maakt dat de gemiddelde consumptie van haring op vastendagen neerkomt op ongeveer 1 haring (0,9) per persoon. In het jaar 1441 zou men gemiddeld 1,8 haring per dag per persoon geconsumeerd hebben.

Eieren

Hoeveel eieren aangekocht werden, kon niet uit de rekeningen opgemaakt worden. Een ei koste in Oudenaarde en Ninove, in de

37 C. VERLINDEN en E. SCHOLLIERS, *Documenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant, deel II, (XIVe-XIXe eeuw)*, Brugge, 1965, p. XXIX en C. VANDENBORRE, *Prijzen, lonen en levensstandaard*, p. 22.

periode 1428-1450, meestal ongeveer 0.07 groten Vlaams³⁸. Voor drie jaren konden dus, met de nodige restricties, het aantal eieren dat binnengebracht werd in het hospitaal berekend worden, waaruit blijkt dat weinig eieren geconsumeerd werden.

Jaar	Aantal binnengebrachte eieren	Schatting van het aantal eieren/persoon/jaar
1431	4042	43
1436	2657	34
1441	1886	29

Zuivel

Melk is uiterst bederfelijk en aangezien in de Middeleeuwen geen bewaringsmiddelen bestonden, was men genoodzaakt de melk te verduurzamen, bijvoorbeeld onder de vorm van kaas of boter³⁹. Boter is een vetstof, verkregen door het karnen uit melk of room. Het zuur melkproduct dat overblijft na de boterbereiding is karnemelk, dat dus weinig vet bevat. Room is de vet bevattende fractie die zich afscheidt bij het centrifugeren van melk. Na dit afscheiden van de room uit de melk blijft er vetarme of magere melk over⁴⁰. Melk kan ook gestremd worden. Dit betekent dat de melk zich opdeelt in wrongel (of kwark) en een waterige substantie, de wei. Om de stremming te stimuleren, wordt stremsel toegevoegd, dat wordt bereid uit de magen van jonge zoogdieren of uit plantensappen. Wrongel (kwark) wordt gebruikt om kaas te maken. Om de houdbaarheid van deze wrongel te verhogen, kon de wrongel geperst, gedroogd en gezouten worden, zodat verschillende soorten kaas bekomen werden. Mogelijke factoren die de kaasbereiding kunnen beïnvloeden zijn de temperatuur, de hoeveelheid stremsel, de bewerking van de wrongel, de pekeling, enz⁴¹.

38 V. BRUYNBROECK, *De voeding in de Sint-Cornelius abdij te Ninove en het Onze-Lieve-Vrouwehospitaal te Oudenaarde*, Licentiaatverhandeling R.U.Gent, 1995-1996, p. 196.

39 L. HOORNAERT, *Boter en kaas in de kasselrij Veurne (16de-begin 19de eeuw)*, Licentiaatverhandeling R.U.Gent, 1996-1997, p. 38.

40 L. HOORNAERT, *Boter en kaas*, p. 49.

41 H. HENDERICKX, *Kaas: voedsaam en gevarieerd*, in: *De Eetbrief* R.U.Gent, 63, 1999, p. 3.

In de jaren 1280, 1290 en 1300 werd melk aangekocht in Sint-Jan, maar geen boter of kaas. Het is waarschijnlijk dat het hospitaal op het einde van de 13de eeuw zelf kaas en boter produceerde uit melk. Vanaf 1307 werd boter en kaas aangekocht, maar bleef de melk achterwege. Deze situatie bleef zo tot in 1350. Vanaf 1359 werden melk, kaas en boter aangekocht en vanaf 1424 kwam er room bij.

Melk

In de rekeningen werd vanaf 1400 meestal een onderscheid gemaakt tussen zomermelk en wintermelk, waarbij de prijs van wintermelk meer dan het dubbel was van de prijs van zomermelk. Voor 1 stoop wintermelk betaalde men in de periode 1402-1441 ongeveer 1,2 groten Vlaams, voor zomermelk bedroeg de prijs per stoop slechts 0,5 groten Vlaams. Dit prijsverschil is te verklaren door een biologische factor: koeien geven in natuurlijke omstandigheden in het najaar en vooral in de winter minder melk.

Pas vanaf 1400 werden gegevens met betrekking tot de hoeveelheid binnengebrachte melk in de rekeningen genoteerd. In de volgende tabel worden de jaarlijkse hoeveelheden geleverde zomermelk en wintermelk en het jaarlijks hoofdelijk verbruik in liter weergegeven, gebaseerd op het hypothetisch aantal consumenten in het hospitaal.

Jaar	Zomermelk in stoop	Wintermelk in stoop	Som in stoop	Som in liter ⁴²	Jaarlijks hoofdelijk verbruik in liter
1400	1180	600	1780	4021	61
1402	1320	460	1780	4021	21
1406	1036	680	1716	3877	26
1411	1360	664	2024	4573	64
1416	1367	685	2052	4636	34
1421	960	342	1302	2941	24
1426	800	360	1160	2621	18
1431	887	384	1271	2871	30
1436	994	500	1494	3375	43
1441	1095	484	1579	3567	56

42 1 stoop = 2.2592 liter

De jaarlijkse gemiddelde hoofdelijke consumptie van melk in de eerste helft van de 15de eeuw varieerde tussen 18 en 64 liter per jaar. Dit komt overeen met een gemiddelde dagelijkse consumptie van respectievelijk 0,049 en 0,17 liter per persoon per dag. Hieruit kan afgeleid worden dat melk slechts sporadisch gedronken werd in de 15de eeuw. Waarschijnlijk was dit ook het geval in de 13de en 14de eeuw.

Room

Vanaf het jaar 1421 werd room jaarlijks in de rekeningen van het Sint-Janshospitaal genoteerd. In de volgende tabel wordt het aantal liter room weergegeven dat jaarlijks in het hospitaal werd binnengebracht, evenals een schatting van het jaarlijks gemiddeld hoofdelijk verbruik ervan.

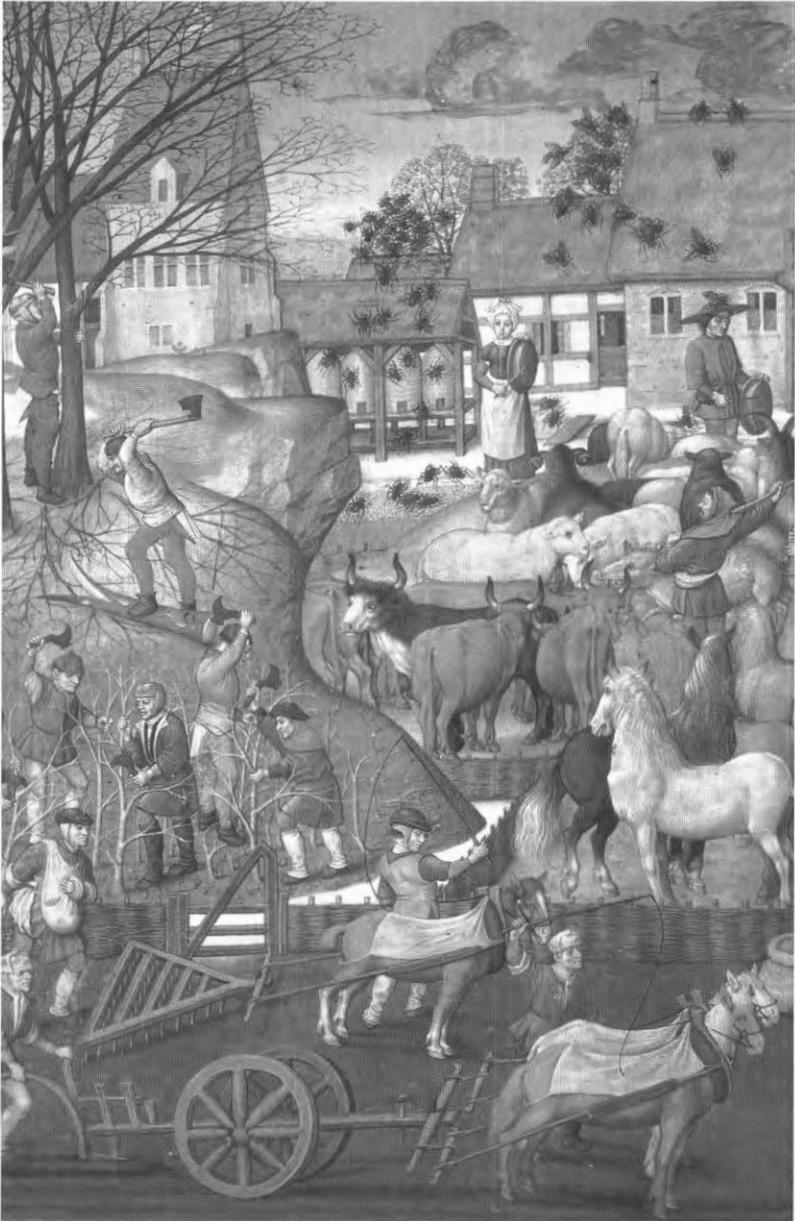
Jaar	liter ⁴³	jaarlijks gemiddeld hoofdelijk verbruik in liter
1421	332	2.8
1426	110	0.7
1431	244	2.6
1436	346	4.4
1441	266	4.1

Het is opvallend dat room pas in 1421 in de rekeningen vermeld werd en dat het gemiddeld hoofdelijk verbruik van room enorm steeg in 1436.

Boter en kaas

In het jaar 1436 werden 5 groten Vlaams besteed aan één stuk *varsche bueter*. Naast deze kleine aankoop van verse boter, kocht het Sint-Janshospitaal in dat jaar, net zoals in de meeste jaren die onderzocht werden, ook *bueter* of *bueteren* aan. Uit het feit dat in de rekeningen in het jaar 1436 varsche boter vermeld werd naast de verschillende aankopen van bueter kan geconcludeerd worden dat verse boter

43 De eenheidsmaat in de rekeningen was stoop

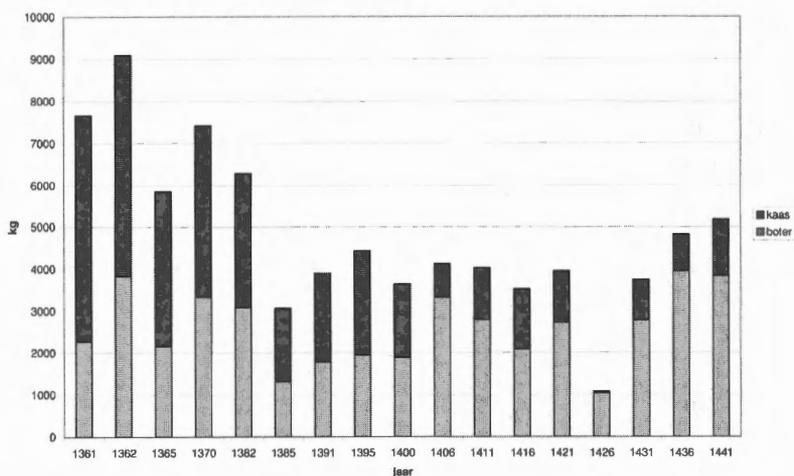

Landbouw en voedselproductie op het platteland op het einde van de 15de eeuw, werk van een Brugse miniaturist. Vergilius, *Werken, met aanvullingen en commentaren*, 1473 (Wells next the Sea, The Earl of Leicester and Trustees of the Holkam Estate, ms. 311)

uitzonderlijk was en dat meestal (meer smaakvolle) gezouten boter geconsumeerd werd.

Er kunnen uit melk enorm veel verschillende soorten kaas gemaakt worden. Welke kaassoorten in Brugge, en meer bepaald in het Sint-Janshospitaal, geconsumeerd werden, is op enkele uitzonderingen na niet te achterhalen uit de bronnen. Over het algemeen schreef men in de rekeningen kortweg *caes* of *case*. In het jaar 1421 werd echter *versche caes* en *ronde hollandsche caes* vermeld. In 1436 werd er *scapene caes* aangekocht.

Op de volgende grafiek wordt de verhouding kaas/ boter grafisch voorgesteld in kg. Eén wage boter was echter niet gelijk aan één wage kaas: één wage boter kwam overeen met circa 83,5 kg en één wage kaas met circa 60,6 kg⁴⁴. Om tot deze grafiek te komen, waren nog enkele andere berekeningen nodig. Vanaf het jaar 1421 werden namelijk verschillende eenheidsmaten voor boter door mekaar gebruikt, namelijk *wage* en *cupe*. Rond de jaren 1400 - 1406 is op deze grafiek duidelijk een overgang waar te nemen wat de aangekochte hoeveelheid boter en kaas betreft: vóór 1400 domineerde kaas en vanaf 1406 domineerde boter in hoeveelheid.

Grafiek 4: boter en kaas in kg in de periode 1361-1441

44 C. VERLINDEN en E. SCHOLLIERS, *Documenten voor de geschiedenis*, p. XXX.

Het is interessant boter- en kaasprijzen per kg te vergelijken. De boterprijs / kg lag steeds hoger dan de kaasprijs / kg. De prijs van boter daalde op het einde van de 14de eeuw en in het begin van de 15de eeuw. Wanneer in beschouwing genomen wordt dat de graanprijzen in diezelfde periode eerder stegen, was de daling van de boterprijs des te opvallender.

Hoewel boter nog steeds duurder was dan kaas, werd er vanaf 1406 meer boter dan kaas binnengebracht in het hospitaal. Dit wijst erop dat er in het Sint-Janshospitaal een voorkeur was voor boter.

Wanneer de jaarlijkse hoeveelheid boter en kaas wordt gedeeld door het hypothetisch aantal personen dat in het hospitaal verbleef, kan het hoofdelijk verbruik van boter en kaas berekend worden. Het aantal kg kaas en het aantal kg boter, dat er jaarlijks geconsumeerd werd per hoofd, varieerde meestal tussen 10 en 20 kg. Dit komt overeen met een dagelijkse consumptie van 27 à 54 gram.

Volgens het reglement van het hospitaal moest men zich jaarlijks ongeveer 52 dagen onthouden van zuivel. In de advent, die ongeveer 44 dagen duurde, werd er de eerste drie weken enkel 's vrijdags geen zuivel gegeten (3 dagen) en de laatste drie weken niet op maandag, woensdag en vrijdag (9 dagen). Gedurende de vasten was het eten van zuivel totaal uitgesloten, wat het totaal aantal dagen waarop men zich van zuivel onthield op 52 dagen brengt⁴⁵. Dit heeft als gevolg dat het hoofdelijk verbruik van kaas en boter, op dagen waar zuivel toegestaan was, elk neerkomt op 32 à 64 gram / dag.

Het is opvallend dat in het begin van de 15de eeuw meer uitgegeven werd aan boter en room, beide vettig, dan in de 14de eeuw. Deze vaststelling sluit aan bij de verschuiving naar het verbruik van meer vlees en bevestigt de hypothese van C. Dyer: de kwaliteit en de diversiteit van voedingsmiddelen varieerden omgekeerd evenredig met de bevolkingsdichtheid⁴⁶.

Groenten

Warmoes, look, peterselie, ui, pastinaak en erwten behoorden in meerdere jaren tot de uitgavenposten. Wat vooral opvalt aan deze

45 G. MARECHAL, *Het hospitaalwezen te Brugge*, p. 9050.

46 C. DYER, *Everyday life in Medieval England*, London, 1994, p. 95.

opsomming is dat veel groenten niet in de rekeningen voorkomen, met als voornaamste reden dat het hospitaal beschikte over een groentetuin, met name een *coolhof*. In de jaren 1307, 1316 en 1362 ontving het hospitaal respectievelijk 8, 20 en 35 pond parisis van het coolhof. Mogelijk werden in deze jaren groenteoverschotten uit de *coolhof* verkocht. In het jaar 1375 moest het hospitaal 25 schellingen betalen om *waterlope te verdelvene in ons coolhof*. Volgens E. Van der Elst was de *coolhof* een stuk grond bij de Ezelstraat, waarvan het hospitaal in de 14de eeuw medeëigenaar was⁴⁷. Hoe groot de *coolhof* was in de 13de en 14de eeuw en wat er precies werd verbouwd, werd niet teruggevonden in de bronnen. De term *coolhof* is eigenlijk al een bewijs voor de frequente teelt van kolen: groene kool, rode kool, witte kool, bloemkool. Volgens Verwijs en Verdam⁴⁸ werden niet enkel kolen verbouwd in een *coolhof*, maar bijvoorbeeld ook uien, groene bladgroenten, rapen, wortelen, pastinaken, warmoes, savooien, andijvie, groene boontjes, raapjes, pompoenen en look. Om groenten voor langere tijd te bewaren, werden ze gepekeld. Hierbij kom men gebruikt maken van zout en kruiden⁴⁹.

Er werden ook peulvruchten, met name erwten, geconsumeerd in het hospitaal. Er is een stijgende tendens in de consumptie van erwten in de eerste helft van de 15de eeuw. In de rolrekening van het jaar 1307 staat iets meer genoteerd, namelijk *aerweten ter cokene*. De erwten werden dus gekookt. Misschien werden ze tot soep verwerkt.

Fruit

Op basis van de rekeningen kan men besluiten dat in het hospitaal rozijnen, vijgen, appels, amandelen en noten werden geconsumeerd. Dit fruit werd door de meester of de bursier jaarlijks bij de post uitgaven van de boekhouding genoteerd en was dus aangekocht. In de

47 M. RYCKAERT, *Binnenstedelijk onroerend bezit van het Sint-Janshospitaal te Brugge tijdens het Ancien Régime*, in: Sint-Janshospitaal Brugge 1188-1979, tentoonstellingscatalogus, Brugge, 1976, deel I, p. 99.

E. VERWIJS en J. VERDAM, *Middelnederlands woordenboek*, 11 delen, 's Gravenhage, 1885-1952.

P. VAN DER PLAETSEN, A. VAN PETEGHEM, e.a., *Gespekt en gedekt, Smaakvolle tijden in Velzeke, Ename en Oudenaarde*, tentoonstellingscatalogus, Oudenaarde, 2004.

jaren 1320, 1325, 1332, 1421, 1426, 1431, 1436 en 1441 gaat het grootste deel van de uitgaven aan fruit naar vijgen en rozijnen. In de jaren tussen 1332 en 1421 werd enkel *frute*, zonder verdere bepalingen, in de rekeningen genoteerd. Omdat in die periode totaal geen sprake was van vijgen en rozijnen in de rekeningen, werden met *frute* vermoedelijk voor het grootste deel rozijnen en vijgen bedoeld.

Het is opvallend dat de meeste fruitsoorten, die in de rekeningen geattesteerd werden, gemakkelijk te drogen of gedroogd waren, ten einde langer te bewaren. Het is een gemeenschappelijk kenmerk van rozijnen, vijgen, amandelen en noten, dat ze minder seizoensgebonden zijn, in tegenstelling tot bijvoorbeeld kersen, pruimen en peren. Gedroogd fruit was daarenboven in gebruik als typische vastenspise. Ook het konfijten en het maken van gelei en confituur lieten toe om fruit voor enkele weken of maanden te conserveren⁵⁰.

De oudste beschrijving van een boomgaard in het Sint-Jan dateert van 1547. De boomgaard was toen 4866 m² groot⁵¹ en voorzag het hospitaal van peren, appels, kersen, krieken, frambozen, noten, en andere fruitsoorten die in de Middeleeuwen geliefd waren. Tijdens archeologische opgravingen in de middeleeuwse lakenhalle van Ieper troffen A. Ervynck⁵² en zijn medewerkers zaadjes van meerdere fruitsoorten aan, met name van zoete kers, pruim, braam, appel en mispel. C. Dyer⁵³ constateerde dat er in Engelse steden veel fruit geconsumeerd werd, waaronder voornamelijk appels, pruimen, kersen en zwarte bessen. Tenslotte stelde J. Mertens⁵⁴ vast dat boeren die met fruit naar de markt trokken zeer gemakkelijk afzetmogelijkheden vonden en dat de fruitteelt in de late Middeleeuwen steeds belangrijker werd.

Kruiden

Over het kruidengebruik in het middeleeuwse Sint-Janshospitaal valt er weinig met zekerheid te zeggen. De algemene term *crude* ver-

50 P. VAN DER PLAETSEN, A. VAN PETEGHEM, e.a., *Gespekt en gedekt*

51 M. RYCKAERT, *Binnenstedelijk onroerend bezit*, p. 93.

52 A. ERVYNCK, W. VAN NEER, L. HUYSMANS, *Een eerste blik op de voedselvoorziening in Middeleeuws Ieper: de dieren- en plantenresten uit de Lakenhalle*, in: *Westvlaamse Archaeologica*, 6, 1990, p. 83.

53 C. DYER, *Standards of living in the later Middle Ages*, p. 197.

54 J. MERTENS, *De laat-middeleeuwse landbouweconomie*, p. 84.

schijnt voor het eerst in de rekeningen rond het jaar 1331. Vanaf 1399 verschijnt saffraan, samen met *crudepoeder*, later samen met suiker, rijst, amandelen en *compost*.

Waarom werd saffraan bij naam genoemd en werden andere kruiden als *crudepoeder* of *poedere* omschreven? Volgens de studie van Bruno Laurioux⁵⁵ over kruiden in de Middeleeuwen was saffraan het duurste kruid. Het kostte het dubbele van peper. Dit kan dus de reden zijn waarom saffraan een vermelding verdiende. De uitgaven van het hospitaal moesten namelijk verantwoord worden.

Compost, gevonden in de rekeningen vanaf 1420, betekent ingelegde spijs. Om de bewaartermijn te verlengen, werden zowel groenten als fruit ingelegd. Azijn, kruiden, wijn, honing en compostpoeder werden hiervoor gebruikt⁵⁶. Compostpoeder is volgens Verwijs en Verdam een mengeling van koriander en anijs⁵⁷.

De aankoop van suiker, een luxeproduct met medicinale eigenschappen, werd in de onderzochte rekeningen vastgesteld tussen 1416 en 1430, in 1416 samen met *tregie*. Doch evenzogoed werd *tregie* verschillende keren afzonderlijk genoteerd, namelijk in de jaren 1402, 1411, 1416, 1421, 1436 en 1441. Er werd nooit meer dan 38 schellingen aan *tregie* uitgegeven en meerdere keren werd toegevoegd dat het voor de zieken was bestemd. M. van der Molen-Willebrands⁵⁸ vermoedt dat het gaat om een soort dragee, versuikerd anijszaad, dat op het einde van de maaltijd werd geserveerd.

Bedoelde de meester van Sint-Jan met *crude* tuinkruiden of uitheemse specerijen? In tegenstelling tot producten van de boerderijen, werden producten uit de tuin van het hospitaal echter nooit als zodanig vermeld in de boekhouding. Dit is logisch aangezien er geen aankoop gebeurde. De zelf gekweekte producten gingen rechtstreeks van de tuin naar de keuken waar ze dagelijks door het personeel verwerkt werden. De *crude* in de rekeningen waren dus vermoedelijk dure uitheemse specerijen. Volgens Laurioux waren de drie meest ingevoerde

55 B. LAURIOUX, *Spices in the medieval diet: a new approach*, in: *Food and Foodways*, 1985, vol. I, p. 48.

56 Glossarium, <http://www.kookhistorie.com/index.htm>

57 E. VERWIJS en J. VERDAM, *Middelnederlands woordenboek*.

58 Glossarium, <http://www.kookhistorie.com/index.htm>. Dit glossarium werd aangelegd op basis van recepten uit drie Nederlandstalige kookboeken uit de periode 1500-1700.

specerijen in middeleeuws Europa peper, gember en kaneel. Ze hadden samen een aandeel van 93 % van de totale import van kruiden in Venetië tussen 1394 en 1405 (75 % peper, 15 % gember en 3 % kaneel). Hoe hoger op de sociale ladder, hoe meer variatie in specerijen men zich kon veroorloven. Saffraan, kruidnagel, kardemom en nootmuskaat lieten deze variatie toe. Omdat peper gemakkelijk verkrijgbaar was en het meest 'gewone' kruid was - peper werd genoteerd in rekeningen van gevangenen, legerafdelingen, armenhuizen en scholen -, werd het minder geapprecieerd door de elite. Niettemin zijn uitdrukkingen als 'peperduur' niet zonder grond. In vergelijking tot het dagloon van sommige arbeiders bleef peper immers zeer duur. Het werd dan ook waarschijnlijk enkel bij speciale gelegenheden door de lagere klassen geconsumeerd⁵⁹.

Uit de oudste gedetailleerde beschrijving van het hospitaal, namelijk van 1547, blijkt dat de kruidentuin vlak bij het hospitaal gelegen was en 3.214,54 m² groot was⁶⁰. Welke kruiden er gekweekt werden, kon echter niet uitgemaakt worden. In de *capitularia* van Karel de Grote uit de 8ste en de 9de eeuw, dus enkele eeuwen voor de periode van dit onderzoek, moesten 13 plantensoorten in de keizerlijke tuinen gekweekt worden, namelijk anijs, koriander, komijn, mosterdplant, munt, salie, bonenkruid, venkel, kervel, knoflook, peterselie, ui en grof bieslook⁶¹.

In hoeverre de kruiden medicinaal gebruikt werden in het Brugse Sint-Janshospitaal is niet uit de bronnen op te maken.

Mosterd, azijn en verjus

Het Sint-Janshospitaal kocht vanaf 1307 azijn aan, vanaf 1340 mosterd en vanaf 1406 verjus. Azijn werd gemaakt door wijn, en mogelijk zelfs bier, langere tijd aan de lucht bloot te stellen totdat die zuur werden. Verjus was een zuur vruchtensap, meestal gemaakt van onrijpe druiven of groene appels, maar ook kruisbessen en stekelbes-

59 B. LAURIOUX, *Spices in the medieval diet*, p. 56, 59.

60 M. RYCKAERT, *Binnenstedelijk onroerend bezit*, p. 93.

61 L. MOULIN, *Europa aan tafel. Een cultuurgeschiedenis van eten en drinken*, Antwerpen, 1988, p. 282.

CHAPITRE XII.

De la Muscade.

Crude is een verzamelnaam voor een breed scala aan kruiden, met onder meer muskaatnoot. Uit : Pierre Pomet, *Histoire générale des drogues traitant des plantes, des animaux et des minéraux*, Parijs, 1694 (Brugge, Openbare Bibliotheek, 2500; © Jan Termont)

sen kwamen in aanmerking. Azijn, verjus en mosterd werden gebruikt bij het maken van sausen en gaven zo extra pit aan het eten⁶².

Ypocras, clareit, mede en wijn

Kruidenwijnen vormden een belangrijk onderdeel van het (adellijke) middeleeuwse dieet. Hun medicinaal gebruik, voornamelijk als digestief, vereiste een zeer preciese samenstelling.

Bij speciale kerkelijke feestelijkheden, zoals bijvoorbeeld op paasavond of Witte Donderdag kregen de broeders, de zusters en de zieken van het Sint-Jan ypocras te drinken. De aankoop ervan werd in de jaren 1421, 1426, 1441 in de rekeningen genoteerd. Ypocras is een witte of rode kruidenwijn, waarin veel kaneel, gember, kruidnagel en

62 J. MOENS, *Even omroeren, Azijn & Verjuis*, in: *Ename* 974, Oudenaarde, nr 20, 2002, p. 14.

foelie werden meegekookt. Als zoetstof werd honing of suiker toegevoegd⁶³.

In de periode ervoor, met name in 1402, 1406, 1411 en 1416, werd clareit, een andere kruidenwijn, aangekocht.

Mede, een honingdrank, werd vanaf 1332 jaarlijks vermeld in de rekeningen.

De aankoop van wijn, tenslotte, kan men in de eerste rolrekening van 1280 al terugvinden en zal de daaropvolgende eeuwen niet meer uit de rekeningen verdwijnen. Het is onmogelijk op basis van de hospitaalrekeningen te berekenen hoeveel liter wijn jaarlijks per persoon gedronken werd omdat nergens in het bronnenmateriaal eenheidsprijzen terug te vinden waren. Evenmin bevatten de rekeningen gegevens over de kwaliteit van de wijnen. Bovendien kon de kwaliteit van de aangekochte wijnen variëren. In een crisisjaar kregen bijvoorbeeld inferieure wijnen de voorkeur.

Zout

Zout beschermt tegen verrotting en bederf en is nodig voor de vochtverdeling in het menselijk lichaam. Zonder zout zou een mens namelijk dehydrateren. Er kan grofweg een onderscheid gemaakt worden tussen zeezout en landzout. Zeezout wordt gewonnen aan de kust en landzout in zoutmijnen⁶⁴. Op volgende grafiek worden de jaarlijkse uitgaven van het Sint-Janshospitaal voor zout weergegeven.

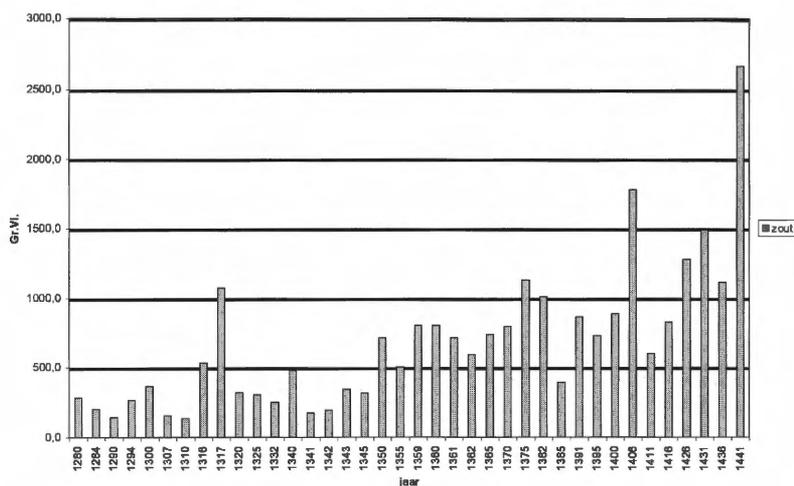
De hoeveelheid aangekocht zout werd vanaf 1342 bijgehouden in de boekhouding van het hospitaal. Die varieerde in de periode 1342-1441 meestal tussen 20 en 40 hoet, in de 14de eeuw eerder rond de 30 hoet en in de 15de eeuw eerder rond de 40 hoet. Indien de inhoudsmaat 'hoet' voor zout dezelfde was als voor graan en dus ongeveer gelijk was aan 169 liter, komen 20 en 40 hoet respectievelijk overeen met 3.380 en 6.760 liter.

Wanneer rekening wordt gehouden met het soortelijk gewicht van zout⁶⁵, komt één hoet zout overeen met ongeveer 372 kg zout. 20 en 40 hoet komen dus respectievelijk overeen met 7.440 en 14.880 kg!

63 Glossarium, <http://www.kookhistorie.com/index.htm>

64 J.C. HOCQUET, *Le Sel et le Pouvoir de l'an mil à la Révolution française*, Paris, 1985, p. 16.

65 Het soortelijk gewicht van zout = 2.2 kg/liter

Grafiek 5: Jaarlijkse uitgaven van het Sint-Jan voor zout in groten Vlaams

Dit zijn zeer hoge resultaten. Mogelijk was de inhoudsmaat hoer voor zout kleiner dan voor graan? Een groot deel van het zout werd echter niet opgenomen door de mens, maar enkel gebruikt bij de conservering van voedingsmiddelen, zoals vlees, vis, zuivelproducten en groenten. Volgens Hocquet volstaat 30 pond of 13,6 kg zout voor 100 kg vlees⁶⁶.

Enkel voor het zouten van vlees werden enkele aanwijzingen in de rekeningen gevonden.

1421: *van 51 coen hier binnen te slane ende te zoutene* = 254 groten Vlaams

1421: *van 22 zwinen te slane ende te zoutene* = 88 groten Vlaams

1426: *van 58 coen te slane hierbinnen ende de zoutene* = 288 groten vlaams

1426: *van 21 zwine te slane ende te zoutene* = 88 groten Vlaams

In andere jaren werd in de rekeningen enkel vermeld dat de dieren geslacht werden, maar werd nooit vermeld dat de dieren gezouten werden. De prijs van het slachten en zouten verschilde bijna niet van de prijs van het slachten alleen. Aangezien er jaarlijks veel zout werd aangekocht, werd het zouten van vlees in de andere jaren vermoedelijk niet genoteerd.

66 J.C. HOCQUET, *Le Sel et le Pouvoir*, p. 364.

Zieken versus personeel

Het reglement van het Sint-Janshospitaal van het jaar 1188 bepaalde dat armen en zieken dezelfde maaltijden moesten krijgen als de broeders en zusters. De zwaar zieken moesten in die mate van het mogelijke krijgen waaraan ze behoefte hadden of waarin ze zin hadden⁶⁷. Uit de rekeningen van het Sint-Jan bleek dat deze regel niet werd genegeerd. Vanaf 1332 werden er sporadisch aanwijzingen over de consumenten van de aangekochte voedingsmiddelen in de rekeningen gevonden, waaruit blijkt dat zowel de zieken als de kloosterlingen wijn, mede, eieren, melk, vis, vlees, enz. kregen. Niettegenstaande deze vaststelling kon het zijn dat de bereiding van deze voedingsmiddelen en de hoeveelheden die werden uitgedeeld verschillend waren bij de zieken en het personeel. Het is echter onmogelijk dergelijke verschillen op basis van het bestudeerde bronnenmateriaal te achterhalen.

Herkomst van voedingsmiddelen

De voedingsmiddelen, binnengebracht in Sint-Jan, waren afkomstig van de domeinhoeven of werden aangekocht bij leveranciers. Een groot deel van de plantaardige producten, met name kruiden, fruit en groenten, werden geteeld in respectievelijk de kruidentuin, de boomgaard en de *coolhof*, die in de buurt van het hospitaal gelegen waren. De meeste voedingsmiddelen hadden dus een regionaal karakter. Slechts enkele producten werden geïmporteerd uit afgelegen gebieden.

Rogge was uitsluitend afkomstig van de boerderijen. Enkel in twee domeinhoeven van het hospitaal, met name *Briele* en *Donc*, werd rogge verbouwd. Dat kan althans met zekerheid gezegd worden over de jaren 1360, 1361, 1362, 1365. Volgens J. Mertens werden deze hoeven tot in de tweede helft van de 14de eeuw rechtstreeks geëxploiteerd en daarna verpacht⁶⁸. Na 1364-1365 werd er dan ook geen

67 G. MARECHAL, *Het hospitaalwezen te Brugge*, p. 11083.

68 J. MERTENS, *Het buitenstedelijk goederenbezit van het Sint-Janshospitaal te Brugge*, in: *Sint-Janshospitaal Brugge 1188-1979, tentoonstellingscatalogus*, Brugge, 1976, p. 85.

rogge meer genoteerd in de boekhouding van het Sint-Janshospitaal.

Tarwe was afkomstig van de boerderijen van het hospitaal, met name onder andere *Scueringhe, Trente en Westschuere*. In het hospitaal werd echter daarnaast ook tarwe aangekocht. Met uitzondering van enkele namen van leveranciers, werden weinig herkomstwijzingen in het bronnenmateriaal teruggevonden. Volgens M.-J. Tits-Dieuaide was er in Brugge veel interesse voor granen afkomstig uit Artesië, Henegouwen en het Kamerijkse. Ook kocht Brugge graan aan in Rijsel, Doornik, Douai, Mons, Valenciennes, Sint-Omaars en nog enkele andere steden⁶⁹. Er werd mogelijk tarwe geïmporteerd uit de kuststreek van Vlaanderen. Een bedrijfseconomische analyse van landbouwwitbatingen in de kuststreek heeft aangetoond dat de bedrijfsvoering geheel verschillend is van deze van hoeven in binnen-Vlaanderen. De meerderheid van de bedrijven aan de kust waren groter dan in binnen-Vlaanderen en legden zich vooral toe op commerciële gewassen zoals tarwe, gerst en veeteelt. In binnen-Vlaanderen daarentegen bestond een grote divergentie tussen de enkele grote bedrijven en de meerderheid van micro-bedrijfses. Deze kleine boerderijen produceerden in de eerste plaats om te overleven en hadden de tendens om steeds kleiner te worden⁷⁰.

Bier werd geproduceerd in het hospitaal, maar niet al het bier dat geconsumeerd werd, was van eigen makelij. Verschillende bieren werden aangekocht, namelijk *Brucgsch bier, Hambuergher bier, Oosterbier* en *cleen bier*. *Brucgsch bier* en *cleen bier* hadden vermoedelijke een regionaal karakter. Oosterbier daarentegen werd, zoals het Hamburgs bier, ingevoerd door de Hanze vanuit Duitsland. Omstreeks 1300 kwam aan de Noord-Duitse kust de brouwerij tot bloei in steden, zoals Lübeck, Rostock, Hamburg, Bremen⁷¹. Het Oosterbier en Hambuergher bier werden in 1406 en 1411 steeds samen geleverd door dezelfde handelaar: in 1406 door een zekere Mathijs Eenbout, in 1411 door Thomaes Van Thielt.

Vlees werd in de Middeleeuwen voornamelijk regionaal geproduceerd. Het vlees dat binnengebracht werd in het hospitaal was afkom-

69 M.-J. TITS-DIEUAIDE, *La formation des prix céréaliers*, p. 148-150.

70 E. THOEN, *De twee gezichten van de Vlaamse landbouw en het probleem der Wüstungen*, in: *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eeno*, Gent, 1999, p. 76.

71 G. DOORMAN, *De middeleeuwse brouwerij en de gruit*, Den Haag, 1955, p. 18.

stig van de hoeven of werd aangekocht in het vleeshuis, op de markt of bij diverse personen.

Verschillende soorten vis waren afkomstig van de Noordzee; paling daarentegen kwam bijvoorbeeld uit de Reie.

Verschillende studies hebben uitgewezen dat kaakharing een belangrijk handelsproduct was van de Duitse Hanze, manifest aanwezig in Brugge in de eerste helft van de 13de eeuw⁷². De Hanze, die te Schonen en te Falsterbo in Scandinavië sinds het einde van de 13de eeuw het kaken van haring aan wal geïndustrialiseerd had, voerde de haring in te Damme, voorhaven van Brugge, waar zich vanaf 1324 de stapel van de Schonense kaakharing bevond. De procedure van het kaken was in Vlaanderen ook wel gekend, maar kaakharing werd niet massaal geproduceerd voor de handel. De Hanze had namelijk het alleenrecht om kaakharing te verhandelen. Omstreeks 1393 begon men in Vlaanderen, Holland en Zeeland evenwel met het (onwettig) kaken van Noordzeeharing voor de handel. Deze productie is enkel gekend door de vele maatregelen tegen dit onwettig kaken⁷³. Pas vanaf de eerste helft van de 15de eeuw, meer bepaald rond 1420, kwam daar verandering in en het verbod op de invoer van Vlaamse, Hollandse en Zeeuwse kaakharing werd ingetrokken⁷⁴.

Zuivel werd geleverd door de hoeven van het hospitaal of werd aangekocht bij diverse personen. In de jaren 1431 en 1436 leverde het hof *Scueringhe* bijvoorbeeld room aan het hospitaal. In de andere jaren werd room aangekocht. Algemeen kan gesteld worden dat in de jaren 1360, 1385, 1402, 1406, 1411, 1416, 1421 en 1426 meer boter aangekocht werd dan door de hoeven geleverd werd. In de jaren 1360, 1411, 1416 en 1426 werd geen boter geleverd door de hoeven. In 1461 werd geen boter aangekocht. De meerderheid van de kaas die binnengebracht werd in het hospitaal was afkomstig van de hoeven. De aangekochte zuivelproducten waren afkomstig van het zuivelhuis of van leveranciers. In het bronnenmateriaal is er ook sprake van kaashuis of boterhuis, mogelijk synoniemen van zuivelhuis.

72 P. CONTAMINE, M.BOMPAIRE, S. LEBECQ, J.L. SARRAZIN, *L'économie médiévale*, Paris, 1997, p. 247.

73 R. DEGRYSE, *Aantekeningen Schonense en Vlaamse kaakharing in de 14de eeuw*, in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XII, 1961, p. 107.

74 R. DEGRYSE, *Vlaanderens haringbedrijf*, p. 105.

Groenten, fruit en kruiden hadden een regionaal karakter, met uitzondering van vijgen, rozijnen en specerijen, die uit warmere gebieden kwamen. Erwten werden geleverd door de hospitaalhoeven, maar werden soms ook gekocht bij leveranciers.

Zout kon afkomstig zijn uit verschillende gebieden rond de Middellandse Zee en de Atlantische Oceaan. Vooral de westkust van Frankrijk was belangrijk met, van noord naar zuid, Gironde en Vilaine, de Baai van Bourgneuf, en Brouage⁷⁵.

In kustgebieden met weinig zon werd echter ook zout gewonnen. Een residu van zoutkristallen werd in deze gebieden bekomen door verbranding. Deze methode kon niet alleen toegepast worden bij zeezand en zeewater, maar ook bij zouthoudend veen. In Zeeuws-Vlaanderen werd zout gewonnen uit veen. Dit veen werd *darinc zelle* genoemd. Nadat men *darinc* had opgegraven, werd het tot as verbrand. Daarna ging men over tot het spoelen van deze as met zeewater. Dit mengsel werd gekookt in grote pannen, waarin het zout eerst als vlies aan de oppervlakte kwam en daarna als zoutkristallen op de bodem viel⁷⁶. Dit zout was wit, puur en gekristalliseerd en was meer geliefd dan het grijze en minder gekristalliseerde zeezout⁷⁷. De voornaamste plaatsen in Vlaanderen en directe omgeving waar zout werd gewonnen waren Axel, Oostburg, Sluis, Muide, Blankenberge, Oostende, Gistel en vooral Biervliet. Biervliet mag beschouwd worden als een centrum dat in zeer belangrijke mate in de zoutbehoefte voorzag van zowel Vlaanderen als verder afgelegen streken⁷⁸.

Welke wijnen in Sint-Jan werden gedronken, was niet uit het bronnenmateriaal op te maken. In de vroege Middeleeuwen, tot ongeveer het begin van de 13de eeuw, waren er wijngaarden langs de Maas, in Luik, Brabant, Gent en Leuven. Ondanks minder gunstige klimatologische omstandigheden gingen kloostergemeenschappen op hellingen met genoeg zon druiven telen. Vanaf de 13de eeuw verdrong de internationalisering van het handelscircuit van wijn deze niet zo productieve wijngaarden. Professionele wijnhandelaars die wijn uit

75 J.C. HOCQUET, *Le Sel et le Pouvoir*, p. 20.

76 J.A. MERTENS, *Biervliet, een laat-middeleeuws centrum van zoutwinning (eerste helft 15de eeuw)*, Gent, 1963, p. 4 (Studia Historica Gandensia).

77 J.C. HOCQUET, *Le Sel et le Pouvoir*, p. 16.

78 J.A. MERTENS, *Biervliet*, p. 11.

verschillende streken aanvoerden kwamen in de plaats⁷⁹.

In verschillende wijnstreken groeide het aantal wijngaarden als gevolg van de grote vraag uit het verstedelijkte Vlaanderen. Er werd wijn geïmporteerd uit de streek rond de Moezel en de Rijn. Ook verschillende streken in Noord Frankrijk, voornamelijk gebieden rond Soissons en Laon, de Champagnestreek en Ile-de-France leverden wijn aan Vlaanderen. In de 12de eeuw werd wijn geïmporteerd uit gebieden rond Auxerre, Beaune, Saint-Pourçain en de Loire. Ook werd wijn geïmporteerd uit het zuidwesten van Frankrijk, namelijk uit de streken Poitou, Aquitaine en Gascogne met als belangrijke uitvoerhaven La Rochelle⁸⁰. Volgens Jan Craeybeckx werden er in Vlaanderen vooral wijnen uit Poitou geconsumeerd⁸¹. In Damme, voorhaven van Brugge, bevond zich de belangrijkste (vanaf 1323 officieel erkende) wijnstapel van het graafschap Vlaanderen. Vooral wijnen uit Zuidwest-Frankrijk bereikten Damme via de zee. Het waren Zeeuwen, Hollanders en Hanzeaten die instonden voor het transport⁸².

Besluit

In het Sint-Janshospitaal, dat gedurende de 14de eeuw evolueerde van opvangtehuis voor alle mensen in nood naar een opvangtehuis voor voornamelijk zieken, kregen de gasten eten en drinken. Zij kregen tarwe(brood) te eten, wat toch wel als merkwaardig kan worden beschouwd, aangezien rogge goedkoper was. Verklaring hiervoor is het ideaal van de christelijke barmhartigheid en de hogere voedingswaarde. Vlees, vis, zuivel, zout, kruiden, groenten, fruit, bier en wijn stonden ook op ieders menu. In het begin van de 15de eeuw verhoogde de vleesconsumptie in het hospitaal gevoelig, een algemeen fenomeen.

79 J.CRAEYBECKX, *Un grand commerce d'importation: les vins de France aux anciens Pays-Bas (XIII-XVI siècle)*, Parijs, 1958.

80 P. CONTAMINE, M.BOMPAIRE, S.LEBECQ, J.L. SARRAZIN, *L'économie médiévale*, p 178.

81 J.CRAEYBECKX, *Un grand commerce d'importation*, p 18.

82 J.CRAEYBECKX, *De wijnvaart tussen West-Frankrijk en de Nederlanden, het ontstaan van het zeerecht tussen Oléron en Damme*, in: Van rank tot drank, Brussel, 1990, p 141.

meen dat ook in Engeland en Duitsland werd vastgesteld. In diezelfde periode werd in de onderzochte jaren ook een verhoogde boteren roomconsumptie vastgesteld, wat een vettiger voedingspallet bevestigt. Als gevolg van de verhoogde vleesconsumptie steeg ook de zoutconsumptie. Deze verschuiving is consistent met de verklaringen van zowel C. Dyer als W. Abel. Zij stelden vast dat door de lage bevolkingsdichtheid en *Wüstungen* na de pestepidemieën van de 14de eeuw, de kwaliteit en diversiteit van voedingsmiddelen omgekeerd evenredig varieerde met de bevolkingsdichtheid.

Prefect Bernard-François de Chauvelin en de schilder Joseph Odevaere

Op 29 oktober 1804 werd de jonge schilder Joseph Odevaere (1775-1830)¹ met uitbundig feestgedruis in zijn geboortestad Brugge ontvangen. De reden hiervoor was dat hij in Parijs de grote prijs voor schilderkunst of *Prix de Rome*, belangrijkste onderscheiding

-
- 1 P. LEDOULX, *Leven der konstschilders... dewelke van de stad van Brugge geboren syn ofte aldaer hunne konsten geoeffend hebben* (Stadsarchief Brugge), handschrift met los bijgevoegde blz. 238-244; A. SCHOUTEET, *Gedenkwaardige aenteeckeningen van Jan Karel Verbrugge*, Brugge, 1958; *Biographie Universelle, ancienne et moderne*, Brussel, 1843-47, T. XIV, blz. 132; O. DELEPIERRE, *Galerie d'artistes Brugeois*, Brugge, 1840, blz. 130-132; W. H. J. WEALE, *Catalogue du musée de l'Académie de Bruges*, Brugge, 1861, blz. 112-113; H. HYMANS, *Joseph-Désiré Odevaere*, in: *Biographie Nationale*, T. XVI (1901), kol. 68-74; J. DE MEYER, *Trois représentants de l'école brugeoise du XVIIIe siècle* [Odevaere, Wynckelman, Van der Donck], Brugge, 1906; E. HOSTEN en E. I. STRUBBE, *Catalogue illustré du Musée communal des Beaux-arts à Bruges*, Brugge, 1935, blz. 103; H. PAUWELS, *Groeningemuseum, Catalogus, Brugge*, 1960, blz. 176-180; D. DE VOS, *Groeningemuseum. Beknopte Catalogus, schilderijen, Brugge*, 1973, blz. 82; M. WOUSSEN, *Contribution à l'étude de l'œuvre du peintre brugeois Joseph Désiré Odevaere 1775-1830*, licentiaatverhandeling ULB, 1982 (onuitgegeven); M. WOUSSEN en D. COEKELBERGHS, *Joseph-Désiré Odevaere*, in: D. COEKELBERGHS en P. LOZE (directie), *Om en rond het neo-classicisme in België, 1770-1830*, Brussel, 1985, blz. 169-176; E. TRIPS, *De Brugse familie Odevaere en de Vrijmetselarij*, in: *Brugs Ommeland*, 32 (1992), blz. 131-159; D. MARECHAL, *De Brugse schilderkunst in Europa van maniërisme tot symbolisme*, in: V. VERMEERSCH (dir.), *Brugge en Europa, Antwerpen*, 1992, blz. 359-384; J.L. MEULEMEESTER, *Joseph Odevaere*, in: *Lexikon van West-Vlaamse beeldende kunstenaars*, Kortrijk, 1922, I, p. 104; D. MARECHAL, *Een belangrijke nieuwe aanwinst voor het Groeningemuseum*, in: *Museumbulletin*, december 1995, blz. 13-16 en *Jaarboek 1995-96, Stad Brugge Stedelijke Musea*, blz. 24-25; M. GUEDRON, *Suvé, Odevaere, Kinsoen et Ducq: quatre peintres Brugeois à Paris au temps du néo-classicisme*, in: *Jaarboek 1995-96, Stad Brugge Stedelijke Musea*, blz. 238-254; J. MERTENS, *De verkoop van roerende goederen uit de nalatenschap van de Brugse kunstschilder Joseph-Denis Odevaere* (Brussel, 1834), in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 133 (1996), blz. 180-186.

die een schilder toen kon te beurt vallen, had in de wacht gesleept. De feestelijke ontvangst werd dan ook georganiseerd door de Brugse Academie voor schilder- en beeldhouwkunst, die hiermee één van zijn oud-leerlingen eerde. Om de kosten te dekken werd een collecte georganiseerd bij de Brugse voorname ingezetenen. Op de bewaarde lijst prijkt bovenaan de prefect van de Leie, Bernard-François de Chauvelin (1766-1832)², die 150 fr. bijdroeg. Dit was een mooi bedrag, want het hoogste dat daarop volgde was dat van burgemeester Charles de Croeser die 40 fr. schonk³.

Op een apart document werden ook de inschrijvingen genoteerd voor het banket dat 200 disgenoten samenbracht. Hierop kwam de prefect niet voor, zoals hij ook de andere manifestaties ter ere van de gevierde niet bijwoonde. Hij volbracht immers vanaf 29 september één van zijn regelmatige ambtelijke reizen doorheen het departement en was pas op 5 november weer in Brugge. Na zijn terugkeer ontmoette hij de jonge schilder. Dit vond plaats voor of na zijn verblijf in Parijs, waar hij, zoals alle prefecten, op 2 december de keizerskroning moest bijwonen⁴. Hiervoor vertrok hij uit Brugge op 27 november en was pas op 5 januari 1805 terug. Tijd voor een ontmoeting was er alleszins genoeg, want Odevaere zou praktisch een volledig jaar in Brugge verblijven en pas in september 1805 naar Rome vertrekken⁵.

Die tijd in Brugge bracht de laureaat niet in ledigheid door. Hij maakte voorstudies voor het groot portret van burgemeester Charles de Croeser (1746-1828) met consul Bonaparte, dat hij in Rome zou

2 Zie: A. VAN DEN ABEELE, *De vier prefecten van het departement van de Leie, II. Bernard-François markies de Chauvelin*, in: Biekorf, 104 (2004), blz. 224-251, 333-356.

3 Brugge, Stadsarchief, *Fonds Academie*, n° 188. De gift van Chauvelin zou in onze munt meer dan 550 euro kunnen vertegenwoordigen en die van de Croeser 150 euro.

4 Een paar auteurs vermelden dat ook Odevaere de kroningsfeesten bijwoonde, maar waar ze zich hiervoor op baseren is me niet duidelijk. Als het klopt, kan hij Chauvelin onderweg of in Parijs hebben ontmoet. In zijn tweede schilderij gewijd aan de keizerskroning, plaatste Louis David zijn leerling en vriend Odevaere tussen de aanwezigen, maar dit is natuurlijk nog geen bewijs dat hij er ook werkelijk was.

5 D. COEKELBERGHS, *Les peintres belges à Rome de 1700 à 1830*, Brussel – Rome, 1976, blz. 233-246.

voltooiën⁶ en portretteerde toekomstig burgemeester Jean-Jacques van Zuylen de Nyevelt (1752-1846) als hoofdman van de Gilde van Sint-Sebastiaan⁷. Verder maakte hij het portret van Ignatius van Coquelaere (1734-1816), pastoor van Sint-Salvators⁸ en het vriendschapsportret met voorstelling van de schilders Wynckelman, Van der Donckt en zichzelf. Prefect Chauvelin bleef niet ten achter en bestelde eveneens zijn portret bij de jonge laureaat. Het werd een groot doek (2,13m op 1,40m) en de schilder ondertekende het met *J. Odevaere pinx. 1805*. Het is in Brugge wel bekend, doordat het in 1811 door Chauvelin in depot werd gegeven aan de Brugse Academie, die hierom had verzocht. Het bestuur van de Academie wenste het in zijn vergaderzaal op te hangen en gaf hiervoor de volgende lovende argumenten aan bij de voormalige prefect: *Considérant les grands avantages et les bienfaits que Mr. De Chauvelin a procuré à cette Académie pendant son administration comme préfet de la Lys et les encouragements continuels qu'il n'a cessé de donner aux arts et aux jeunes gens qui font profession de les cultiver*⁹. Aan zoveel lof, die hem werd overgebracht in een brief vanwege de voorzitter van de Academie, François Wynckelman (1762-1844), kon Chauvelin niet weerstaan en hij stemde in met de vraag. Veel later werd het schilderij, zoals alle andere voorwerpen die aan de Academie toebehoorden, eigendom van de stad Brugge. De voorbije decennia kreeg het voortreffelijk portret nog méér bekendheid, doordat het ontsnapte aan de vergeetput die museumreserves zijn en goed zichtbaar hangt in de benedenhallen van het Brugse stadhuis.

Er ontbreken enkele schakels om de volledige historiek van dit doek te kunnen maken. Had Chauvelin een vooropgesteld doel toen hij de opdracht voor zijn portret gaf? Bestemde hij het voor een familiale portrettengalerij, of had hij het voornemen het in de prefectuur als herinnering aan zijn ambtsperiode achter te laten, eenmaal hij uit

6 V. VERMEERSCH, *Napoleon en Burgemeester de Croeser*, in: Brugges Kunstbezit, Deel 2, Brugge, 1973, blz. 265-269; A. JANSSENS de BISTHOVEN, *Gids van het stadhuis*, in: 600 jaar Brugs stadhuis, Brugge, 1976, blz. 68-70.

7 Hij werd op 30 Juni 1805 in die functie ingehuldigd.

8 A. SCHOUTEET, a. w., blz. 79; L. DEVLIEGHER, *De Sint-Salvatorskathedraal, Inventaris* (Deel 8 Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen), Tielt, 1979, blz. 208.

9 Brugge, Stadsarchief, Fonds Academie, n° 2, ontwerpverslag vergadering 17/10/1811 en n° 3, folio 89, verslag vergadering.

Brugge zou vertrokken zijn? Of werd misschien het initiatief genomen door de schilder zelf en ging het eigenlijk helemaal niet om een bestelling? Het was niet zo ongewoon dat schilders, vooral in hun beginperiode, het portret van prominente personen maakten, om het op een of ander *Salon* te kunnen presenteren en er naam mee te maken. Daarbij was de relatie tussen de prefect en de schilder opperbest en had de schilder het in 1807 over de grote welwillendheid die de prefect hem bij herhaling had betoond.

Hoe dan ook, betaald of cadeau gekregen, het portret kwam in het bezit van Chauvelin die het waarschijnlijk in zijn prefectorale residentie ophing. Toen hij midden 1810, na het bezoek van Napoleon en Marie-Louise, Brugge voor goed verliet, nam hij het schilderij niet mee en liet het evenmin achter in de prefectuur, maar gaf het in bewaring aan een niet nader genoemde Bruggeling. Het jaar daarop stemde hij dan in met het langdurig in bruikleen geven aan de Academie en werd het naar de Poortersloge overgebracht. Of het later tot een schenking kwam wordt nergens vermeld; we hebben er althans niets over gevonden.

Vanaf maart 1814 waren de bruggen tussen het departement van de Leie en het Franse keizerrijk definitief opgeblazen. Wat kunstvoorwerpen betrof, kwam het er nu vooral op aan, zowel in hoofde van het stadsbestuur als van het bestuur van de Academie, de kunstwerken te recupereren die de Fransen naar Parijs hadden versleept. Het ging in de eerste plaats om de Madonna van Michelangelo, de Madonna met kanunnik Van der Paele, de Moreeltriptiek en het Oordeel van Cambyses. Odevaere speelde hierin trouwens, als regeringscommissaris, een belangrijke rol¹⁰. Anderzijds, wat de Fransen bij ons hadden achtergelaten, werd als 'oorlogsbuit' beschouwd. Dit was bvb. het geval met het meubilair van de prefectorale residentie, waarvan tot op vandaag nog enkele stukken ter plekke overblijven.

Of Chauvelin nog enig contact opnam betreffende zijn portret is dan ook helemaal niet zeker. De Brugse episode van zijn leven lag toen al ver achter hem. Wilde hij het werk terugkrijgen, dan moest hij wellicht een gerechtelijke procedure voeren. Maar kon hij in dit geval

10 A. SCHOUTEET, a. w., blz. 72; A. SCHOUTEET, *Kunstschilder Jozef Odevaere en de terugkeer van geroofde kunstschaten uit Frankrijk naar Brugge in 1816*, in: Album archivaris Jos. De Smet, Brugge, 1964, blz. 309-312.

wel een factuur of document voorleggen als tegengewicht voor de stelregel die in de Code Napoléon was opgenomen (art. 2279) dat *en fait de meuble, possession vaut titre*? Hij zal misschien des te minder om dit portret hebben gegeven, omdat het uiting gaf aan de actieve steun die hij aan de politiek van de keizer had verleend. Odevaere had namelijk op de achtergrond het silhouet van de versterkte havenstad Oostende en van Sas-Slijkens weergegeven. In het kader van de oorlog tegen Engeland had Chauvelin zich immers heel actief voor de bouw van de kustversterkingen ingezet. Daaraan nog herinnerd worden of anderen de gelegenheid geven het zich nog te herinneren, was na 1814 niet meer welkom. Zeker niet nadat Chauvelin zijn keizerlijke trouw had afgezworen en een actieve republikeinsgezinde politicus was geworden. Anderzijds vergat men in Brugge waarschijnlijk de termen van de oorspronkelijke overeenkomst en vervaagde bij de bestuurders van de Academie stilaan het onderscheid tussen in bewaring geven en schenken.

Het portret van Madame de Chauvelin

Het portret van de prefect was niet het enige werk dat Odevaere in verband met Chauvelin uitvoerde. In juni 1807 richtte de schilder een brief aan de prefect, die hij hem liet geworden samen met een tweede brief, geschreven door zijn vader, Anselme Odevaere (1744-1810)¹¹. Beide brieven hadden het over het portret van de echtgenote van de prefect, waarvoor Odevaere de opdracht had gekregen.

Hoe zijn die brieven in het publiek domein gevallen? Komen ze uit een archief Odevaere of uit een archief Chauvelin? Het eerste is eerder onwaarschijnlijk, maar niet helemaal onmogelijk, hoewel dit zou veronderstellen dat ze uiteindelijk niet werden verstuurd of zoniet werden geweigerd en terugbezorgd. Beide brieven zijn evenwel voor verzending verzegeld geweest, terwijl er moeilijk een reden te bedenken valt waarom ze niet zouden zijn verstuurd. Dus, afkomstig uit privé papieren van prefect Chauvelin.

Antiquaar Wim De Goeij, bij wie ik beide brieven aankocht, kon me niet verder op de weg helpen. Hij verwierf ze rond 1990 op een

11 A. VAN DEN ABEELE, *In Brugge onder de Acacia*, Brugge, 1987, blz. 322.

veiling in Amsterdam, uit een verzameling waarin zich ook brieven bevonden van Charles Rogier, van de Ieperse stadsarchivaris Jean-Jacques Lambin en vooral van de fysicus Joseph Plateau (deze laatste werden aangekocht door de Universiteit van Gent). Het ging om een collectie autografen die op het einde van de 19de eeuw was gevormd door een niet nader aangeduide verzamelaar en waarvan het 'Belgische' deel uit een omvangrijker geheel leek te zijn gelicht. Méér zullen we dus waarschijnlijk over de herkomst niet meer te weten komen.

Wat uit de twee brieven blijkt is dat Odevaere, zeer waarschijnlijk terwijl hij in 1805 in Brugge verbleef, een opdracht had gekregen van de prefect om zijn echtgenote, geboren Herminie Tavernier de Boullongne (1775-1846) te portretteren, tegen betaling van een ereloon dat was uitgedrukt in ouderwetse, betrouwbare en waarde-vaste munt: 40 *louis, comme nous sommes convenus*. Het portret was niet klaar toen Odevaere Brugge verliet en hij nam zich voor het in Rome af te werken.

Begin juni 1807 had Odevaere, ondanks herhaalde brieven, - *plusieurs lettres restées sans réponse* -, nog altijd geen betaling ontvangen. Eerst had hij een voorschot gevraagd en niet gekregen, maar nu vorderde hij het volledige bedrag. Om aan de prefect geen verdere uitvluchten meer te gunnen, gelastte hij zijn vader de som te gaan ophalen op de prefectorale residentie en hem de kwitantie te overhandigen. Van het ambt van rechter dat de vader bekleedde, werd wellicht verwacht dat het gezag zou uitstralen en tot betaling zou aanzetten. Ook al waren beide brieven beleefd en in overeenstemming met de gewoonten van de tijd zelfs onderdanig opgesteld, betekenden ze noch min noch meer een kordate ingebrekestelling. Vooral de korte brief van de vader was eigenlijk nogal bitsig. Om een zo belangrijke personaliteit zo stevig aan te pakken, moest het de beide heren behoorlijk hoog zitten.

Het vervolg blijft (voorlopig?) een raadsel. Ontving vader Odevaere het bedrag? Werd aan de prefect het portret van zijn vrouw overhandigd? Zo ja, waar is het sindsdien gebleven? Als hij het portret betaalde en in ontvangst nam, ligt het voor de hand dat Chauvelin het meenam en het ophing hetzij in zijn kasteel (de vroegere abdij van Cîteaux), hetzij in zijn Parijse optrek. Het gezin Chauvelin-Tavernier bleef kinderloos, en toen de echtgenote na 1846 overleed ging haar

nalatenschap naar neven en nichten. Waar het portret zich thans bevindt, is vooralsnog niet te achterhalen. Geen enkel kunsthistorisch repertorium dat opgave doet van werken van Odevaere maakt er melding van. Alleen Denis Coeckelberghs vermeldt het, maar voegt er aan toe dat het thans onvindbaar is. Als het nog bestaat, is het daarbij de vraag of men ook nog weet wie het heeft geschilderd en wie het voorstelt. Of... als Odevaere het nu eens niet had afgewerkt? Dat hij eerst een voorschot vroeg, lijkt er op te duiden dat hij wilde gedeeltelijk betaald worden alvorens aan dit werk te beginnen. Het zou dus evengoed kunnen dat hij het, na meer dan twee jaar, niet meer betrouwde en totale betaling verlangde alvorens de gemaakte schetsen in een afgewerkt portret om te zetten. Als Chauvelin hierop geen gevolg gaf, ja, dan zou het duidelijk zijn waarom het portret thans onvindbaar is: het heeft in dit geval wellicht nooit bestaan.

De brieven in kwestie laten immers toe een vaststelling te maken: Chauvelin betaalde niet vlot. Het ging dan ook om een niet onaardig bedrag. Een *louis d'or* van 20 frank van begin 19de eeuw is vergelijkbaar met 75 euro of 3000 BEF van begin 21ste eeuw. Het ging hier om veertig louis, dus om een bedrag van 120.000 BEF of 3000 euro¹². Dit moet ongeveer overeengestemd hebben met de helft tot een derde van de prefectorale maandwedde: niet onoverkomelijk, maar toch ook niet goedkoop. Odevaere werkte duidelijk niet onder de prijs.

Sommige elementen in zijn biografie wijzen er op dat prefect Chauvelin het financieel moeilijk had en, zoals veel van zijn belangrijke tijdgenoten, teneinde zijn stand hoog te houden, aanzienlijk boven zijn mogelijkheden leefde. Dit legt waarschijnlijk uit, minstens gedeeltelijk, waarom hij veeleisende maar goed bezoldigde functies aanvaardde zoals die van prefect van de Leie, ook al hielden die hem ver van zijn riant hoofdverblijf in Bourgondië en van het Parijse leven¹³.

12 Y. BRUGIERE, *Numismatique et littérature, L'analyse monétaire des Misérables de Victor Hugo*, in: *Annales du Cercle Numismatique de Nice*, 2002. Elders vond ik een waarde aanduiding van 60 euro, maar dat maakt dan toch nog een totaal bedrag van 96.000 fr. of 2.400 euro.

13 Met mijn dank aan conservator Dominique Marechal.

Bijlagen

Brief van Joseph Odevaere aan prefect Bernard-François de Chauvelin

Monsieur
Monsieur Chauvelin
Préfet du département de la Lys
Bruges

Rome le 2 juin 1807

Monsieur,

J'ai eu l'honneur de Vous écrire plusieurs lettres qui sans doute sont restées sans réponse par la multiplicité des affaires qui vous occupent. Je vous demande pardon de vous importuner de nouveau mais vous m'avez témoigné trop de bienveillance pour que je craigne de vous désobliger en vous demandant le paiement du portrait de Mad. Chauvelin. Par ma dernière lettre je vous demandai un accompte (sic), mais ces fonds m'étant nécessaires et mon père aiant occasion de me les faire passer avec sûreté je vous prie de lui remettre la somme entière de quarante louis comme nous sommes convenus. Mon Père aura l'honneur de vous remettre ma quittance.

J'ai appris avec bien du regret Monsieur, la perte que vous venez de faire. Vous m'excuserez de renouveler votre douleur mais je n'ai pu m'empêcher de vous témoigner toute la part que je prenais à ce triste évènement¹⁴.

Veillez présenter mes respectueux hommages à Mad. Chauvelin et croire que j'ai l'honneur d'être, Monsieur,

Votre très humble et très obéissant serviteur,
J. Odevaere

Brief van Anselme Odevaere aan prefect Bernard-François de Chauvelin

Monsieur
Monsieur Chauvelin
Préfet du département de la Lys
Bruges

Bruges ce 19 juin 1807

Monsieur,

Je viens de recevoir de mon fils une lettre à votre adresse que j'ai l'honneur de vous remettre ci joint. J'aurais eu celui de vous la présenter en personne, si une débilité des nerfs ne m'empêchait de sortir. Mon fils m'envoie (sic) en même temps la quittance de

¹⁴ Waarschijnlijk het overlijden van de moeder van prefect Chauvelin.

la somme de quarante louis qu'il me charge de recevoir de vous Monsieur et dont vous devez avoir connaissance, pour que je lui en fasse la remise par l'occasion qu'il me suggère.

Veillez Monsieur me faire compter cette somme et me croire avec le plus profond respect, Monsieur,

Votre très humble et très obéissant serviteur,
A. Odevaere

Boekbesprekingen

Ernst MÜLLER, Leontien DE LEEUW-GEIRNAERT en Roel VANDER PLAETSE, *Hariulf. Pleidooi voor Oudenburg*. - Turnhout : Brepols, 2003. - 67 p.

De *Gesta Hariulphi* (circa 1141-1144) is ongetwijfeld het meest bekende literaire monument uit de geschiedenis van de benedictijnenabdij van Oudenburg. De titel van 'monument' is terecht: naast een werk met literaire verdienste is het ook een uniek verslag van de interventie van een Vlaamse abt aan de pauselijke curie omstreeks het midden van de twaalfde eeuw. Hoofdrolspeler in deze korte tekst is abt Hariulf van Oudenburg (meer dan waarschijnlijk ook de auteur van de *Gesta*) die in 1141 naar Rome trok om er het pauselijke bevel tot onderwerping aan de monniken van Saint-Médard in Soissons te laten intrekken. Met behulp van de stichtingsoorkonden van zijn gemeenschap en ongetwijfeld ook dankzij zijn ongewone talent als redenaar wist hij de leden van de curie ervan te overtuigen dat het verzoek van de abt van Soissons om tussen te komen in Oudenburg niet meer was dan een wederrechtelijke usurpatie van zijn gezag. Hariulfs buitengewoon gedetailleerde verslag (dat kort na de feiten werd geschreven) is een unieke inkijk in de confrontatie van het pauselijk machtsapparaat in volle ontplooiing met een kleine groep monniken uit Vlaanderen. De tekst karakteriseert het pauselijke hof als een orgaan dat streeft naar een rechtvaardige gang van zaken binnen de Kerk maar zich laat misleiden door haar vertegenwoordigers en het contact met de "basis" langzaam aan het verliezen is. Op een indringende manier, onder andere door gebruik van directe rede en een oprechte houding ten aanzien van menselijke emoties, schetst Hariulf hoe hij door middel van rationele argumentatie en door zich op te stellen als bescheiden smekeling de paus en zijn medewerkers alsnog op andere gedachten wist te brengen.

Het belang van deze tekst, ook voor lezers die niet onmiddellijk begaan zijn met de geschiedenis van Oudenburg, werd tot nu toe tegengesproken door het gebrek aan een toegankelijke editie en een vertaling. De enige bewaarde kopie van de tekst bevindt zich in een

vijftiende-eeuws historisch-encyclopedisch handschrift uit de collectie van de monniken van Oudenburg (Brugge, Groot Seminarie, 127/5) en werd tweemaal uitgegeven: de uitgave door Ernst Müller in het Neues Archiv (jaargang 48 (1930)) verdient duidelijk de voorkeur boven de intussen antiquarische editie van Van De Putte uit 1843. De begeleidende commentaar bij Müllers uitgave was lange tijd het laatste woord over Hariulfs verblijf in Rome en pas recent is men de tekst opnieuw ernstig onder de loupe gaan nemen. Het voorliggende boekje, dat gepubliceerd werd naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van het *Corpus Christianorum*, verzamelt wat hopelijk de eerste aanzet wordt tot een grondige herziening van het Oudenburg-dossier en van het onderzoek naar de precieze omstandigheden van het ontstaan van de tekst. De inleiding door Roel Vander Plaetse biedt een overzicht van Hariulfs carrière met bijzondere aandacht voor diens beleid als abt van Oudenburg en diens intensieve campagne voor de canonisatie van Arnoldus, de stichter van de *cella*. Hoewel de inleiding teruggaat op een ouder artikel van Vander Plaetse uit 1987 werd de tekst herzien in het licht van recent onderzoek, wat ook mag blijken uit de aangevulde bibliografie. Het volgende deel van het boekje bestaat uit een herneming van de Latijnse teksteditie van de *Gesta Hariulphi* door Müller, vergezeld van een vertaling naar het Nederlands door Leontien De Leeuw-Geirnaert. Het lijkt volkomen terecht dat Müllers oorspronkelijke uitgave uit 1930 hier op haar waarde geschat wordt, aangezien een nieuwe collatie van het handschrift o.i. geen relevante varianten zou hebben opgeleverd. Bovendien ligt de bestaansreden van dit boekje toch wel vooral in het beschikbaar stellen van de uitstekende vertaling die de soms wat gewichtige toon van Hariulfs betoog en de bijzondere stijl van de Latijnse versie accuraat repliceert en er desondanks in slaagt een aantrekkelijke versie in het Nederlands te bezorgen, met inbegrip van enkele verrassend heldere omzettingen van de meer duistere passages. Dankzij het werk van de vertaalster heeft deze editie alle kansen zowel de niet-latinisten te interesseren voor een opmerkelijke fase uit het verleden van Oudenburg als diegenen die vertrouwd zijn met het oorspronkelijke werk uit te nodigen tot een grondiger lectuur van het origineel.

Steven Vanderputten

Anna E.C. SIMONI, *The Ostend Story : early tales of the great siege and the mediating role of Henrick van Haestens*. - 't Goy-Houten : HES&De Graaf, 2003. - 231 p. : ill. - (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica, XXXVIII)

De herdenking van het beleg en de val van Oostende (1604-2004) zorgde voor vernieuwde historische interesse. Meer dan vroeger richt deze belangstelling zich niet langer alleen naar het gebeuren maar ook naar de beeldvorming. Minder spectaculair dan de grootschalige oorlogsmachine waren inderdaad de grote inspanningen die de strijdende partijen tijdens en na het beleg zich getroostten om de publieke opinie naar hun hand te zetten. De Spaanse Nederlanden en de Verenigde Provinciën vertelden elk hun verhaal en bedienden zich royaal van de mogelijkheden die de boekdrukkers hun aanreikte. Zo bezorgde de Leidse drukker-uitgever Henrick van Haestens in 1613-1615 drie edities over het beleg van Oostende. De benadering is is er één van Staatse signatuur, een verhaal gebracht door de belegerden die jarenlang succesvol stand hielden en uiteindelijk met opgeheven hoofd de overgave tekenden. Deze boeken van Van Haestens zijn de hoofdrolspelers in deze studie, die op een voorbeeldige wijze werd uitgegeven. Anna Simoni, dertig jaar lang werkzaam geweest in het *Department Printed Books* van de British Library waar ze de sectie Nederlands heeft uitgebouwd, bevindt zich hier duidelijk op vertrouwd én geliefd terrein¹.

Simoni plaatst de drie Leidse uitgaven van Van Haestens in het complexe netwerk van de Oostendeboeken en legt de afhankelijkheid van teksten en drukken bloot. In 1604-05 zagen in Keulen drie delen van de *Belägerung der Statt Ostende*, een ooggetuigenverslag, het licht. In hetzelfde jaar 1604 kwam daarvan in Parijs een Franse vertaling (*Histoire remarquable et veritable*) uit; van deze editie zijn twee staten te traceren. Het is deze Franse versie die door Van Haesten in Leiden werd bewerkt en gedrukt : eerst in *De bloedighe en strenghe belegering der stadt Oostende* (1613), en vervolgens in een aangepas-

1 Voor een terugblik op haar rijk gevulde loopbaan : J.F. Heijbroek en F.W. Kuyper, *In gesprek met Anna Simoni*, in : De boekenwereld. Tijdschrift voor boek en prent, 20 (2003/2004), p. 226-239.

te versie in *Beschrijvinghe des machtigen heyrtochts* (1614). Tenslotte bezorgde Van Haestens, in opdracht van de uitgever Lodewijk Elsevier, in 1615 een nieuwe editie van zijn Franse bron (*La nouvelle Troye ou Memorable histoire du Siege d'Ostende*). Bij deze laatste editie was van een bewerking al helemaal geen sprake meer; Van Haestens beperkte zich tot een herdruk van zijn Parijse bron. Nergens in deze drie uitgaven deelt Van Haestens mee dat hij een bestaand relaas bewerkte of – voor zijn Franse editie – plagieerde. Simoni ont-rafelt krachtig dit moeilijke netwerk en bevestigt haar bevindingen inzake afhankelijkheid via detailonderzoek (het verhaal van de jonge amazone in Spaanse legerdienst, p. 97-106).

Jaren later, in 1621, kwam tenslotte in Den Haag *Oostende vermaerde... Belegeringhe* van Philippe Fleming uit. Historici zijn vooral met Flemings relaas vertrouwd. Als dichte medewerker van opeenvolgende gouverneurs van Oostende had hij de belegering aan den lijve meegemaakt en zijn verslag laat dan ook een goed ingelichte ooggetuige aan het woord. Anna Simoni wil aantonen dat deze eenzijdige belangstelling van latere generaties voor Flemings relaas de eigenheid van Van Haestens boekenproductie teveel in de schaduw heeft geplaatst. De vraag is of het werk van Van Haestens deze rehabilitatie verdient. Uit het onderzoek van Simoni blijkt dat de uitgever Van Haestens vooral een commerciële slimmerd is, die niet terugdeinst voor plagiaat en zelfs voor bewuste verdraaiing van de waarheid.

De boekhistorica Anna Simoni heeft diep gegraven in haar onderwerp, steeds met Van Haestens boeken als uitgangspunt. Ze staat stil bij opgenomen poëzie (onder meer van Daniel Heinsius en Hugo Grotius), de illustraties, bijzondere anekdotes die in het verhaal verweven zitten. Dit levert 14 korte hoofdstukjes op, die aangename lectuur garanderen, en de lezer stap voor stap meevoeren tot in de verste uithoeken van het labyrint, dat boekgeschiedenis is. Tot de sterkste passages behoort de speurtocht naar de auteur van de oorspronkelijk Duitse verslagen, een onderzoek die de Gentse calvinist Hendrik Bildebeke naar voor schuift als waarschijnlijke auteur.

Toch blijven er zwakke kanten aan dit boek. De auteur maakt duidelijk dat ze in de gelegenheid was te putten uit eerder onderzoek (een ongepubliceerde licentiaatsverhandeling van S. Ponjaert, Universiteit Gent, 1973) maar het is vaak onduidelijk of de nieuwe inzichten bij Ponjaert werden weggehaald of op het conto van de

auteur te schrijven zijn. En hoofdstukken waarin duidelijk is dat Simoni nieuwe sporen bewandelt zijn dan weer weinig overtuigend. Zo gaat zij op zoek naar de aanvullende bronnen die Van Haestens in zijn bewerkingen gebruikte. Dit leidt tot de hypothese dat de drukker-uitgever gebruik maakte van de bibliotheek van de Leidse humanist Paulus Scriverius (1576-1660). De bewijsvoering daartoe is weinig terzake en geeft evenzeer aanleiding om het tegendeel aannemelijk te maken (p. 70-76).

Onderzoek in de diepte houdt ook exemplaaronderzoek in. Dit vraagt veel tijd en energie maar bij een zo scherp afgelijnd onderwerp als de Oostendeboeken van Van Haestens had dat hier wel gemogen. Doorheen de lectuur van dit boek blijkt wel dat de auteur van de verschillende edities meerdere exemplaren heeft opgespoord (heel uitdrukkelijk : p. 26, noot 22), en op verschillende plaatsen komt dit exemplaaronderzoek haar ook ter hulp. Dit is het geval bij de presentexemplaren van de 1613-editie die Van Haestens een particulier tintje meegaf, aangepast aan de verschillende bestemmingen (Staten en steden). En dat in een boekhistorische studie een bibliografische beschrijving met gedetailleerde collationering van de boeken in kwestie ontbreekt, is vanzelfsprekend jammer. In het bijzonder zal het bibliofiele leespubliek - duidelijk ook een doelgroep die deze studie op het oog heeft - dat node missen. Voorlopig moet de lezer het doen met een verwijzing (p. 25, noot 14) naar Simoni's « forthcoming bibliography of his [Van Haestens] publications ». Dit is vreemd voor een auteur die in wijde kring om haar bibliografische gedrevenheid bekend staat. Is een verklaring te zoeken in een toespeling in de inleiding van haar boek, waar ze zegt « that some publishers' conventions have overruled my personal preference » (p. 8) ?

Ludo Vandamme

Jozef T. Devreese en Guido Vanden Berghe, *Wonder en is gheen wonder'. De geniale wereld van Simon Stevin 1548-1620*. - Leuven: Davidsfonds, 2003. - 344 p., ill. - ISBN 90-5826-174-3.

Simon Stevin is ontegensprekelijk één van de grootste wetenschappers uit het Nederlandse taalgebied. Hij behoort tot een selecte

groep grondleggers van de wetenschappelijke revolutie, die een volwaardige plaats verdient naast beroemdheden als Copernicus, Galilei en Newton. Toch is relatief weinig onderzoek naar hem verricht. De enige volwaardige wetenschappelijke biografie werd in 1943 geschreven door E.J. Dijksterhuis (waarvan achteraf een sterk ingekorte Engelse editie verscheen), en van 1955 tot 1966 werd een keuze van zijn werken gepubliceerd en van commentaar voorzien in zes statige volumes. Meer recent maakte Klaas van Berkel hem tot icoon van de Nederlandse wetenschap in zijn overzichtswerk *In het voetspoor van Stevin* (1985), nu ook in Engelse vertaling uitgebracht. Toch blijft de figuur van Stevin nog schromelijk onderbelicht. Terwijl van figuren als Galilei, Boyle en Newton steeds nieuwe interpretaties worden ontwikkeld in het licht van de veranderende opvattingen over wetenschappelijke kennis en maatschappelijke context, blijft het stil rondom Stevin. Ook deze nieuwe biografie van Devreese en Vanden Berghe brengt in dat opzicht weinig nieuws. Wel is hun werk een goede en betrouwbare synthese van alles wat sedert Dijksterhuis is toegevoegd aan het Stevin-onderzoek.

De auteurs, respectievelijk hoogleraar natuurkunde en wiskunde, hebben alleszins niet het voornemen een nieuwe visie op Stevin neer te zetten. Zij willen vooral ‘Simon Stevin en zijn werk voor [...] stellen aan een zo breed mogelijk publiek.’ Dat doen zij op een verantwoorde wijze, steunend op recent en eigen onderzoek, hoewel een historicus het ongetwijfeld jammer zal vinden dat de tekst nergens met voetnoten wordt onderbouwd. De grootste meerwaarde van het boek ligt in het biografisch hoofdstuk. Er is uitzonderlijk weinig geweten over het leven van Stevin, maar de laatste jaren is wel nieuwe informatie beschikbaar geworden. Daaruit komt naar voor dat Stevin in verband kan worden gebracht met de vooraanstaande en welstellende familie Stevin uit Veurne. Dit werpt een interessant licht op het sociaal milieu waarin Simon verkeerde, mogelijk ook op zijn opvoeding en alleszins op zijn latere banden met Johan Cornets de Groot en prins Maurits.

In de volgende hoofdstukken worden de grote momenten van Stevens werk behandeld: *De Thiende*, de bijdragen tot de techniek en de economie, de statica en hydrostatica, de algebra, de perspectiefleer en de muziekleer. In elk van deze onderwerpen worden vooral de vernieuwingen door Stevin geïntroduceerd onderstreept. De auteurs

schuwen daarbij de superlatieven niet. Dat is ongetwijfeld terecht, maar daardoor gaat wel een stuk nuance verloren. Een gedetailleerde analyse van begrippen als kracht, getal en druk, geplaatst tegen de achtergrond van Stevins voorlopers en tijdgenoten, had nog beter de originaliteit en de historische betekenis van Stevin tot uitdrukking kunnen brengen. Nu wordt de lezer vooral gewezen op de resultaten die Stevin behaalde in het licht van de huidige wetenschap; dat is vanuit populariserend standpunt wel te rechtvaardigen, maar het draagt weinig bij tot een beter historisch inzicht in de ontwikkeling van de moderne natuurwetenschap.

Naast de wetenschappelijke hoofdstukken besteden de auteurs ook aandacht aan Stevins bijdrage tot de Nederlandse vaktaal en aan zijn bijzonder didactisch talent om redeneringen helder en plastisch uiteen te zetten. Het boek eindigt met een reflectie op de weerklink van Simon Stevin en zijn werk, waarbij echter de vraag niet wordt beantwoord naar de doorwerking van Stevins ideeën of het ontbreken van een 'school'.

De auteurs hebben zich niet gewaagd aan een algehele inschatting van Stevins persoonlijkheid of een karakterisering van zijn werk. Zij beklemtonen voortdurend zijn veelzijdigheid en zijn originaliteit, maar integreren deze elementen niet in contemporaine opvattingen over bijvoorbeeld de aard en het doel van de moderne natuurwetenschap, de verhouding filosofie-techniek of de spanning tussen 'geleerde' en 'ongeletterde' wetenschap. Daardoor blijven in wezen dezelfde vragen open die al door Dijksterhuis en anderen werden opgeworpen. Het is te hopen dat het enthousiasme van de auteurs andere historici ertoe zal aanzetten om met een vernieuwde aandacht naar Simon Stevin te kijken.

Geert Vanpaemel

Kroniek

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Licentiaatsverhandelingen Geschiedenis betreffende het oude graafschap Vlaanderen en de provincies West- en Oost-Vlaanderen

Katholieke Universiteit Leuven (2004)

BRUTSAERT, Bram. *Boudewijn VII Hapkin, een Witte Ridder uit de 12de eeuw. Graaf van Vlaanderen, 1111-1119.* (P. Trio)

DE NEYS, Nele. *Een studie van de zestiende-zeventiende-eeuwse heksenprocessen bewaard in het fonds Brugse Vrije in het Rijksarchief te Brugge.* (D. Vanysacker)

DEWILDE, Brecht. *Sociale mobiliteit, machtsverdeling en status in het Brugse beeldenmakersambacht (1453 - 1795).* (E. Aerts)

MAENE, Isabel. *Prosopografische bijdrage tot de studie van de Brugse brouwers in de zeventiende eeuw.* (E. Aerts)

VANDEBUSSCHE, Isabel. *De staten van goed van Tielt en Liedekerke / Denderleeuw (ca. 1760 - 1780).* (L. Van Buyten)

VAN DER PERRE, Kristien. *Marginaliteit te Brugge in de 16de eeuw.* (F. Vanhemelryck)

Michel Cloet

Universiteit Gent (2003)

ACKEN, Davinia. *Het maritiem hospitaal Roger de Grimberghe te Middelkerke (1885-1914). Een zoektocht naar de plaats van dit hospitaal binnen de thermalistische beweging aan de Belgische kust.* (Luc François)

AMEYE, Thijs. *Een monnikenwerk. Reconstructie van het middeleeuwse kloosterscriptorium. Case study: de laatmiddeleeuwse scriptoria van Ter Doest en Herne.* (Thérèse de Hemptinne)

BACKELANDT, Frederik. *Ons rijke Vlaamse wielerveven en het wielerveflamingantisme: "Sportwereld" als gangmaker van identiteit in het interbellum. Een discoursanalytische benadering.* (Bruno de Wever)

- BOSSUYT, Daisy. *Het Klein Seminarie van Roeselare. De leerlingen. Geografische herkomst, sociale afkomst en geestelijke toekomst 1830-1890.* (Jan Art)
- BRICHAUX, Mieke. *Meisjesonderwijs te Brugge 1900-1930.* (Gita Deneckere)
- BUYSSE, Jakob. *De visserij in Boekhoute in de nieuwe tijden.* (Jan Parmentier)
- CAPPELLE, Sarah. *Potentiële historische bodemverontreiniging door industriële activiteit in het gebied Zeebrugge - Dudzele - Lissewege (1895-1970).* (Erik Thoen)
- COUDEVILLE, Charlotte. *Het cultureel beleid te Brugge tijdens het Calvinistisch Bewind (1578-1584).* (Hilde Symoens)
- DEBROUWERE, Marthe. *'Arm Kortrijk'. Een sociaal-economische studie van de toestand en het stedelijk beleid tijdens de crisisjaren van 1845-1850.* (Gita Deneckere)
- DE GEYTER, Seppe. *De landbouwenquête van 1886: Bijdrage tot de studie van de arbeids- en eigendomsstructuren op het West-Vlaamse platteland.* (Eric Vanhoute)
- DELAERE, Rebecca. *Vrouwen en cultuur in Kortrijk tijdens de zestiende en de zeventiende eeuw. Een onderzoek naar de aanwezigheid van vrouwen in vroegmoderne culturele genootschappen.* (Hilde Symoens)
- DE METS, Dieter. *De procureurs bij de Raad van Vlaanderen in de Aartshertogelijke Periode.* (René Vermeir)
- DE TAEYE, Nargez. *Een historische analyse van het "groene goud" in Poperinge van 1880 tot 1960. Een kijk op de hopwereld op politiek, sociaal- economisch en cultureel vlak.* (Eric Vanhoute)
- DE VISCH, Lieven. *De evolutie van de Brugse rand: De politieke en infrastructurele ontwikkeling van de gemeente Sint-Kruis tot de fusie binnen Groot-Brugge (1919-1971).* (Luc François)
- DE WINTER, Joke. *Handelsbetrekkingen tussen Brugge en de Scandinavische landen in de late Middeleeuwen.* (Marc Boone)
- DEWULF, Dries. *De private kapitaalmarkt in de 18de eeuw. Een vergelijking tussen de regio's Gent en Ieper.* (Chris Vandenbroeke)
- DE ZUTTER, Hannes. *Industriële watervervuiling te Roeselare in de negentiende eeuw (1843-1914). De Roeselaarse wateren van de negentiende eeuw: viswaters of open riolen voor de industrie?* (Erik Thoen)

- D'HONDT, Klaas. *Een historisch-geografische studie. Case-study: Ichtegem.* (Erik Thoen)
- GEURS, Veerle. *Beroering in Vlaanderen in 1127-1128: Onderzoek naar de evolutie van de beeldvorming omtrent de gebeurtenissen van 1127-1128 in de historiografie.* (Monique Van Melkebeek)
- SOETAERT, Annelies. *Impact van de Eerste Wereldoorlog op het culturele verenigingsleven te Ieper.* (Jan Art)
- VAN BERLO, Ellen. *De huwelijkspolitiek van de Graven van Vlaanderen in de 11de en 12de eeuw.* (Thérèse de Hemptinne)
- VANDEMEERSSCHE, Bert. *De politieke rol van de Staten van Vlaanderen (1620-1648).* (René Vermeir)
- VANDEURSEN, Mie. *"De Grote Oorlog": de vlucht uit het arrondissement Ieper naar Frankrijk. Onderzoek naar de levensomstandigheden in de departementen: Nord, Pas-de-Calais, Somme, Seine-Inférieure, Eure, Calvados, Manche, Orne, Sarthe, Loiret, Charente en Dordogne.* (Luc François)
- VAN HAECKE, Lawrence. *Bruges-la-Morte. Differentieel mortaliteitsonderzoek voor de stad Brugge (2de helft 19de - 1ste helft 20ste eeuw).* (Chris Vandenbroeke)
- VAN HAMME, Shen. *De reacties van de overheid en de bevolking op de economische binder in de Brugse binnenstad tijdens de eerste helft van het interbellum (1919-1929). Een mentaliteitsstudie.* (Erik Thoen)
- VOLCKAERT, BJÖRN. *De leden van de Geheime Raad der Zuidelijke Nederlanden onder het bewind van de aartshertogen en Filips IV, 1609-1653. Een prosopografische studie.* (René Vermeir)

Luc François

Fake/ Not Fake. - Met de tentoonstelling *Fake/Not Fake*, het verhaal van de restauratie van de Vlaamse Primitieven, gaat de wens van menig kunsthistoricus in vervulling¹. Inderdaad, niet alleen de

1 In de Franse versie van mijn bijdrage over Rogier van der Weyden, "Revisie van de documenten", gepubliceerd door La Renaissance du Livre, Doornik 1999, p. 191, schreef ik: "Enfin il faudra sans doute avoir le courage de reconnaître parmi les attributions actuelles à Rogier quelques pastiches modernes".

draagwijdte van de archivalische en verhalende bronnen dient herzien te worden, maar ook de talrijke toeschrijvingen aan oude meesters, attributies die in de loop van de 19de en 20ste eeuwen steeds maar aangroeiën. Dank zij de inzet van de eminente personen die de huidige tentoonstelling mogelijk hebben gemaakt, is thans een oud taboe doorbroken.

Tentoonstellingen sinds het midden van de 19de eeuw waren de gedroomde gelegenheid voor verzamelaars en kunsthandelaars om hun twijfelachtige kunstwerken te legitimeren en door de notitie in de catalogus een pedigree te verlenen, een officiële erkenning die de authenticiteit van hun bezit moest bevestigen. Zelfs de catalogen van de twee tentoonstellingen van 2002, te Brugge en te Antwerpen, waren daarop geen uitzondering. In de jubileumtentoonstelling van Brugge was nr. 27 de getrouwe replek van de Madonna bij de Fontein door Jan van Eyck (Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten) een duidelijke vervalsing, wellicht door J. van der Veken, zoals ik het toen aan collega dr. Devliegher heb meegedeeld.

Mag ik hier enkele herinneringen aan Van der Veken noteren? Evenals dr. A. Janssens de Bisthoven, de betreunde conservator van het Brugse museum, was ik werkzaam aan het ACL, toen nog gevestigd in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis. In de kelders van het museum, waar de panelen van het Lam Godsretabel voor de behandeling waren opgenomen, kon ik ze dagelijks gaan zien en de vorderingen volgen (ook getuige zijn van een paar incidenten). Jos van der Veken heeft er toen zijn kopie van de Rechtvaardige Rechters bijgewerkt, meer bepaald om de kleuren ervan te harmoniseren met het coloriet van het retabel dat door de behandeling ontdaan was van een aantal overschilderingen en een nieuwe intensiteit had verkregen. Voor dr. Paul Coremans, als volmaakte machiavellist, was dit de gelegenheid om alle kennis en kunde van Van der Veken te vernemen, zijn technische volkomenheid en knepen. Men realiseerde zich dat Coremans toen nog zeer empirisch te werk ging en veel improviseerde. De verhoudingen tussen beide waren soms zeer gespannen. Van der Veken had blijkbaar de intentie om ook bij de restauratie betrokken te zijn en wellicht had Coremans hem in die mening gelaten. Soms kwam het tot een conflict wanneer Van der Veken zich gepasseerd voelde. Eens verklaarde hij aan Coremans: ‘als ge dat zo gaat doen, dan neem ik mijnen hoed en ga ik weg’. Toch bleef hij.

Ik heb nog oudere herinneringen aan Van der Veken, hoewel ik hem toen niet kende. In de jaren ca. 1935, toen ik te Antwerpen studeerde aan de Hogeschool voor Vrouwen waar Jozef Muls professor in de kunstgeschiedenis was, was het vrij algemeen bekend dat het voor J. van der Veken voldoende was om over een oud plankje te beschikken om een Vlaamse Primitief te produceren, naar believen een Van der Weijden, een Memling of een Quitten Metsys. Ik herinner me ook een bezoek, samen met de directrice, aan het Museum voor Schone Kunsten waar J. Muls conservator was. In de ontspannen sfeer van het vriendschappelijk gesprek en met enige humor vertelde hij een en ander over zijn ervaringen. Wanneer een (Amerikaanse) verzamelaar zijn advies vroeg over een oud Vlaams schilderij, dan telefoneerde hij even naar Van der Veken om te informeren of hij dit schilderij soms 'gerestaureerd' had. In het affirmatief geval wist hij voldoende om zijn oordeel te formuleren met de nodige voorzichtigheid, d.w.z. dubbelzinnigheid om zowel zijn geweten gerust te stellen als aan de verwachtingen van de verzamelaar te voldoen en Van der Veken niet te schaden in zijn beroep. Dat was wellicht de gangbare houding in die kringen. Het is bv. welbekend dat de Italiaanse autoriteiten de uitvoer van kunstvervalsingen gedoogden, zoniet stimuleerden. Ook in de musea werd een zekere terughoudendheid in acht genomen onder de conservators om elkaars attributen niet te betwisten. Ik hoor het Leo van Puyvelde nog zeggen: "Si vous saviez ce qu'il y a de faux dans les musées".

Ten slotte mag ik een paar aantekeningen noteren bij de catalogus van de tentoonstelling *Fake/Not Fake*, nl. het verband met de restauratiegeschiedenis van het Lam Godsretabel (p. 14):

1550: de tussenkomst van Jan Scorel en Lanceloot Blondeel was geen restauratie doch enkel een schoonmaak.

1612: de voorgenomen en gecontracteerde restauratie door Novelliers werd niet uitgevoerd.

1617-1618: een belangrijke restauratie werd toen uitgevoerd door Jan Baptist de Bruyn, na rijp overleg in het kerkbestuur en nadat hij bewezen had dat hij de techniek van de oude schilders nog beheerste. De omstandigheden waarin deze ingreep gebeurde, met de archivalische bronnen daaromtrent, zijn behandeld in mijn bijdrage over de Vijd-Borluut fundatie (1976) en meer in het bijzonder besproken in

mijn bijdrage over de repentirs en oude overschilderingen op het Lam Godsretabel (1975)².

Het is overigens mijn mening dat het Lams Godsretabel, zoals we het nu zien, hoofdzakelijk in de toestand verkeert van 1618 vermits de latere overschilderingen, vnl. die van de 19de eeuw, weggenomen zijn. Om de zones van de restauratie van 1617-1618 te lokaliseren en af te bakenen zouden technische documenten moeten vrijgegeven worden die tot heden ongepubliceerd bleven, documenten zowel in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel als die van prof. Van Asperen de Boer te Groningen. Het is heel wenselijk dit te doen.

Ten slotte, in verband met de restauratie van de Madonna met Joris van der Paele, mocht de vermelding van de uitmuntende publicatie van dr. J. Desneux "Rigueur de Jean van Eyck" (1951), niet ontbreken.

Elisabeth Dhanens

De Vlaamse Primitieven in het Museum Mayer van den Bergh. - Het is niet de eerste maal dat we in deze *Handelingen* aandacht vragen voor het "Corpus van de vijftiende-eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik". Het studiecentrum dat voor de uitgave verantwoordelijk is, werd in 1949 opgestart en in 1951 officieel opgericht op initiatief van dr. P. Coremans. Het eerste deel van het Corpus verscheen reeds in 1951: "Le Musée communal de Bruges", geschreven door dr. A. Janssens de Bisthoven, hoofd van het Iconografisch Archief van het ACL (nu het KIK, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium) te Brussel en R. Parmentier, stadsarchivaris te Brugge. Als men dit eerste Corpusdeel vergelijkt met het nieuwe, in 2003 verschenen deel "The Mayer van den Bergh Museum Antwerp" (auteurs: H. Mund, C. Stroo, N. Goetghebeur, H. Nieuwdorp) ziet men dat zowel naar inhoud als

2 E. DHANENS, De Vyd-Borluutfundatie en het Lam Godsretabel 1432-1797, in: *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten*, XXXVIII, 1976, nr. 2. ID., Bijdrage tot de studie van de repentirs en oude overschilderingen op het Lam Godsretabel van Hubert en Jan van Eyck, in: *Miscellanea in Memoriam Paul Coremans (1908-1965)*, *Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium*, XV, 1975, pp. 110-118

naar vorm ook hier een evolutie heeft plaats gevonden. De onderverdeling in de beschrijving van elk kunstwerk is veranderd en leesbaarder geworden. Het iconografisch onderzoek geeft alle nodige informatie zonder oeverloos uit te deinen. Er is een schifting gebeurd in het opnemen van oudere vermeldingen, beschrijvingen, toeschrijvingen en dateringen die niets wezenlijks bijbrengen tot het huidige wetenschappelijk onderzoek. Er wordt nu ook vergelijkingsmateriaal afgebeeld wat de bewijsvoering ten goede komt. Het laboratoriumonderzoek heeft in de verlopen halve eeuw een hele ontwikkeling doorgemaakt en de dendrochronologie is er bijgekomen. De kleurfotografie kan men niet meer ter zijde laten en detailfoto's tonen de verbluffende vaardigheid van de 15de-eeuwse schilders.

In het nieuwe deel worden 21 kunstwerken besproken. Het belangrijkste werk is ongetwijfeld het zeldzame torentabernakeltje met scenes uit het leven van Christus, dat mogelijks afkomstig is uit het bekende kartuizerklooster (niet: Charterhouse) van Champmol bij Dijon, maar waarvoor echter geen schriftelijke bronnen bekend zijn. Kunstenaars, regio en functie zijn met grote vraagtekens omringd. Uit deze (eerste) grondige studie van het torentabernakeltje mag wel een Vlaamse meester en een datering van kort vóór 1400 worden aangenomen, wat meteen ook de oorspronkelijke "terminus post quem" - het jaar 1400 - van het Corpus opschuift. Gelijkaardige vragen komen aan bod bij de twee paneeltjes van het "Antwerpen-Baltimore vierluik" (reisaltaartje ?), dat lange tijd aan de Ieperling Melchior Broederlam werd toegeschreven, maar nu eerder in het Rijn-Maasgebied wordt gesitueerd (ca.1400).

Brugs werk is o.m. het mooie *Vrouw met anjelier* van de Meester van de Ursulalegende, de *Aanbidding der Koningen* door een schilder uit de school van Gerard David, werkend te Antwerpen in de kring van de Meester van Hoogstraten, een *Maria en Kind* van een schilder uit het atelier van de Meester van de Lucialegende, een tondo met *Maria en Kind* uit de omgeving van Hans Memling. In een *Aanbidding der Koningen* (nr. 219) zien we hoe een Brugs schilder in het laatste kwart van de 15de eeuw motieven van Memling op een eigen manier verwerkt zonder diens stijl na te volgen. Uit het nieuwe Corpus-deel blijkt dat doorgedreven detailonderzoek schilderijen met hun eigen typische kenmerken en eigenaardigheden kan samenbrengen bij een bepaalde meester die zo geleidelijk een eigen gezicht

krijgt. Dat dit een ingewikkeld proces kan zijn, bewijst de Brugse schilder in de kring van de Meester van Hoogstraten. Het 15de-eeuwse Brugge met zijn vele "schilders zonder aanwijsbare werken" en met talrijke "schilderijen zonder meester" wordt stilaan een veelkleurig schilderijenlandschap met veel verschillende individuen.

Tot slot enkele opmerkingen. We vinden het een beetje verwarrend dat in de titel bovenaan de beschrijving van een schilderij een bekende naam als Hans Memling, Rogier van de Weyden, de Meester van de Lucialegende e.a. staat vermeld, maar dat uiteindelijk blijkt dat de behandelde schilder eigenlijk tot de omgeving van de bekende meester behoort of een navolger van hem is. Misschien ware het toch ook wel nuttig van elke schilder een korte biografische nota op te nemen. En o.i. zou een tekening van de profilering van een oorspronkelijke lijst geen overbodige luxe zijn.

Uit dit Corpus-deel blijkt eens te meer over welke schat aan wetenschappelijke documentatie betreffende de Vlaamse Primitieven het "Studiecentrum voor de vijftiende-eeuwse schilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik" beschikt. Hopelijk wordt zijn verdere werking en uitbouw - in nauwe samenwerking met het KIK - niet belemmerd door financiële en/of politieke problemen.

Luc Devliegheer

Gids kunstgeschiedenis. - In deze *Handelingen* 137 (2000), p. 165-166, verscheen een nota over het in 1998 verschenen werk van R. Van Schoute en H. Verougstraete "Guide pratique de l'histoire de l'art débutant". Dat deze belangrijke gids aan een behoefte beantwoordt, blijkt uit het feit dat nu in 2004 reeds een tweede, bijgewerkte uitgave het licht ziet. Daarin wordt o. m. rekening gehouden met gesignaleerde lacunes, alhoewel niet met alle. De Vlaamse inventarissen van monumenten en landschappen - o.a. van orgels, tuinen en parken - zouden moeten worden bijgehouden. Bij de *Varia* 3.10. 1. 10 mag naast de reeks over landelijke bouwkunst in Wallonië de inventaris van de donjons niet worden vergeten. Misschien ware het mogelijk in een volgende editie de instructies voor het beschrijven van kunstwerken (p. 164-174) in andere hoofdstukken te verwerken, waarbij dan de belangrijkste referentiewerken voor takken van de

kunstgeschiedenis worden opgenomen in de decimale onderverdeling 3. 5. We willen er hier nogmaals op wijzen dat Nederlandstalige publicaties ruimschoots aan bod komen, zelfs met (summiere) inhoudstafels.

Een o. i. storende eigenaardigheid treffen we aan in de namenindex waar de familienamen met *De* en *Van* niet in de normale alfabetische volgorde staan, maar gegroepeerd zijn naargelang de *De* en *Van* los of verbonden is met de rest van de naam, bijv. Dehaene staat na De Wilde en Vandenbreeden na Van Vlierden.

Luc Devliegher

Heraldisch Congres. - Het 26ste Internationaal Congres voor Genealogische en Heraldische Wetenschappen vond plaats in Brugge (België) van 6 tot 11 september 2004. Het werd georganiseerd door de Vlaamse Heraldische Raad naar aanleiding van zijn 25-jarig bestaan. De Vlaamse Heraldische Raad adviseert de Minister van de Vlaamse Gemeenschap inzake wapens van gemeenten en provincies en wapens van privé-personen en instellingen in Vlaanderen. Hoofdarchivaris dr. André Vandewalle is lid van deze Raad en slaagde erin het congres naar Brugge te halen. Hij nam de functie van secretaris-generaal voor het congres op en organiseerde het samen met de voorzitter van de Raad mevrouw Lieve Viaene-Awouters en Raadslid prof. dr. Luc Duerloo, deze laatste als congresvoorzitter.

Geïnspireerd door de wereldwijde waardering voor het cultureel erfgoed van de gaststad Brugge, werd het congres onder het thema "Genealogie en Heraldiek. Erfgoed voor de toekomst" geplaatst. Niet minder dan 55 lezingen vonden plaats, de meeste in het Provinciaal Hof. Zij behandelden diverse invalshoeken van de genealogie en de heraldiek, in de eerste plaats die waarin een band met het erfgoed aanwezig was. De lezingen waren opgedeeld in sessies met deelthema's zoals: bronnen voor genealogie en heraldiek, bijzonderheden van landen en perioden, gemeentelijke heraldiek, hedendaagse wapentoekening, heraldische kunst, huizengeschiedenis en genealogie en heraldiek, enz. Een aantal lezingen was gericht op een ruimer publiek en vond plaats in de Stadshallen tijdens een afzonderlijke 'Open Dag', die tevens een goed bezochte genealogische en heraldische informatiebeurs omvatte.

Aan het congres namen 166 personen deel, afkomstig uit 25 verschillende landen verspreid over vier werelddelen. De landen met de meeste deelnemers waren België, Groot-Brittannië, Frankrijk, Nederland, Zweden, Duitsland en Canada. Deze deelnemers brachten tevens 34 partners mee. Op de Open Dag werden daarbij nog ongeveer 70 extra belangstellenden genoteerd.

Op het programma van het congres stond ook een daguitstap naar Veurne en Ieper met bezoek aan de genealogisch en heraldisch belangrijke openbare gebouwen, kerken en musea. Ook werden een aantal nevenactiviteiten georganiseerd, waarvan de belangrijkste de tentoonstelling "Te Wapen ! Heraldiek, teken van gezag en identiteit" was. Deze werd opgebouwd in samenwerking door het Stadsarchief en de Stedelijke Musea van Brugge en liep in het Arentshuis van 31 augustus tot 24 oktober. De bijgaande catalogus bevat vernieuwende bijdragen van diverse historici en kunsthistorici en valt op door zijn geslaagde vormgeving.

Het is de bedoeling dat de lezingen van dit interessante congres door de Vlaamse Gemeenschap worden gepubliceerd in de loop van 2005.

André Vandewalle

VIA. Alle wegen leiden naar Rome. - De stad Oudenburg - in casu het Stedelijk Archeologisch Museum - heeft reeds een lange traditie van tijdelijke tentoonstellingen. Dit jaar was het onderwerp de Romeinse wegen in Vlaanderen. Allerlei aspecten i. v. m. deze wegen kwamen aan bod: de aanleg van de wegen en de instrumenten die de landmeters daarbij gebruikten, het tracé van enkele belangrijke wegen in onze gewesten, de beroemde Peutingerkaart (met talrijke drukken met de heruitgave van de kaart), de vervoermiddelen die bij het reizen werden gebruikt, het militair en economisch belang. Er werd zelfs een (versmalde) Romeinse weg - met karrensporen - nagebouwd. Reizigers en trekdieren moeten ook eten en uitrusten, transportmiddelen vragen om herstelplaatsen, versterkingen zorgen voor veiligheid, en zo ontstaan naast de wegen allerlei bouwsels die daarop inspelen. Een gereconstrueerde "herberg" was dan weer de aanleiding om eten en drinken te belichten. Al deze onderwerpen komen uitvoerig aan bod in de goed gedocumenteerde catalogus, samengesteld

door J.-L. Meulemeester, verantwoordelijke voor de tentoonstelling. De catalogus wordt niet enkel geïllustreerd door de vele afbeeldingen, maar ook door een achttal (vertaalde) teksten van Latijnse schrijvers die de lezer meenemen op reis. Speciaal vermeldenswaard voor onze streek is het artikel van H. Thoen en S. Vanhoutte "De Romeinse wegen in het Vlaamse kustgebied. Leiden alle wegen naar Oudenburg?" (p. 50-56).

Begijnhoven. - Sinds enkele decennia is de belangstelling voor de begijnbeweging en de begijnhoven almaar toegenomen. Zowel monografische studies (Gent, Ieper, Kortrijk) als algemene overzichten (o.m. door P. Majérus en W. Simons) verruimen onze kennis in niet geringe mate. Is het nostalgie om iets dat we na een bestaan van acht eeuwen vóór onze ogen zien verdwijnen? Is het de sobere en kuis levenswandel van deze *mulieres religiosae* die in hun omsloten wereld een devoot leven leidden en leefden van hun eigen arbeid die onze bewondering en verwondering opwekt? Of is het de kleine stad - een mini-vrouwenstad - in de stad die door haar planologische conceptie de belangstelling trekt van architecten, bouwhistorici, stedenbouwkundigen en estheten? Voorzeker spelen al deze factoren samen mee in de groeiende aandacht voor dit fenomeen dat daarenboven extra wordt belicht door de erkenning (in 1998) door de Unesco van dertien Vlaamse Begijnhoven - de helft van de geheel of gedeeltelijk bewaarde complexen - als werelderfgoed..

In 2003 werd in Riverside (USA) door *The Hervé van Caloen Foundation* een gids voor de "intelligente reiziger" uitgegeven, getiteld "Een wereld van onafhankelijke vrouwen, van de 12de eeuw tot heden. De Vlaamse begijnhoven." (auteurs G. De Cant, P. Majérus en Ch. Verougstraete, fotografie R. de Hemptinne). Het boek bevat drie delen: de geschiedenis van de begijnbeweging, de spiritualiteit van de begijnen, een beschrijving van de dertien Vlaamse werelderfgoed-begijnhoven.

Het is in het begin van de 13de eeuw - de eeuw met o.a. de opbloei van de steden en de opkomst van de bedelorden - dat de begijnen een feministische tussenweg kozen tussen het kloosterleven en het huwelijk. De begijnhoven lagen meestal buiten de stadsgracht, nabij een waterloop die voor hen een belangrijk element was i.v.m.

hun werk voor de lakenbereiding. Ze kregen steun van de vorst, in Vlaanderen bijv. van de gravinnen Johanna en Margareta van Constantinopel. Na de vele stichtingen - bijzonderlijk in de zuidelijke Nederlanden - en de grote bloei in de 13de eeuw, volgden hoogten en laagten: hoogten in de 17de eeuw, waarvan o.a. talrijke barokkerken getuigen, en later in de 19de eeuw toen bijv. in het nieuwe Sint-Elisabethbegijnhof te Sint-Amandsberg (1872-1874) 700 begijnen woonden. (De laatste begijn is er in 2003 overleden). In de loop van de 20ste eeuw volgde dan de definitieve teloorgang.

Het hoofdstuk over de spiritualiteit in de begijnenbeweging is een belangwekkend onderwerp dat meestal in studies over begijnhoven weinig aan bod komt. De eigenheid van de begijnen wordt door enkele kenmerken goed in het licht gesteld. Ze zijn niet voor eeuwig gebonden aan de begijnengemeenschap; ze leggen geen geloften af, enkel beloften; financieel zijn ze onafhankelijk. Uiteraard zijn die idealen in de loop der eeuwen aangepast, maar één kenmerk is al die tijd gebleven schrijft Majérus, " het zoeken naar God via wegen die afwijken van die welke traditioneel worden uitgestippeld door de Kerk." (p. 45). Het is evenwel niet bekend of de begijnen een eigen spiritualiteit hadden. Er was wel een mystieke stroming die in de uitdrukkingsvorm beïnvloed is geweest door de hoofse letteren. Hadewijch is daar in de 13de eeuw een voorbeeld van.

De beschrijvende gids van de dertien begijnhoven is een goede begeleider voor de bezoeker die daarbij wordt geholpen door een overzichtelijke plattegrond van elk complex. Een kleine opmerking tot besluit: de onderschriften op p. 112 en 113 zijn omgewisseld en de op p. 56 afgebeelde Graflegging bevindt zich niet in de Kortrijkse O.-L.-Vrouwekerk, maar in de Sint-Maartenskerk aldaar.

Luc Devliegher

Bedrijfsarchieven in West-Vlaanderen. - Eén van de opdrachten van het Rijksarchief is het in kaart brengen en het verwerven van particuliere archieven. Dit betekent dat we bedrijfsarchieven met een historische waarde voor de studie van de economische ontwikkeling van de diverse regio's in België proberen te registreren en/of in bewaring te nemen. Tot voor kort gebeurde dit, voor wat de provincie West-

Vlaanderen betreft, niet altijd op een even gecoördineerde wijze, van daar dit nieuwe project. Het vierjarig project "Registratie en valorisatie van bedrijfsarchieven als bron voor de studie van de geschiedenis van de industrialisatie in de provincie West-Vlaanderen" heeft als doel licht te werpen op de historische ontwikkeling van de provincie op bedrijfseconomisch gebied via het opstellen van een *Gids van bedrijfsarchieven* en het overbrengen van afgesloten, historische bedrijfsarchieven naar het Rijksarchief. Hiermee wil het Rijksarchief niet alleen een lacune in de kennis van het rijk West-Vlaams patrimonium aanvullen, maar komt het ook tegemoet aan een groeiende interesse vanwege de bedrijven voor het eigen verleden.

Het belang van bedrijfsarchieven voor wetenschappelijk en ander onderzoek mag niet onderschat worden. Deze documenten bevatten aspecten die in overheidsarchieven ontbreken. De inhoud van een bedrijfsarchief levert een belangrijk stuk toegevoegde waarde voor een goed inzicht in de sociaal-economische geschiedenis van een bepaalde regio, een bepaald dorp, enz. In de voorbije decennia werden reeds heel wat bedrijfsarchieven, ook uit de provincie West-Vlaanderen, in zijn geheel of gedeeltelijk overgebracht naar het Rijksarchief. Enkele voorbeelden zijn Lernout & Hauspie Speech Products, Flandria-Zedelgem en Flandria-Zwevezele, IMEWO, drukkerij Danneels, enz.

Het nieuwe project bestaat uit drie luiken. Ten eerste gaan we via een enquête trachten aanwezige archieven bij de West-Vlaamse bedrijven in kaart te brengen. Ten tweede is het de bedoeling om bedrijfsarchieven, zowel van nu nog bestaande als van verdwenen ondernemingen, over te brengen naar het Rijksarchief. Met dit luik trachten we te vermijden dat interessante bedrijfsarchieven opgeborgen blijven op zolders en in kelders en zo na verloop van tijd verdwijnen. Tot slot zullen de overgedragen bedrijfsarchieven ontsloten worden en opengesteld voor onderzoek.

Het project geniet wetenschappelijke begeleiding van de Universiteit Gent en krijgt de steun vanwege VOKA - Kamer van Koophandel West-Vlaanderen.

Michiel Nuyttens

Tien jaar Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen. - In september 1994 nam de Provinciale Archiefdienst in de praktijk de haar toevertrouwde taken op. Hoofdpdracht was de bestuursdocumenten

die sinds het ontstaan van de Provincie in 1794 aangemaakt zijn, ordelijk te beheren. Het betreft hier niet alleen oude documenten, maar ook hedendaagse stukken die de ambtenaren zelfs tot op vandaag op de verschillende kantoren samenstellen.

In de loop van de voorbije tien jaar werd de Archiefdienst systematisch uitgebouwd op het vlak van infrastructuur, personeel en middelen: sinds 4 december 2003 is een vernieuwd en modern provinciaal archiefgebouw met leeszaal aan de Gistelse Steenweg 528 te Sint-Andries in gebruik genomen, het personeelsbestand werd uitgebouwd tot 13 voltijdse vaste betrekkingen en tien vrijwilligers (die samen zes dagen op weekbasis presteren), en voor de goede werking en bewaring werden voldoende financiële en materiële middelen voorzien. In het archiefgebouw is thans reeds circa 5.300 strekkende meter Provinciaal Archief opgeborgen en ter beschikking van de onderzoekers. Naast de inzet voor het beheer van de eigen Provinciale documenten, werkt de Archiefdienst ook aan het verbeteren van de archiefzorg en het archiefbeheer bij de West-Vlaamse lokale openbare besturen.

Naar aanleiding van '10 jaar Provinciale Archiefdienst West-Vlaanderen' werd een bladwijzer uitgegeven die gratis in het Provinciaal Archiefgebouw (Gistelse Steenweg 528 – 8200 Sint-Andries) te verkrijgen is.

Johan Vannieuwenbuysse

150 jaar Comité Flamand de France. - In 2003 vierde het Comité Flamand de France zijn 150-jarig bestaan. Hieronder volgt de Nederlandse vertaling van de toespraak van M. Nuyttens, als vertegenwoordiger van het Genootschap voor Geschiedenis, tijdens de academische zitting te Hazebroek op 27 april 2003.

Op 3 juni 1873, tijdens een vergadering naar aanleiding van de twintigste verjaardag van het *Comité Flamand de France*, sprak voorzitter Edmond de Coussemaker de volgende woorden uit t.a.v. *de Société d' Emulation* te Brugge : "*Cette savante Compagnie a senti d' ailleurs, et avec raison, la communauté de rapports historiques qui existent entre la West-Flandre et la Flandre Maritime. Il est certain que nos publications réciproques intéressent presque également les deux pays. Il est facile de voir que tandis que nous trouvons les renseignements les plus*

utiles dans les cartulaires et les mémoires édités par la Société d' Emulation, nos confrères de la West-Flandre ne sauraient être indifférents à plusieurs travaux insérés dans les Annales et le Bulletin du Comité Flamand de France. Quoiqu'il en soit, cette preuve de bonne confraternité mérite toute notre reconnaissance". 130 jaar later kunnen we deze woorden nog altijd onderschrijven; ze hebben inderdaad niets aan actualiteit ingeboet. Het Genootschap voor Geschiedenis en het *Comité Flamand de France* zijn intussen twee hoogbejaarde dames geworden, maar ze verkeren God zij dank gelukkig in goede gezondheid; ze kunnen tot op de huidige dag nog steeds een belangrijke rol vervullen in het bestuderen van de historische verbanden tussen onze twee landen. De eeuwen die ons met mekaar verbinden zijn inderdaad veel talrijker dan degene die ons scheiden. Zelfs indien we vandaag dezelfde taal (bijna) niet meer spreken, toch kunnen we moeilijk de culturele verbanden ontkennen die nog steeds bestaan en die we als historische vereniging dienen te bestuderen en te onderhouden.

Ik had het daarnet over twee hoogbejaarde dames, maar eigenlijk is het Genootschap voor Geschiedenis nog vijftien jaar ouder als het *Comité Flamand*. De oorsprong van het Brugse Genootschap, dat ik hier mag vertegenwoordigen, gaat inderdaad terug tot 1 september 1838. Op die datum werd de *Société d' Emulation pour l' histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale* opgericht. De Romantiek bloeide in Europa, en zoals overal elders kan men ook in het jonge koninkrijk België een levendige belangstelling voor het verleden vaststellen. De nieuwe vereniging stelde zich tot doel de oude monumenten en belangrijke West-Vlaamse figuren te bestuderen; vooral wilde ze echter op zoek gaan naar oude – bij voorkeur middeleeuwse – teksten betreffende de provincie en die ook uitgeven. Vanaf 1842 heette de vereniging *Société d' Emulation pour l' Etude de l' Histoire de la Flandre* en het jaar nadien *Société d' Emulation pour l' Etude de l' Histoire et des Antiquités de la Flandre*. Deze naamsveranderingen zijn niet zonder belang; ze tonen aan dat de belangstelling zich niet langer beperkte tot de provincie West-Vlaanderen, maar heel Vlaanderen betrof. Vanaf dat ogenblik ontstond logischerwijze ook meer belangstelling voor Frans-Vlaanderen.

Enkele jaren later stelt men inderdaad vast dat enkele historici van de andere kant van de grens erelid of gewoon lid werden van de *Société d' Emulation*: zo bvb. Louis de Baecker vanaf 1849 (zijn boek

Recherches historiques sur la ville de Bergues en Flandre zou overigens in 1849 door de Société d' Emulation worden uitgegeven). Edmond de Cousse-maker werd erelid in 1850, Henri de Laplane in 1851. Andere Franse historici zouden nog volgen in de loop van de 19de eeuw. Het valt op dat het hierbij voornamelijk om historici gaat die ook een belangrijke rol hebben gespeeld in de schoot van het *Comité Flamand de France*. Het is daarom niet zo verwonderlijk dat een aantal leden van de *Société d' Emulation* ook lid werden van het *Comité Flamand de France* na de oprichting ervan in 1853.

Het *Comité Flamand de France* stelde zich tot doel contacten te onderhouden met de belangrijkste historische en letterkundige verenigingen in België, Nederland en Duitsland. Publicaties werden uitgewisseld en heel wat buitenlanders werden vanaf het prille begin erelid van de vereniging. De voorzitter van de *Société d' Emulation*, Charles Carton, was lid van het *Comité Flamand* vanaf 1853. Nog anderen zouden in de loop van de 19de eeuw dit voorbeeld volgen: kanunnik Andries, die eveneens voorzitter werd van de *Société d' Emulation* en graaf de Limburg Stirum. Een brief d.d. 5 november 1853 van de historicus Kervijn de Lettenhove aan de voorzitter van het *Comité Flamand* geeft een zeer goed beeld van de geest waarin dit alles gebeurde. Ziehier een fragment: "*J' accepte avec reconnaissance le titre de membre honoraire du Comité Flamand de France comme un témoignage des sympathiques souvenirs qu' un passé glorieux a laissés après lui dans toutes les parties de l' ancienne Flandre et surtout dans cette ville de Dunkerque qui se montrait fidèle à des traditions flamandes, alors même que ses intrépides marins inscrivaient son nom sur les plus belles pages du règne de Louis XIV*".

In de publicaties van het *Comité Flamand* treft men talrijke sporen aan van de banden die tussen beide verenigingen bestonden. De verslagen van de vergaderingen maken vaak melding van brieven over historische onderwerpen die werden overgemaakt door leden van de *Société d' Emulation*. Er werden publicaties opgestuurd ten persoonlijke titel en regelmatig vindt men een artikel van een lid van de *Société d' Emulation* in de publicaties van het *Comité Flamand*. Men treft overigens ook artikels van Edmond de Cousse-maker en Louis De Baecker aan in het tijdschrift van de *Société d' Emulation*.

Men krijgt wel de indruk dat er aanvankelijk wat problemen waren bij de ruil van de publicaties van de twee verenigingen. Tijdens de ver-

gadering van 11 oktober 1860 kondigde Edmond de Coussemaker aan dat kanunnik Carton aan het *Comité Flamand* een aantal publicaties beloofde van de *Société d' Emulation*. Het verslag vermeldt dat deze mededeling gunstig werd onthaald, omwille van het bijzondere belang van deze publicaties en vooral omwille van de vele banden die zo lang bestonden tussen de twee thans gescheiden delen van Vlaanderen. De problemen werden vermoedelijk veroorzaakt door douaneformaliteiten en bleven zeker aanslepen tot 1867. Vanaf dit jaar waren de moeilijkheden klaarblijkelijk opgelost en krijgt men de indruk dat de contacten tussen beide verenigingen alsmaar intenser werden. Omwille van de krappe financiële middelen van het *Comité Flamand* stelde de *Société d' Emulation* zelfs voor om de publicatie van een aantal werken van het *Comité* op zich te nemen. Op die manier stond de *Société d' Emulation* in 1876 in voor de uitgave van de vierdelige studie van de Coussemaker "*Troubles religieux du XVIe siècle dans la Flandre Maritime 1560-1570. Documents originaux*". Het Brugse genootschap verklaarde zich eveneens bereid om het cartularium van Sint-Winoksbergen, uitgegeven door R.P. Pruvost, te publiceren.

Vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw werden de contacten tussen beide verenigingen minder intens. Ze maakten trouwens beide een interne crisisperiode door. Stilaan hernamen de activiteiten wel, maar de betrekkingen tussen beide verenigingen werden nooit meer zo intens als tijdens de beginperiode. Met enig vertoon werden deze betrekkingen wel nog eens in de verf gezet naar aanleiding van het congres van de federatie van archeologische en historische kringen in België, dat onder de auspiciën van de *Société d' Emulation* plaats vond te Brugge van 10 tot 14 augustus 1902. In de verslagen van dit congres vindt men een toespraak terug van priester-volksvertegenwoordiger Jules Lemire, die bevriend was met de eveneens aanwezige Camille Looten, de toenmalige voorzitter van het *Comité Flamand*. We citeren een passage uit de toespraak van Lemire: "*J' étais parti ce matin, à la recherche de jouissances reposantes et pacifiantes. Et je me disais: aussi loin que s' étendent les champs de blé mûr encadrés de grands ormes, aussi loin que résonne le vieux parler de notre province, aussi loin que portent les investigations du Comité Flamand de France – la plus ancienne de nos sociétés locales, artistiques et littéraires – j' irai... et me voici devant vous!*". Deze pathetische toespraak was niet

van aard om de contacten opnieuw intenser te maken.

Op de vergadering van de *Société d' Emulation* van 1 december 1910 kondigde de voorzitter aan dat het *Comité Flamand* bereid was ontbrekende publicaties op te sturen, maar uiteraard verwachtte dat het Brugse genootschap hetzelfde zou doen. Het is het laatste gegeven dat we konden noteren tijdens het beperkte onderzoek dat we voerden. Vandaag de dag zijn de betrekkingen tussen beide verenigingen zo goed als onbestaande. Misschien, en ik hoop het van ganser harte, zal deze feestelijke dag de gelegenheid bieden om de mooie traditie die aanvankelijk bestond, in ere te herstellen.

Michiel Nuyttens

Vijftig jaar *Corpus Christianorum*. - In 2003 vierde *Corpus Christianorum* haar vijftigste verjaardag. *Corpus Christianorum* is een ambitieus en prestigieus wetenschappelijk project voor « definitieve » edities van Griekse en Latijnse bronnen van de christelijke Oudheid en Middeleeuwen. De stichter, vormgever en zijn leven lang bezieler van het *Corpus* was dom Eligius Dekkers (1915-1998), monnik en later abt van de Sint-Pietersabdij in Steenbrugge (Brugge). In 1948, in een artikel in het tijdschrift *Sacris Erudiri*, maakte hij zijn 'droom' aan de buitenwereld kenbaar, en enkele jaren later, in 1951, legde hij er de contouren van vast in *Clavis Patrum Latinorum*. Nu, vijftig jaar later, telt het *Corpus Cristianorum* honderden banden edities van Griekse en Latijnse christelijke teksten uit de Oudheid en de Middeleeuwen, en zijn deze wetenschappelijk uitgegeven teksten ook elektronisch doorzoekbaar. Het *Corpus* is uitgegroeid tot een wereldwijd project, maar het hart met onder meer de uitgeverij Brepols in Turnhout én het wetenschappelijk bureau in de Sint-Pietersabdij in Steenbrugge, bevindt zich nog steeds in Vlaanderen. Directeuren en wetenschappelijke medewerkers dragen er hun deskundigheid eveneens uit naar meer publieksgerichte initiatieven. Zo verleenden prof. em. Walter Bossier en Roel Vander Plaetse hun medewerking aan de Brugge 2002-tentoonstelling *Besloten wereld, open boeken* in het Grootseminarie.

Het *Corpus Christianorum* is een huis met vele kamers geworden, verankerd in wetenschappelijke instellingen, verspreid over de wereld. De *Series Latina* (SL) blijft nog steeds de core bussiness uitmaken en

vormt de grootste reeks met edities van Latijnse christelijke auteurs tot en met Beda Venerabilis (+ 735). Het werk van de grote kerkvaders Augustinus, Ambrosius, Gregorius en Hiëronymus, maar evenzeer Latijnse teksten van vergeten auteurs vinden er een plaats. ‘Latere’ teksten, vanaf de Karolingische Renaissance, had Eligius Dekkers in zijn *Clavis* buiten beschouwing gelaten, maar in 1966 werd deze chronologische afbakening opgeheven en ging de reeks *Continuatio mediaevalis* (CM) van start. Vandaag zijn er ongeveer tweehonderd volumes uitgebracht. Tot de meest bekende uitgaven voor de lezers van onze *Handelingen* behoort ongetwijfeld *De multro, traditione et occisione gloriosi Karoli, comitis Flandriarum*, het dagboek van Galbert van Brugge over de moord op graaf Karel de Goede (1127) uitgegeven door Jeff Rider, het nr. 131 van de *Continuatio Mediaevalis*.

Dit jubileum werd luister bijgezet door twee publicaties, die uitmunten door hun keurige typografie en vormgeving. Op een academische zitting in het stadhuis van Brugge werd op 14 november 2003 *Hariulf, pleidooi voor Oudenburg* (Latijnse tekstuitgave door Ernst Müller; Nederlandse vertaling door Leontien De Leeuw-Geirnaert; inleiding door Roel Vander Plaetse) gepresenteerd. Een recensie door Steven Vanderputten leest u in deze aflevering, p. 375-376. Daarnaast is er het boek *Corpus Christianorum : xenium natalicum* (Turnhout : Brepols, 2003. – 373 p.), een jubileumboek als geschenk voor de vele medewerkers en vrienden. Vooreerst blikt Johan Leemans (p. 9-55) terug op de vijftigjarige geschiedenis van het *Corpus*, een overzicht waarin het levensverhaal van Eligius Dekkers vanzelfsprekend heel nadrukkelijk aan de orde is. Vervolgens komen de wetenschappelijke verantwoordelijken van elke reeks binnen het *Corpus Christianorum* aan het woord. Ze belichten het specifieke van de teksten waarop zij zich richtten, en blikken achteruit en vooruit. Een *florilegium* of bloemlezing, een keuze van korte passages met een vertaling in een moderne taal én een persoonlijk gekleurde toelichting van de tekstuitgever, laat tenslotte een breed publiek meegenieten van de enorme rijkdom die oude, christelijke teksten hebben te bieden. Dit jubileumfeest en de bijhorende publicaties geven passend aan waar het het *Corpus Christianorum* om te doen is : « editing the Fathers, understanding the Fathers, learning from the Fathers but, above all, enjoying the Fathers » (J. Leemans, in : *CC : xenium natalicum*, p. 55).

Ludo Vandamme

Oorlogsvluchtelingen 1914-1916. - Het in april 1998 opgerichte *In Flanders Fields Museum* in de Lakenhalle te Ieper mocht reeds op 10 september 2002 de één miljoenste bezoeker verwelkomen. In hetzelfde jaar werd door het zeer actieve museum een eerste tijdelijke tentoonstelling over oorlog, media en propaganda ingericht. In 2004 werd een ander aspect van het krijgsgebeuren belicht in een tweede tentoonstelling. "Vluchtelingen voor de oorlog" gaat over de honderdduizenden inwoners uit ons land die in 1914 op de vlucht sloegen voor het oprukkende Duitse leger en terecht kwamen in Nederland, Frankrijk en Engeland. Deze ware volksverhuizing bracht enorme problemen met zich mee, eerst in eigen land met de chaotische vlucht, daarna in de buurlanden met een nieuw en ander leven: opvang, hulpacties, huisvesting, arbeid, ontspanning, onderwijs voor de kinderen, enz. Met behulp van o.m. uniek documentatiemateriaal werd dit alles heel aanschouwelijk voorgesteld. Maar net zoals men het harde frontleven uit de Eerste Wereldoorlog via beeld en geschrift nooit echt kan ervaren, zo zal men de ellende, de verschrikking en de wanhoop van een vluchteling nooit ten volle kunnen aanvoelen. Men zal enkel het verhaal kunnen volgen met ontroering en verdriet, en ook met ongeloof en verbazing om wat hier negentig jaar geleden is gebeurd.

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Kunst in de Sint-Pietersabdij te Gent. - Op 22 april 2004 werd in de kerk van de vroegere Sint-Pietersabdij te Gent het nieuwe boek van dr. Elisabeth Dhanens "De ring van Sint-Dunstan. De voormalige Sint-Pietersabdijkerk en haar kunstpatrimonium" (Gent, Provinciebestuur, 2003, 190 blz.) voorgesteld. De feestelijke zitting werd niet enkel opgeluisterd door orgelspel, maar ook door de opvoering van het middeleeuwse mysteriespel "Visitatio Sepulchri", op het einde van de 10de eeuw in Winchester opgesteld, waarbij - voor een eventuele uitbeelding - verwezen werd naar de praktijken in twee abdijen, nl. Fleury en de Sint-Pietersabdij te Gent. Men veronderstelt dat het Gentse spel naar Engeland werd gebracht door abt Dunstan van Glastonbury die in 956-957 als balling in de Sint-Pietersabdij verbleef en aan de abdij een ring heeft nagelaten.

In het voorgestelde boek behandelt mevr. Dhanens het wedervaren van het kunstbezit van de abdij. Waar de kunstwerken verdwenen zijn, probeert de auteur met haar grote kunsthistorische kennis, aan de hand van verwant vergelijkingsmateriaal het beeld van het rijke abdijspatrimonium toch tot leven te brengen. Soms laat de auteur zich door haar enthousiasme zo meeslepen dat de lezer op de lange duur vergeet dat het om hypothesen gaat. Een goed voorbeeld is de hypothese bij de dedicatie-miniatuur in het *Evangeliarium* van Egmond (p.53). De rol van graaf Arnulf I in de abdijschiedenis komt uitvoerig aan bod. En uiteraard wordt de kunstliefde van de abten door vele kunstwerken geïllustreerd. Beroemde Gentse kunstenaars trekken aan ons oog voorbij. Een afzonderlijk hoofdstuk behandelt de kerkschat zoals deze uit de vijf bewaarde inventarissen bekend is. Op p.15 schrijft Dhanens: " Ware zij [de abdijskerk] in haar zestiende-eeuwse toestand bewaard gebleven, zij zou een unieke uitdrukking van de middeleeuwse beschaving en cultuur hebben vertegenwoordigd. "

De bouwgeschiedenis van de abdijskerk wordt door dr. Dhanens totaal anders benaderd dan door haar voorgangers. Haar (ingewikkelde) hypothese kan men in het kort als volgt samenvatten. De askapel - in oorsprong mogelijk een vrijstaande hofkapel met kleine westbouw, ca. 918 - zou het oudste gedeelte zijn; in 960 e.v. werd daar aan een kerk met driebeukig schip, transept, koor en kooromgang, westbouw en atrium aangebouwd. Het voorbeeld zou de abdijskerk van Centula (Saint-Riquier) uit het einde van de 8ste eeuw zijn geweest. Het bekende Rode Plan van de abdij geeft de basiselementen van de oorspronkelijke toestand weer, met dien verstande dat - volgens de auteur - in 1187 e.v. de bestaande 10de-eeuwse kerk verbouwd werd tot een koorpartij in Scheldegotiek, dat in de loop van de 15de eeuw het atrium vervangen werd door een laargotische driebeukige benedenkerk en dat in de 15de-16de eeuw een transept met vieringstoren in de plaats kwam van de 10de-eeuwse westbouw. Dit alles gaat in tegen de algemeen aanvaarde opvatting die aanneemt dat de kerk een geleidelijke uitbreiding naar het oosten heeft gekend. Inderdaad, in middeleeuwse kerken blijft het oorspronkelijk centrum meestal het middelpunt en wordt het koor uitgelengd; daarvan geven o.a. de grote Gentse kerken een goed voorbeeld. De auteur brengt geen afdoende argumenten aan voor haar werkhypothese. Zo zou ik

a priori de grafelijke hofkapel - als die er ooit is geweest - niet zoeken op de moeilijk te bebouwen helling van de Scheldeoever, maar meer westwaarts op de Blandijnberg. De in 1187 begonnen, lange laatromaanse koorpartij (met vierledige opstand) zou ik eerder willen vergelijken met het verwante koor van de Sint-Donaaskerk te Brugge, opgetrokken na een brand in 1180. De onwaarschijnlijkheid van de hypothese van de verbouwing van de westbouw tot kruisbeuk en van het atrium tot benedenkerk wordt nu bevestigd door de recente opgravingen die ten westen van de huidige barokke kerk de funderingen van de 10de-eeuwse westbouw en van het atrium hebben blootgelegd. Hopelijk zal het mogelijk zijn op het pleintje ten westen van de huidige kerk een archeologisch onderzoek te verrichten naar de 10de-eeuwse kerk die aansloot bij de nu bekende westbouw. Uiteindelijk zal ook deze kerk - zij het niet in de vorm door dr. Dhanens verondersteld - tot eer strekken van de "prachtlievende persoonlijkheid" van graaf Arnulf I, "de reparator Blandinii, de restaurator, de tweede fundator van de abdij" (p. 11).

Nog een andere kleine opmerking. Het is niet prettig voor de wetenschappers van de ervaringrijke Gentse Dienst Stadsarcheologie om te zien dat geen rekening wordt gehouden met hun grondig onderzoek (en voorbeeldige publicatie door M.C. Laleman) van muren en pijlers in de buitentuin die gedateerd worden uit de 12de - begin 14de eeuw en waarschijnlijk behoord hebben tot de infirmerie. Onder de foto op p. 25 worden deze muurfragmenten vermeld als "de overblijfselen van de vermoedelijke residentie van de graven van Vlaanderen"; op p. 23 wordt een vergelijking gemaakt met de middeleeuwse Kaiserpfalz te Goslar (met tekening op p. 26). Deze verkeerde voorstelling - gesteund op het gezag van een hooggeleerde kunsthistorica - kan nog lange tijd blijven nawerken!

Luc Devliegher

Tweehonderd jaar Openbare Bibliotheek Brugge. - 2004 was voor de Openbare Bibliotheek Brugge een feestjaar. Met een uitgebreid en gevarieerd feestprogramma werd de tweehonderdste verjaardag gevierd. In 1804 nam de stad Brugge immers de bibliotheek over die sinds 1797 was ingericht in de *Ecole Centrale* van het

Leidedepartement, gevestigd in de voormalige Duinenabdij, nu het Grootseminarie. De activiteiten van het feestjaar richtten zich naar een breed publiek waarbij de nadruk werd gelegd op de verscheidenheid van de collecties en de dienstverlening. Vanzelfsprekend kreeg de Openbare Bibliotheek als bewaarder van belangrijke historische collecties prominente aandacht.

Dit gebeurde in de eerste plaats met de *'The Founding Fathers, het bibliotheeklandschap in Brugge omstreeks 1800'*, een tentoonstelling die van 17 september tot 13 november liep in de publieke ruimten van de hoofdbibliotheek Biekorf. Deze expositie, gerealiseerd in samenwerking met Erfgoedcel Brugge/Brugge Plus vzw, bracht het verhaal van de stichting van de bibliotheek vanuit het gezichtspunt van vier tijdgenoten die middenin dit gebeuren stonden. Het gaat om de drukker-boekhandelaar-uitgever Ignace van Praet (1724-1792), die het Brugse boekenlandschap in de late 18de eeuw vertegenwoordigde, William-Frederick Edwards (1776-1842), de bibliothecaris van de Brugse *Ecole Centrale* (1797-1804), Joseph-Basile van Praet (1754-1837), bibliothecaris van de *Bibliothèque nationale* in Parijs, en Pierre-Jacques Scourion (1767-1838), de eerste 'stadsbibliothecaris' van Brugge. Uitgeverij Van de Wiele bracht een begeleidend boek uit (96 p.; ill.; 12 euro) waarin de vier 'founding fathers' door Andries Van den Abeele, Ludo Vandamme en Lori van Biervliet uitgebreid worden geportretteerd.

Andere initiatieven speelden eveneens in op de erfgoedcollecties van de Openbare Bibliotheek. In de lezingenreeks *200 jaar gelezen* was de boekencultuur in de 18de en de 19de eeuw aan de orde, met lezingen van onder meer ons bestuurslid Romain Van Eenoo, Marc Reynebeau, Pierre Delsaerdts en ere-bibliothecaris Jan Vandamme. En van 18 april tot 8 mei liep in de leeszaal van de *Biekorf* een tentoonstelling, verzorgd door Leo Cuvelier, waarin een recent verworven privé-bibliotheek centraal stond: *Suzanne de Giey-Parmentier : de bibliotheek van een barones*.

Ludo Vandamme

Onze-Lieve-Vrouw-van-Blindekens en de slag bij de Pevelenberg. - De zevenhonderdste verjaardag van de slag bij de Pevelenberg (dinsdag 18 augustus 1304) heeft veel minder aandacht

gekregen dan de Guldensporenslag uit 1302, twee jaar geleden. Maar door de met de veldslag verbonden Brugse Belofte, is althans in Brugge het krijsgebeuren niet helemaal vergeten geworden. In de slag bij de Pevelenberg - enkele dagen na de voor de Vlamingen desastreuze zeeslag bij Zierikzee - stonden de Vlamingen opnieuw tegenover de Franse troepen, ditmaal aangevoerd door koning Filips IV de Schone.

In de gemeente Mons-en-Pévèle, gelegen tussen Rijsel en Douai, werd enkele jaren geleden op initiatief van H. Serrien uit Brugge, en met bijeengebedeld geld, een kopie van het beeld van O.-L.-Vrouw van de Potterie (einde 13de eeuw) opgesteld. Het was inderdaad tijdens of na de veldslag dat de Brugse Belofte werd afgelegd, dat nl. bij gunstige afloop van de slag een kaars van 36 pond zou worden geofferd en gedragen van het godshuis van Blindekens naar O.-L.-Vrouw van de Potterie.

N.a.v. die belofte zagen twee publicaties het licht. Jan Tilleman schreef het mooi geïllustreerde "Kapel Onze-Lieve-Vrouw-van-Blindekens", een praktische gids die als voorbeeld kan dienen voor dergelijke publicaties over Brugse kerken en kapellen. Na een inleiding over de veldslag en de Brugse Belofte behandelt de auteur in het kort de geschiedenis van de kapel en van de bijhorende godshuizen. De uitvoerige beschrijving van het kunstpatrimonium van de kapel neemt meer dan de helft van het boekje in. Het houten mirakelbeeld van O.-L.-Vrouw van Blindekens (ca. 1400 ?) is wel het voornaamste kunstwerk in de kapel. Van het mooie 17de-18de-eeuwse meubilair heeft de preekstoel uit 1659 een eerder zeldzame Maria-iconografie. Het schilderij van het hoogaltaar (1650) - de blikvanger van de kapel - is van de hand van Jacob van Oost, de belangrijkste 17de-eeuwse Brugse schilder; het onderwerp is de toevlucht van blinden en armen tot O.-L.-Vrouw-van-Blindekens.

Van gans andere aard is het boek "Zevenhonderd jaar Brugse Belofte, 1304-2004" (red. J.-L. Meulemeester en J. Tilleman). Het is een verzamelwerk waarin verscheidene auteurs aspecten rond de slag bij de Pevelenberg behandelen en waarbij uiteraard de Brugse Belofte uitvoerig ter sprake komt.

Kruiden in het Brugse Sint-Janshospitaal. - Het *Winckel Bouck* (1751) van zuster Eleonora Verbeke, apothekeres in het Sint-

Janshospitaal van 1750 tot 1785, was de aanleiding voor het opzetten van de tentoonstelling "Goed gekruid" in het vroegere broederklooster van dit eeuwenoude hospitaal, waarvan de oude apotheek een blikvanger blijft in het toeristisch circuit. Op het 13de-eeuwse dormitorium waren o.m. vier tentoonstellingskasten ingericht, telkens met een recept - en bijhorende uitleg - uit het vermelde handboek dat tientallen recepten bevat voor het bereiden van zalven, siropen, pillen en poeders ten behoeve van de zieken die in het hospitaal werden verzorgd. Verder was een mooie verzameling aanwezig van kruiden- en receptenboeken, o.a. het *Cruydt boeck* (ed. uit 1644), de *Pharmacopoeia Brugensis* (1697), de *Pharmacia Galenica & Chymica* (1667) die volgens een aantekening uit 1741 in gebruik was bij zuster Verbeke. De catalogus over de tentoonstelling bevat een zevental interessante bijdragen die met het onderwerp te maken hebben maar in de Brugse historiografie meestal minder aan bod komen, o.a. over de hospitaalapotheek, het verbruik van natuurlijke producten tijdens de Middeleeuwen, kruidenboeken, de nering van de Kruidhalle en de handel in kruiden. Enkele recepten uit het handboek van zuster Verbeke hadden wel een plaatsje verdiend in deze publicatie die overigens geen gedetailleerde beschrijving van het handboek bevat. Wel kan het handboek digitaal worden geraadpleegd op www.historische-bronnenbrugge.be. Het patrimonium van het Sint-Janshospitaal en van de andere Brugse culturele partners maakt het ongetwijfeld mogelijk nog meer zulke deel-tentoonstellingen in te richten. En hopelijk krijgt het broederklooster met zijn slaatzolder en "Memlingkamer" een blijvende toeristische bestemming in het hospitaal.

Honderd jaar Commissie Stedenschoon te Brugge. - Op 22 oktober 2004 werd in het Brugse stadhuis het 100-jarig bestaan herdacht van de adviserende Commissie voor Stedenschoon die door een beslissing van de Gemeenteraad op 29 februari 1904 - na uitvoerige beraadslaging - werd opgericht als "een berek...dat, in geval van kunstgebouw of herstellingen, zoude kunnen geraadpleegd worden"; 24 gemeenteraadsleden stemden voor, 1 tegen (*Gemeentebblad* 1904, p.149). Op 12 augustus 1904 hield dit nieuwe berek zijn eerste vergadering onder voorzittersschap van schepen Ernest van

Caloen. Schepen Moniek Boydens gaf op de feestzitting een kort overzicht van de geschiedenis van de commissie. Ere-schepen Fernand Traen (voorzitter van de commissie in 1965-1977) gaf enkele beschouwingen en overwegingen ten beste, inzonderheid over de werking van de commissie en over de monumentenzorg in Brugge in de jaren '60 en '70, een periode waarin de visie op de oude stad en haar monumentbezit een grote verandering onderging. (Ook de niet genoemde werking van de Stichting Marcus Gerards dient hier te worden vermeld).

De ere-schepen is niet mals in zijn besluiten: " Maar ik stel vast dat oude huizen - soms geruisloos - verdwijnen en zelden of nooit heb ik iets beters en, uiteindelijk iets meer aantrekkelijks, zien tot stand komen. Uit mijn persoonlijke ervaring - en in overleg met de Commissie een kwarteeuw geleden - zeg ik dat, wanneer wij om beterswille de verminking (of verdwijning) van een pand hebben gedaan of toegestaan (en er waren altijd goede argumenten van het genre: de aantrekkingskracht en de leefbaarheid van de binnenstad, sociale doelstellingen, enzovoort; beleids mensen hebben een onuitputtelijke verbeelding...) dit, na jaren, altijd blijkt een vergissing te zijn geweest.." En over de in 1799 e.v. gesloopte Sint-Donaaskathedraal op de Burg: " Sint-Donaas werd - waarschijnlijk na een correcte administratieve aanbesteding - afgebroken en onzichtbaar gemaakt, en iedereen voelt de kwetsuur, de leegte van het orgaan dat naast het hart van de stad is weggesneden." Dat een reconstructie van de Sint-Donaaskathedraal dé oplossing zou zijn, durven we toch betwijfelen. (Cfr. het pleidooi pro van ere-schepen en voorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen Andries Van den Abeele in *Brugge die Scone* 23 (2002), p. 54-55, en onze reactie daarop op p. 55-57). Als een soort dodenappél noemde Traen dan een reeks slopingen van belangrijke gebouwen tijdens de tweede helft van de vorige eeuw. Hij betreurde ook het verlies van de geestelijke en intellectuele sfeer van een kerk, van een rijk burgershuis of van een stadsplein. Ere-schepen Traen besloot met een woord van dank en hulde aan de commissieleden, liefhebbers die instaan voor Brugges schoonheid. "Wee een land of een stad die alleen door specialisten worden bestuurd!"

Prof. dr. Bart Verschaffel filosofeerde over de betekenis van het monument en de monumentenzorg; Het beschermd monument

wordt a.h.w. buiten de tijd geplaatst. Spreker stelde twee suggesties voor. Er moet zorg zijn om wat naast een monument wordt gebouwd; het moet passen bij de stad. En het ware wenselijk een gedeelte van de stad gerust te laten en te bewaren. (Ik denk bijv. op het Sint-Annakwartier, maar dat komt dan weer in botsing met de almaar verder gaande "toeristische ontsluiting").

In haar slotwoord dankte schepen Boydens de commissieleden voor hun belangloze inzet. De waarde van de uitgebrachte adviezen is zo hoog dat het Schepencollege "er zelden of nooit van afwijkt". Waarvan akte

Luc Devliegher

Oostende 1604-2004. - In 1604 kwam een einde aan één van de meest beruchte gebeurtenissen uit de Oostendse geschiedenis: het vierjarig beleg van de stad bij het begin van de 17e eeuw. Het is dan ook logisch dat ter gelegenheid van de vierhonderdste verjaardag van dit feit een aantal evenementen werden opgezet.

Hier moeten wij zeker de dubbele tentoonstelling vermelden: enerzijds in de Venetiaanse Gaanderijen, anderzijds in het Provinciaal Domein Raversijde. Her en der werden ook voordrachten gegeven over dit onderwerp.

Toch willen wij even terugkomen op de tentoonstelling in de Venetiaanse Gaanderijen onder de titel "De val van het nieuwe Troje. Het beleg van Oostende 1601-1604". Deze mooie en goed gestofeerde tentoonstelling werd gerealiseerd onder leiding van prof. Werner Thomas. Bij deze gelegenheid werd een catalogus uitgegeven - een recensie verschijnt in *Handelingen*, jg. 2005 - die de verdienste heeft veel meer te zijn dan de exacte opsomming en beschrijving van de tentoongestelde stukken. In een 140 pagina's lange inleiding hebben een aantal gerenommeerde auteurs de diverse aspecten van het beleg van Oostende nader bestudeerd: zowel de algemene politieke situatie in de Nederlanden, de krijgsverrichtingen, de materiële situatie van belegeraars en belegerden, de heropbouw van de stad als de materiële bronnen komen ruimschoots aan bod. Wie zich voor de geschiedenis van Oostende in het begin van de 17^e eeuw interesseert, moet zeker deze catalogus raadplegen of aanschaffen.

Paul Vandewalle

Werkten mee aan deze jaargang

Prof. em. Michel Cloet
Bergstraat 111, 3010 Kessel-Lo

Sigrid Dehaeck
Meldenstraat 5, 9700 Oudenaarde

Dominiek Dendooven
p/a. Stedelijke Musea, Janseniusstraat 9, 8900 Ieper

Heidi Deneweth
Ooievaarsnest 58, 9050 Gent

Els Depuydt
p/a. Openbare Bibliotheek Brugge, Kuipersstraat 3, 8000 Brugge

Prof. em. Albert Derolez
Zangvogellaan 9, 9041 Oostakker

Dr. Luc Devliegheer
Ten Hove 17, 8200 Sint-Michiels-Brugge

Alfons Dewitte
Beeldenmakersstraat 4, 8000 Brugge

Dr. Elisabeth Dhanens
Bottelarij 89, 9900 Eeklo

Prof. dr. Luc François,
Chrysantenstraat 19, 8400 Oostende

Albert Janssens
Pijpeweg 86, 8310 Sint-Kruis-Brugge

Dr. Griet Maréchal
Visserij 11, 9000 Gent

Dr. Jacques Mertens
L. Spillaertstraat 83, 8400 Oostende

Dr. Michiel Nuyttens
p/a. Rijksarchief Brugge, Academiestraat 14-18, 8000 Brugge

Kurt Priem

p/a. Grootseminarie, Potterierei 72, 8000 Brugge

Johan Roelstraete

Kransvijver 41, 8501 Heule

Ludo Vandamme

p/a. Openbare Bibliotheek Brugge, Kuipersstraat 3, 8000 Brugge

Andries Van den Abeele

Stijn Streuvelsstraat 56, 8000 Brugge

Dr. Steven Vanderputten

Universiteit Gent - Vakgroep Middeleeuwen, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Dr. André Vandewalle

p/a. Stadsarchief Brugge, Burg 11A, 8000 Brugge

Dr. Paul Vandewalle

Albatrosstraat 15, 8400 Oostende

Petra Vanhoutte

Populierenstraat 26, 8730 Beernem

Johan Vannieuwenhuysse

p/a. Provinciale Archiefdienst, Koning Leopold III-laan,
8200 Sint-Andries - Brugge

Liesbet Van Nieuwenhuysse

Universiteit Gent - Vakgroep Middeleeuwen, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Prof. dr. Geert Vanpaemel

Katholieke Universiteit Leuven, Departement Geschiedenis,
Blijde-Inkomststraat 21/5, 3000 Leuven

Dieter Viaene

Costenoblestraat 19, 8650 Houthulst

ARTIKELS

- D. Viaene, *De drang naar macht. De Ieperse stadsmagistraat in de veertiende eeuw (1328-1383)* 3-42
- P. Vanhoutte, *Noyt zoo grooten luyster van Edeldom. Een sociale analyse van de rederijerskamer van De Heilige Geest in het zeventiende-eeuwse Brugge* 43-99
- H. Deneweth, *Spanningen tussen geestelijke dochters, families en geestelijke leiders te Brugge (17de en 18de eeuw)* 100-140
- L. Van Nieuwenhuysse, *Mijn herte breekt als ik zie en hoore al wat men op Heilighdagen pleegt. De feesten en rituelen van het Directoire in confrontatie met de volkscultuur in het Leiedepartement* 141-182
- A. Derolez, *Ten Duinen of Ter Doest ? De herkomst van de handschriften in de Openbare Bibliotheek en het Grootseminarie te Brugge* 219-277
- A. Janssens, *De Meesters van de Lucia- en de Ursulalegende. Een poging tot identificatie* 278-331
- S. Dehaeck, *Voedselconsumptie in het Brugse Sint-Janshospitaal tijdens de Middeleeuwen (1280-1440)* 332-364
- A. Van den Abeele, *Prefect Bernard-François de Chauvelin en schilder Joseph Odevaere* 365-374

BOEKBESPREKINGEN

- M.-S. Dupont-Bouchat en X. Rousseaux (o.l.v.), *Crimes, pouvoirs et sociétés (1400-1800)* (G. Maréchal) 183-186
- G. Van Wallegghem, *De beeldsnijder Pieter Silvester Van Wallegghem* (L. Devliegheer) 186-189
- F. Vromman, *Beeldhouwer Hendrik Pulinx en de achttiende-eeuwse kunst in Brugge* (L. Devliegheer) 189-191
- T. Lambrecht, *Een grote hoeve in een klein dorp* (M. Cloet) 191-195

J. Huyghebaert, <i>Van Spiegels en Uilen. Facetten van het 18de-eeuwse Zuid-Nederlandse literaire leven</i> (K. Priem)	195-197
A. Gysel, <i>Oorlogsdagboek van de Ieperse kloosterzuster Margriet-Marie</i> (D. Dendooven)	197-201
E. Müller, L. De Leeuw-Geirnaert en R. Vander Plaetse, <i>Hariulf. Pleidooi voor Oudenburg</i> (S. Vanderputten)	375-376
A. Simoni, <i>The Ostend Story</i> (L. Vandamme)	377-379
J. Devreese en G. Vanden Berghe, 'Wonder en is gheen wonder'. <i>De geniale wereld van Simon Stevin</i> (G. Vanpaemel)	379-381

KRONIEK

202-218, 382-408

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

Correspondentieadres : Bossuytlaan 59, 8310 Brugge

Redactieadres : Doornhut 28, 8310 Brugge

Postrekening : 000-0107939-75 Genootschap voor Geschiedenis, Brugge.

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : LXXVII (1934) - CXV (1978).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies». Hierin worden teksten van hoog wetenschappelijk gehalte, over onderwerpen die een brede belangstelling wekken, voorgesteld in een eigentijdse stijl en vorm.

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 18. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20% op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

BESTUUR :

L. Devliegher (voorzitter), L. Valcke (secretaris), M. Ryckaert (adjunct-secretaris), L. Monbaliu (penningmeester), L. Vandamme (redactiesecretaris), M. Cloet, I. De Jaegere, B. Janssens de Bisthoven, D. Marechal, G. Maréchal, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Nuytens, K. Priem, P. Trio, A. Van den Abeele, C. Vandenbroeke, M. Vandermaesen, A. Vandewalle, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en J. Vannieuwenhuysse.